

УДК 94(477.5/6):39

КП

№ держреєстрації 0115U000677

Інв. №

Міністерство освіти і науки України

Сумський державний університет

(СумДУ)

40007, Суми, вул. Римського-Корсакова, 2; тел. (0542) 33 - 41- 08

Факс. 33-40-49; e-mail: info@nis.sumdu.edu.ua

Затверджую

Проректор з наукової роботи

д-р фіз.-мат. н., професор

_____ А.М. Черноус

ЗВІТ

ПРО НАУКОВО-ДОСЛІДНУ РОБОТУ
ІСТОРИЧНИЙ РОЗВИТОК ПОРУБІЖЖЯ ПІВНІЧНО-СХІДНОЇ УКРАЇНИ
ЯК ЗАСІБ КОНСТРУЮВАННЯ ЗАГАЛЬНОНАЦІОНАЛЬНОЇ
МОДЕЛІ ІСТОРИЧНОЇ ПАМ'ЯТІ
(остаточний)

Начальник НДЧ

канд.фіз.-мат.н., с.н.с.

Д.І. Курбатов

Керівник теми

канд.іст.н., доцент

В.А. Нестеренко

2017

Рукопис закінчений 20 грудня 2017 р.

Результати цієї роботи розглянуті на засіданні наукової ради СумДУ протокол
№ 4 від 2017.12.28

СПИСОК АВТОРІВ

Керівник НДР канд. іст. наук, доцент	2017.20.12	В. А. Нестеренко (підрозділи 3.1, 3.2, 3.3, 4.1, 4.2, висновки)
Відповідальні виконавці: Зав. НДЦ істор. краєзнавства, док. іст. наук, професор	2017.20.12	С. І. Дегтярьов (вступ, підрозділи 1.2, висновки)
Старший науковий співробітник канд. іст. наук, доцент	2017.20.12	В. М. Власенко (розділ 5, перілк джерел посилання)
Виконавці: Старший науковий співробітник канд. філос. наук, доцент	2017.20.12	В. О. Артюх (підрозділи 1.1, 1.3)
Старший науковий співробітник канд. філ. наук, доцент	2017.20.12	В. Б. Звагельський (вступ)
Старший науковий співробітник	2017.20.12	Н. А. Німенко (вступ)
Старший науковий співробітник док. наук із соц. комун., доцент	2017.20.12	В. О. Садівничий (перелік джерел посилання)
За договором підряду док. іст. наук, доцент	2017.20.12	С. В. Стельникович (підрозділ 3.4)

За договором підряду док. іст. наук, доцент	2017.20.12	Д. В. Кудінов (розділ 2)
За договором підряду канд. іст. наук	2017.20.12	В. М. Король (перелік джерел посилання)
За договором підряду канд. юр. наук	2017.20.12	М. П. Кунцевич (висновки)
Інженер канд. пед. наук	2017.20.12	Н. В. Дегтярьова (технічний супровід)
Лаборант, студент	2017.20.12	А. О. Дегтяр (технічний супровід)
Лаборант, студент	2017.20.12	Т. С. Мостіпан (технічний супровід)

РЕФЕРАТ

Звіт про НДР: 247 с., 458 джерел.

ІСТОРИЧНА ПАМ'ЯТЬ, ПОЛІТИКА ІСТОРИЧНОЇ ПАМ'ЯТІ, ПІВНІЧНО-СХІДНА УКРАЇНА, СЛОБОЖАНЩИНА, ЛІВОБЕРЕЖЖЯ.

Об'єктом дослідження є процес функціонування історичної пам'яті на прикладі регіонального розвитку, який як складова загального явища відображає основні тенденції і може бути використаний для створення загальнонаціональної моделі пам'яті. **Предметом** дослідження є загальнонаціональний потенціал історичних фактів місцевої історії Північної Слобожанщини як одиниці локальної історії, що протягом віків зазнавала впливів різних історико-політичних, соціально-економічних та культурних чинників, характерних для порубіжних територій.

Мета дослідження: на основі фактологічної бази історичного краєзнавства побудувати пізнавальну модель історичної пам'яті, яка через ідентифікаційні процеси утворює єдність української нації на сучасному етапі розвитку країни та запропонувати шляхи реалізації ідей, закладених у моделі при здійсненні політики історичної пам'яті на регіональному рівні.

Методи, що застосовуються під час роботи над темою: історико-порівняльний, ретроспективний, дедуктивний, а також методи, що використовуються іншими суспільно-гуманітарними науками (опитування, інтерв'ювання, анкетування) та інші.

В результаті виконання проекту визначено чинники, які впливали на формування історичної свідомості мешканців регіону, з'ясовано основні джерела формування історичної свідомості його жителів, визначено місце фактів минулого у сучасному контексті історичної пам'яті, встановлено специфіку впливу українсько-російського фронтиту на формування національної ідентичності українців Північної Слобожанщини, побудовано пізнавальну модель історичної пам'яті.

Зміст

Вступ.....	6
1 Історіографія та джерельна база дослідження. Сутність історичної пам'яті...10	10
1.1 Проблема історичної пам'яті у зарубіжній історіографії.....	10
1.2 Роль джерелознавчих досліджень у вивченні історичної пам'яті.....	22
1.3 Сутність історичної пам'яті.....	33
2 Північно-Східна Україна на сторінках історичних та краєзнавчих творів (до 1917 року).....	40
3 Тематика Другої світової війни в політиці історичної пам'яті.....	58
3.1 Проблематика Другої світової війни у політиці пам'яті України.....	58
3.2 Використання історичної пам'яті в пропаганді нацистів.....	64
3.3 Використання теми голодомору в німецькій пропаганді (за матеріалами окупаційної преси Сумщини 1941-1943 рр.).....	76
3.4 Радянський партизанський рух на території Північно-Східної України: історичні реалії й особливості сучасної історичної пам'яті.....	83
4 Ключові події ХХ століття у вимірі людської пам'яті.....	96
4.1 Голодомори у пам'яті поколінь.....	96
4.2 Події Другої світової війни у спогадах сучасників і в родинній пам'яті.....	118
Розділ 5 Персоніфікація в сучасній політиці історичної пам'яті.....	135
Висновки.....	192
Перелік джерел посилання.....	200

Вступ

На межі тисячоліть у розвитку історичної науки спостерігаються важливі методологічні та предметні новації, які кардинально змінюють її вигляд. Сучасні українські реалії – це переформатування історичної пам'яті. Необхідність цього вже давно визріла, а сам процес вже розпочався. Фактично, у даному контексті, можемо спостерігати процес зміни певних «історичних стереотипів».

Йдеться також про «меморіальний поворот» або «меморіальний нахил». Його сутність полягає в тому, що предметом дослідження для істориків стає не історична подія чи явище як таке, а сама пам'ять про минуле, яка функціонує у свідомості спільноти, її зміст, способи трансляції та соціальні функції.

У своєму дослідженні під історичною пам'яттю ми розуміємо масові уявлення про минуле. При цьому в історичній пам'яті виділяємо два шари:

1. Людина може пам'ятати такі події минулого, учасником яких вона сама була, тобто коли минуле виступає елементом власного людського досвіду.

2. Людина може пригадати такі події минулого, свідком і учасником яких вона не була. Цей шар пам'яті стає можливим через привнесення у свідомість як пасивний об'єкт суспільно значущої інформації найчастіше навчальним шляхом, а також завдяки впливу політичних сил – уряду, політичних партій, громадських організацій, медіа тощо.

Історична пам'ять є видом колективної пам'яті. Про колективну пам'ять можна говорити тоді, коли є факт спільного пригадування якоїсь події (знову ж таки, пригадуватися якась подія певною кількістю людей може тоді, коли вони були її учасниками або ж коли знання про цю подію були привнесені у свідомість якоїсь кількості людей пізніше, ззовні).

Звідси і підбір джерел для проведення подальших досліджень. Це, по-перше, матеріали соціологічних опитувань, по-друге, матеріали усної історії (записи розповідей живих свідків, інтерв'ю), по-третє, різноманітні види «традиційних» історичних джерел: актові матеріали (матеріали спецслужб про

«настрої» населення), нарративні матеріали (щоденники, мемуари, листи), періодична преса (перш за все, рубрики «хроніка», «кореспонденції з місць», «дописи»), по-четверте, звернення до влади (листи, скарги), по-п'яте, Інтернет-ресурси (сайти, чати, форуми).

Об'єктом дослідження є процес функціонування історичної пам'яті на прикладі регіонального розвитку, який як складова загального явища відображає основні тенденції і може бути використаний для створення загальнонаціональної моделі пам'яті. **Предметом** дослідження є стан історичної пам'яті населення Північно-Східної України, а також загальнонаціональний потенціал історичних фактів місцевої історії Північної Слобожанщини як одиниці локальної історії, що протягом віків зазнавала впливів різних історико-політичних, соціально-економічних та культурних чинників, характерних для порубіжних територій, має певні етапи розвитку і створює як регіональні, так і загальнодержавні пріоритети при побудові нової моделі сприйняття історичних подій через переосмислення фактів шляхом формування національної історичної пам'яті.

Специфіка предмету та характер джерел визначають і вибір методів, що застосовуються при вивченні історичної пам'яті. При аналізі результатів соціологічних опитувань чи великої кількості згадувань персонажів або подій в джерельному масиві використовуються статистичні та кількісні методи, методики усної історії (наприклад, метод «глибинного» інтерв'ю), при обробці інформації автобіографічного характеру використовується контент-аналіз та конструюючий метод, під час аналізу історичних джерел – дискурсивний метод, при вивченні особистої пам'яті – методи самоспостереження та самоаналізу.

При дослідженні видаються важливими наступні аспекти (дефініції):

1. Зв'язок історичної пам'яті з національною ідентичністю. Національна ідентичність у своєму складі містить певні значущі образи минулого, з якими людина ототожнює себе або вважає їх своїми. Сама національна ідентичність повинна тлумачитися не як щось стале, а те, що

перебуває в процесі постійного становлення, а це означає, що вона потребує постійної підтримки, активного формування, конструювання, деконструювання та маніпуляцій. З цього випливає «історична політика» або «політика історичної пам'яті».

2. Проблема історичної політики, тобто використання владних повноважень при формуванні у масовій свідомості тих версій історичного минулого, які найповніше відображають інтереси держави та різних національних, класових, релігійних груп.

3. Способи збереження і трансляції історичної пам'яті (меморіали, свята, відзначення пам'ятних дат, експозиції в музеях, інформація в ЗМІ, кінофільми тощо).

Важливим є також питання про те, які соціальні інституції є найбільш ефективними і значущими при формуванні історичної пам'яті: академічна наука, університетська наука, ЗМІ (радіо, телебачення, преса) як популяризатори історичних знань або соціальні мережі?

Усі вищезазначені інституції виконують певну функцію і повинні розглядатися комплексно. Жодна з них не може впоратися з цією місією, самотійно. Так, академічна наука здатна створити і надати необхідний часу і суспільству об'єктивний (або з певним рівнем суб'єктивності) інтелектуальний продукт, але зробити так, щоб цей продукт вплинув на суспільство таким чином, аби стати елементом історичної пам'яті, можливо лише через процес популяризації, своєрідного «завантаження у колективну свідомість». Більш ефективно це «завантаження» здатні зробити університети, викладачі і науковці, які працюють зі студентською молоддю – найбільш перспективним поколінням для усвідомлення об'єктивної інформації про минуле свого народу. За допомогою ЗМІ і через соціальні мережі науковці можуть донести цю інформацію до широких верств населення у популярному вигляді, що сприймається і засвоюється набагато легше.

В цілому ж, на нашу думку, історія як явище (історичний процес) великою мірою є виявом колективної пам'яті, реакцією населення на події і

процеси, що сприяють формуванню у суспільстві певних норм поведінки, які, у свою чергу, впливають на всі галузі його життєдіяльності.

Для реалізації поставленої мети передбачається:

- провести комплекс досліджень у сфері соціально-політичного та культурного життя різних періодів історичного минулого регіону;
- визначити чинники, які впливали на формування культурно-освітніх осередків Сумщині, Харківщини, Курщини, Білгородщини на різних етапах розвитку;
- визначити факти, події, чинники, які впливали на формування історичної свідомості мешканців регіону;
- з'ясувати основні джерела формування історичної свідомості жителів регіону;
- простежити зміни, які відбувалися у створенні загальної моделі історичної свідомості протягом різних періодів історії краю;
- через застосування інтерпретаційних процедур визначити місце фактів минулого у сучасному контексті історичної пам'яті;
- дослідити специфіку проведення політики історичної пам'яті на теренах Північної Слобожанщини;
- провести соціологічні дослідження на предмет можливості впровадження результатів проведеної роботи у сферу масової свідомості;
- розробити основні критерії для формування загальнонаціональної історичної пам'яті, незалежно від регіону;
- встановити специфіку впливу українсько-російського фронтиту на формування національної ідентичності українців Північної Слобожанщини;
- побудувати пізнавальну модель історичної пам'яті, яка базується на розробках різних гуманітарних наук.

1. Історіографія та джерельна база дослідження

1.1 Проблема історичної пам'яті у зарубіжній історіографії

Спочатку розглянемо проблему вивчення зарубіжними науковцями феномену історичної пам'яті як усієї сукупності донаукових, квазінаукових знань та масових уявлень спільноти про своє минуле.

В цілому термін «пам'ять» вийшов на перший план і став претендувати на статус ключового концепту нової парадигми сучасного гуманітарного пізнання лише у 80-х роках ХХ ст. Поступово в гуманітарних науках сформувалася ціла індустрія *memory studies*, де основним предметом стає не дослідження проминулої події як такої, а пам'яті про неї, тобто образу події який зафіксувався у свідомості тих, хто її пережив, а потім транслювався до свідомості безпосередніх потомків та реконструювався в наступних поколіннях.

Історична пам'ять як складова цього концепту, яка по-суті є одним із вимірів колективної/соціальної пам'яті, також в цей час проблематизується в межах чергової ревізії епістемологічних основ історичної науки. На сьогодні є величезний список робіт з цієї проблематики й розпочинається він цілком обґрунтовано з піонерської праці Моріса Гальбвакса (1877-1945) «Соціальні рамки пам'яті» (1925). Ще одна праця цього французького соціолога – «Колективна пам'ять» – вийшла вже після його смерті в 1950 р. Гальбвакс вперше в своїх працях підняв проблеми співвідношення колективної та індивідуальної пам'яті, пам'яті та історії, соціально-культурних функцій пам'яті.

Основна ідея першої книги: пам'ять і індивідів, і груп є соціально детермінованою. Саме для аналізу цієї детермінованості Гальбвакс і використовує поняття, яке запозичив у Е. Дюркгайма – «рамки пам'яті»: «Чаще всего я вспоминаю о чём-то потому, что к этому побуждают меня другие, что их память помогает моей памяти, а моя память опирается на их память. ... В таком смысле получается, что существует коллективная память и

индивидуальные рамки памяти, и наше индивидуальное мышление способно к воспоминанию постольку, поскольку оно заключено в этих рамках и участвует в этой памяти» [429, с. 28-29]. Поняття «рамка» він розуміє як обов'язкову складову і передумову будь-якого спогаду. Справді ж бо, по-перше, саме з суспільної свідомості епохи людина запозичує ті історичні події (починаючи з великих історичних катаклізмів і закінчуючи локальними сімейними подіями), в межах яких починають групуватися й її власні спогади; по-друге, зі сфери соціуму запозичується категоріальний апарат, мовні засоби вираження, які дозволяють потім пригаданому оформитися в оповідь. У Гальбвакса «соціальна рамка» не лише облямовує спогади, а й сама є у їх складі. Це своєрідний спогад-«орієнтир», який потім дозволяє сформуватися і власним колективним чи індивідуальним спогадам.

Гальбвакс також формулює ще один важливий висновок, який стосується механізмів пам'ятання: спогади про якусь подію минулого завжди є реконструкцією: «... наше сознание словно не может обращать внимание на прошлое, не деформируя его; поднимаясь на поверхность, наше воспоминание словно преобразуется, меняет облик, портится под действием интеллектуального света» [429, с. 56]. У зв'язку з цією особливістю пам'ятання, далі він пише про свідоме конструювання різними групами своєї пам'яті та про її історичний характер: групова «... история не просто воспроизводит рассказы современников о событиях прошлого, но время от времени и подправляет их – не только потому, что располагает другими свидетельствами, но и с тем, чтобы приспособить их к приёмам мышления и репрезентации, свойственным нынешним людям» [429, с. 209].

В книзі «Коллективна пам'ять» Гальбвакс запропонував акт пригадування в історії, або ще колективні спогади («колективна пам'ять», за Гальбваксом), розглядати як суспільний феномен, необхідний в соціальній практиці для виживання спільноти. Колективна пам'ять є, з точки зору дослідника, передумовою ідентичності суспільства. Пропонуючи свою концепцію пам'яті, він виходить з того, що індивідуу притаманні два види пам'яті – індивідуальна

та колективна. Використовуючи дюркгаймівські «колективні уявлення», Гальбвакс переносить розгляд проблеми пам'яті в оточуючий індивіда соціальний контекст. З одного боку, спогади людини вписуються в рамки її особистого життя, з іншого – вона здатна вести себе як член групи, викликаючи в своїй пам'яті спогади, що зачіпають всю її групу. Ці дві пам'яті часто проникають одна в одну, але не змішуються. Індивідуальна і колективна пам'яті розвиваються за власними законами. Перша може спертися на колективну, коли необхідно уточнити який небудь спогад. Якщо індивідуальні спогади потрапляють у колективну пам'ять, вони змінюються і вже не є свідомістю саме цієї особистості [428, с. 8]. Гальбвакс ці два типи пам'яті називає й по-іншому: внутрішня, особиста, автобіографічна і зовнішня, соціальна, історична. Перша, безумовно, використовує другу, так як життя людини – це частина історії, друга ж – ширша за першу і більш суха та схематична. Щоб уточнити різницю між двома видами пам'яті, вчений звертається до феномену соціального часу. «Наши жизни расположены на поверхности обществ, они повторяют их движение и испытывают на себе последствия их сотрясений. Но то или иное событие занимает свое место в ряду исторических фактов лишь через некоторое время после того, как оно происходит. Стало быть, мы можем привязать различные фазы нашей жизни к событиям национального масштаба лишь задним числом» [428, с. 10].

У цій книзі Гальбвакс розвиває свої попередні ідеї про те, що колективна пам'ять не співпадає з історією. Пам'ять творить зв'язок минулого і сьогодення, а історія розриває цей зв'язок. «Коллективная память не совпадает с историей и выражение “историческая память” выбрано не очень удачно, потому, что оно связывает два противоположных во многих отношениях понятия. История – это, несомненно, собрание тех фактов, которые заняли наиболее важное место в памяти людей. Но, будучи прочитанными в книгах, изучаемыми и заучиваемыми в школах, события прошлого отбираются, сопоставляются и классифицируются, исходя из потребностей или правил, которые не были актуальными для тех кругов, которые долгое время хранили живую память о

них. Дело в том, что история обычно начинается в тот момент, когда заканчивается традиция, когда затухает или распадается социальная память. Пока воспоминание продолжает существовать, нет необходимости фиксировать его письменно, да и вообще как-либо фиксировать. Поэтому потребность написать историю того или иного периода, общества и даже человека возникает только тогда, когда они уже ушли так далеко в прошлое, что у нас мало шансов найти вокруг себя многих свидетелей, сохраняющих о них какое-либо воспоминание» [428, с. 10].

Інший історик і філософ, який також одним із перших почав аналізувати проблему «пам'ять-історія» був Р. Дж. Колінгвуд. В «Основних рисах філософії історії» (1928) він пише, що: «(а). Історія і пам'ять не є одним і тим самим, хоча вони й споріднені. Історик може пам'ятати події, що їх оповідає, але він не має в цьому потреби. Та й поки він оповідає їх просто тому, що пам'ятає їх, він навряд чи є справжнім істориком. Аби заслужити на це звання, йому слід перевірити свої спогади, зіставивши їх з іншими джерелами інформації, причому йому доведеться опустити в оповіді дещо з того, що він пам'ятає, як недоречно для його предмета, і вставити дещо з того, чого в його пам'яті немає. Історія і пам'ять споріднені в тому, що їхнім об'єктом є минуле; але, тоді як предметом історії є минуле, яким воно «реконструюється» на основі свідчень, предметом пам'яті є минуле, яким його безпосередньо «осягнуто» через акт, у якому висновування не відіграє ніякої ролі.

(б). Оскільки пам'ять є безпосередньою і позбавленою ясних підстав, сумнівно, чи заслуговує вона на те, щоб називатися знанням. Схильність пам'яті до помилок впливає із того факту, що, пам'ятаючи, ми не маємо перед собою ніяких свідчень того, що намагаємось утримати в пам'яті; ось чому немає способу перевірити нашу пам'ять. Історик, що припустився помилки, може виправити її, спитавши самого себе, чи наявні перед ним свідчення підтверджують його погляд чи спростовують, і визнавши, що такі спростовують; але в пам'ятанні ми не можемо вдатися до цього. Ось чому

історія більше скидається на справжнє знання, ніж пам'ять: у неї є елемент самокритики, якого бракує пам'яті.

(в). З цієї причини можна навіть засумніватися, чи не розрізнення між істинним і хибним є застосовним до пам'яті в більшій мірі, ніж воно застосовне до відчуття. Пам'яті властиво помилятися, але (можна обгрунтовано стверджувати) вона – не хибна; вона може завести нас у помилку, хоча сама собою вона не може бути помилковою. Історія ж, із другого боку, складаючись з обгрунтованих суджень, є істинною або хибною» [229, с. 533-534].

Ще один класик студій пам'яті, який ввів в обіг категорію «місця пам'яті», П'єр Нора також схильний протиставляти пам'ять та історію: «Память помещает воспоминание в священное, история его оттуда изгоняет, делая его прозаическим... Память укоренена в конкретном, в пространстве, жесте, образе и объекте. История не прикреплена ни к чему, кроме временных протяженностей, эволюции и отношений вещей. Память – это абсолют, а история знает только относительное. В сердце истории работает деструктивный критицизм, направленный против спонтанной памяти. Память всегда подозрительна для истории, истинная миссия которой состоит в том, чтобы разрушить и вытеснить её. История есть делигитимизация пережитого прошлого» [311, с. 20].

«Сегодня, когда историки подавлены культом документов, все общество проповедует религию сохранения и производства архивов. То, что мы называем памятью, – это на самом деле гигантская работа головокружительного упорядочивания материальных следов того, что мы не можем запомнить, и бесконечный список того, что нам, возможно, понадобится вспомнить. «Память бумаги», о которой говорил Лейбниц, стала автономным институтом музеев, библиотек, складов, центров документации, банков данных... По мере исчезновения традиционной памяти мы ощущаем потребность хранить с религиозной ревностью останки, свидетельства, документы, образы, речи, видимые знаки того, что было... Сакральное инвестирует себя в след, который является его отрицанием... Бесконечное производство архива – это

обостренное свойство нового сознания, наиболее отчётливое выражение терроризма историзированной памяти» [311, с. 29-32].

Хоча є й інші думки щодо співвіднесеності категорій «пам'ять» та «історія». Так, американський історик Патрик Хаттон у 1993 році опублікував книгу «Історія як мистецтво пам'яті», в якій притримується тези про те, що історична наука – це лише одна із форм колективної пам'яті, іншими словами – офіційно визнана пам'ять [431].

Ще одним знаковим твором для розвитку *memory studies* була книга німецького єгиптолога Яна Ассмана «Культурна пам'ять», яка вийшла у 1992 році. У ній він заявив про народження нової парадигми наук про культуру. «По всем признакам похоже, – пише він, – что вокруг понятия воспоминания складывается новая парадигма наук о культуре, благодаря которой разнообразнейшие феномены и области культуры – искусство и литература, политика и общество, религия и право – предстают в новом контексте» [18, с. 12]. Ним був також запропонований проект «історії пам'яті» як дисципліни, що вивчає те минуле, яке залишилося в пам'яті людської спільноти, процеси його моделювання та перевідкриття в сьогоденні залежно від актуальної ситуації. Розвиваючи ідеї Гальбвакса, Ассман говорить про принципову різницю між «живою» комунікативною та символічною культурною пам'яттю. Для нього це різниця між усною традицією, яка виникає із пережитого досвіду та культивується у спогадах у контексті міжособистісних взаємодій повсякденного життя, і традицією формалізованою, що виходить за межі досвіду окремих людей або груп і опрідметнюється в пам'ятних місцях, датах, церемоніях, а також в письмових, образотворчих та монументальних пам'ятниках. Комунікативна пам'ять мало формалізована, це, швидше, усна традиція, що виникає в інтерактивному контексті людських відносин повсякденного життя, тобто своєрідний «живий спогад», який існує протягом життя трьох поколінь: діти – батьки – діди. Її недовговічність (всього 80-100 років) і відсутність загальновизнаних «пунктів фіксації», що зв'язують її з глибоким проминулим і відрізняє цей вид пам'яті від культурної.

Відомий американський історик Алан Мегіл у своїй творчості [289] також приділяє багато уваги змістовому розмежуванню історії та пам'яті. Він не погоджується з тим, що історія є лише формою пам'яті. Навпаки, історія стоїть по відношенню до неї майже в опозиції. Як приклад ненадійності пригаданих свідчень він називає таку проминулу подію, що відома під назвою Голокост. Коли, як первинні історичні джерела, беруться покази «свідків» чи, ще гірше, тих, хто «залишився в живих», то це в результаті приводить до неадекватного розуміння того, що ж відбулося насправді. Свідчення, які збираються через багато десятиліть після того, як Голокост відбувся не можуть не бути трансформованими. Люди бувають нездатними помітити різницю між тим, що ж в дійсності вони бачили, і тим, про що вони лише чули. У свої власні спогади вони також вкладають ту інформацію, що стала доступною їм пізніше.

Орієнтована на пам'ять історія для А. Мегіла є видом афірмативної (стверджуючої) історіографії, тому що вона утверджує і підносить певну традицію чи групу, чию історію і досвід вона вивчає. Слідом за Гайдеггером афірмативну історіографію він називає версією «буденного» чи «вульгарного» розуміння минулого, бо вона «подчиняєт прошлое тем проектам, которыми люди заняты в настоящем. У нее отсутствует критическая позиция по отношению к воспоминаниям, которые она собирает, и к традиции, которую она поддерживает» [289, с. 100]. Афірмативній історіографії американський історик протиставляє критичну історіографію.

Яке повинно бути ставлення історика-професіонала до феномену історичної пам'яті? Мегіл тут виокремлює чотири позиції. По-перше, спогади учасників подій можуть бути віднесені до категорії джерел для подальших історичних побудов. По-друге, історична пам'ять може бути свідченням того, як переживали минуле ті люди, які залишили спогади. По-третє, історична пам'ять може стати для історика об'єктом історіографічної уваги, тобто повідомляти яким способом люди пізніше згадували свій пережитий досвід [289, с. 114-115]. І нарешті, четверта позиція фіксує підхід, який вже знаходиться поза межами компетенції історика. Мова йде про те, що спогади

можуть перетворюватися в самоцінні об'єкти і вшановуватися релігійним чином. Коли виникає ситуація поклоніння, то пам'ять стає комеморацією. Пам'ять відрізняється від комеморації тим, що вона є побічним продуктом проминулого досвіду, а комеморація виникає в теперішньому часі і є способом укріплення і об'єднання спільноти. Вона підтверджує почуття єдності спільноти «упрочивая связи внутри сообщества через разделяемое его членами отношение к прошлым событиям, или, более точно, через разделяемое отношение к репрезентации прошлых событий» [289, с. 116].

Аляйда Ассман свою останню книгу «Довга тінь минулого» (2006) присвятила аналізу проблем історичної політики. Історична політика як вся сукупність засобів, через які панівні політичні сили намагаються утвердити певні інтерпретації історичних подій як домінуючі розглядається цим автором як необхідна складова історичної пам'яті спільноти. При цьому вона зосереджує свою увагу на конструюванні прийнятних моделей пам'яті в післявоєнній Німеччині. Спочатку вона, спираючись на праці Гальбвакса та Яна Ассмана виділяє чотири формації пам'яті:

1. Індивідуальна пам'ять, яка «как конгломерат наших воспоминаний вырастает в человека извне, подобно языку, который, бесспорно, является для нее важнейшей основой», не може бути протиставленою колективній, це інша формація пам'яті, інший її носій – на відміну від пам'яті соціальної, наприклад, «но, за исключением эфемерных и фрагментарных воспоминаний, уже на уровне автокоммуникации мы должны «социализировать» свои воспоминания, определяя, «что же именно мы помним» [18, с. 61]. «...Индивидуум причастен ко множеству разных «Мы»-групп и вбирает в себя различные групповые памяти, которые накладываются друг на друга и отчасти конфликтуют друг с другом. ...мы в значительной мере являем собой то, о чем помним и что забываем. При этом наша память служит не только частью памяти других людей, но и частью символического универсума культурных объективаций» [18, с. 62].

2. Соціальна пам'ять для Ассман – це, насамперед, пам'ять поколінь: «...динаміка пам'яті общества суттєво визначається зміною поколінь. Кожна така зміна, що відбувається приблизно з тридцятилітнім періодом, помітно зсуває в общество профіль його споминок. Положення, що раніше панували або вважалися репрезентативними, поступово переміщуються від центра до периферії. ...Для соціальної пам'яті характерна обмеженість часового горизонту.... Живий можна назвати ту пам'ять, що всередині достатньо інтимного контексту актуалізує минуле в розмові. ...Якщо мережа живої комунікації переривається, зникає і спільне споминок. ...Часовий горизонт соціальної пам'яті не може бути розширений завдяки виходу з задаваного живої інтерактивністю або комунікацією діапазону, що обмежений максимум трьома-чотирма поколіннями. Він схожий на тінь, що біжить поруч з сучасністю, або на горизонт, що завжди відсувається по мірі того, як пішохід йде вперед» [18, с. 24, 25].

3. Політична пам'ять перетворює «ментальні образи в ікони, а нарративи стають міфами, найважливішими властивостями яких є переконлива сила і сильне емоційне вплив. Подібні міфи відокремлюють історичний досвід від конкретних умов його формування, перетворюючи його в вневременні оповідання, що передаються від покоління до покоління» [18, с. 38].

4. Культурна пам'ять існує в матеріальних носіях, потенційно не обмежених в часі. У свою чергу, культурна пам'ять розділяється на функціональну та накопичувальну – якщо перша забезпечує повторюваність, тобто реалізується через традиції, ритуали і т.п. (і, відповідно, обмежена тим, що знаходиться «в полі уваги», тобто є актуальним на даний момент), то накопичувальна пам'ять, носіями якої є вже не символічні практики, а матеріальні репрезентації (книги, картини, архіви і т.д.), здатна зберігати неактуальне і є ресурсом для «іншої пам'яті», «відновленої пам'яті» і для критичної перевірки того, що пам'ятається [18, с. 55].

Важливими також видаються ідеї А. Ассман про те, що не тільки колективна пам'ять про перемоги, але й пригадування поразок може слугувати для народу мобілізуючою силою [18, с. 67]. Вона пише не лише про специфіку пам'яті жертв Другої світової, але й про пам'ять злочинців. Дослідниця робить в різних місцях книги важливі зауваження про те, що з часу Освенціма змінилося кілька поколінь і нові покоління вже не вважають себе заплямованими злочинами нацизму. Вони щасливі від того, що народилися пізніше: вони вже не несуть в собі того морального тягаря, який несуть їхні батьки й діди. Але тоді соціальна пам'ять відразу ж перестає бути дієвим конструктом, а перетворюється на фон існування, символічно робить одних нещасними, а інших щасливими. Власне, це стрижнева теза робіт Аляйди Ассман – соціальна пам'ять ніколи не буває до кінця раціоналізованою, так само як і індивідуальна пам'ять теж ніколи не вільна від конструювання. Є багато прикладів того, як конструюється не лише соціальна пам'ять, а й індивідуальна: зокрема, спроби перекласти відповідальність на інших в післявоєнній Німеччині або «мовчання» з приводу того, що трапилося, щоб не травмувати соціальну пам'ять, зміст якої, у свою чергу, визначався централізованою політикою пам'яті, але при цьому травмується індивідуальна пам'ять. Тому післявоєнна політика пам'яті в Німеччині зачіпає не стільки колективну, скільки індивідуальну пам'ять – німці повинні були побувати в таборах, брати участь в ексгумаціях, дізнатися про долю окремих людей. Тоді як травматичні для самих німців події, такі як бомбардування німецьких міст авіацією союзників, виявлялися частиною колективної пам'яті, яка відразу оскаржувалася як помилкова. Якщо потрібно було зректися нацистської пропаганди, то потрібно було забути і про бомбардування – колективний обман розсіюється, а разом з ним розсіюється і колективне страждання. Залишається індивідуальне страждання жертв, а не колективне страждання, яке зливається зі стражданням міст і сіл від дій руйнівних стихій союзників по антигітлерівській коаліції.

Цікаві думки про історичну політику подає також у книзі «Минуле – пам'ять – міт» (2006) відомий польський соціолог Барбара Шацька. Вона пише

про «переінакшення» пам'яті спільнотами, які з подачі правлячого політичного інтересу починають «ошукувати» і «вихвалити» самих себе. Дослідниця називає сім способів такого «переінакшення»: 1) оминання (вибіркове замовчування деяких неприємних фактів; 2) фальшування (де доповненням до заперечення чогось, що сталося, є твердження, буцім трапилося те, чого ніколи не було); 3) перебільшення та прикрашення (цілковите фабрикування групової пам'яті, але таке трапляється рідко і частіше ми маємо справу з роздуванням певних фрагментів історичної правди до розмірів вікопомного тріумфу); 4) пов'язування *versus* відривання, або ж маніпулювання зв'язками (кожна подія має зазвичай багато причин, але коли одні причини замовчуються, а на інших концентрується увага, то можна не спотворюючи факти упереджено їх інтерпретувати); 5) звинувачення ворогів (підкреслення та вирізнення справжніх і надуманих провин і безчесності ворогів і неприятелів, задля мінімізації власних провин, які представляють реакцію на поведінку ворога); 6) перекладання вини на обставини (якщо для мінімізації власних провин не вдасться перекласти провину на ворогів чи на свої жертви, можна звинуватити ще обставини); 7) конструювання контексту (хоча історичні події перебувають у заплутаній мережі пов'язаних між собою зумовлень, причин а наслідків на рівні пам'яті можна вибірково вирізняти той чи інший збіг обставин і розміщувати історичні події в такому контексті, щоб їх образ сприяв позитивному образу групи [447, с. 30-31]).

Шацька також говорить про дві основні функції колективної пам'яті – формування ідентичності та легітимізації. Колективна пам'ять формує свідомість спільного минулого у членів соціальної спільноти, викликає емоційні переживання від довгого спільного перебування в часі, транслює цінності і зразки поведінки. Певні події минулого втрачають свій конкретно-історичний характер, перетворюючись у символи добра і зла. Колективна пам'ять також зберігає та сакралізує символи колективної ідентичності, створює загальний семіотичний простір і окреслює межі групи [447, с. 50, 58].

Таким чином, розгляд підходів, теорій та окремих ідей зарубіжних істориків, які функціонують в межах «досліджень пам'яті» (*memory research*) допомагає сформулювати і власні методологічні принципи щодо вивчення феномену історичної пам'яті в межах нашого проекту.

1.2 Роль джерелознавчих досліджень у вивченні історичної пам'яті

Роль історичної науки неухильно зростає. Людство, спираючись на досвід минулого, шукає відповіді на різні актуальні питання і намагається визначити найбільш оптимальні шляхи розв'язання насущних проблем сьогодення й майбутнього.

Осередками зберігання історичної пам'яті є бібліотеки, архівні установи, музеї тощо. В архівах у якості носіїв цієї пам'яті виступають документи, які там зберігаються. Але з ними, безперечно, треба працювати, враховуючи їхні різноманітні особливості. Мало лише прочитати їх. Отриману інформацію необхідно правильно інтерпретувати. Тут неможливо обійтись без джерелознавства – галузі історичної науки, що вивчає теорію і практику використання історичних джерел, їхнє походження, можливість використання у дослідженнях тощо. До одних з основних завдань джерелознавства слід віднести аналітично-інформаційне вивчення і критичний аналіз джерел чи їх комплексів; вдосконалення наукових методичних прийомів і засобів вивчення та використання джерел, розробку методики джерелознавчої критики і т.д. [198, с. 35].

У даному підрозділі ми приділимо увагу деяким джерелознавчим дослідженням теоретичного характеру та розглянемо деякі роботи, присвячені використанню матеріалів різноманітних державних установ, що є одними з найбільш масових письмових джерел, а, як наслідок, і носіями історичної пам'яті.

Помітним внеском у дослідження теоретичних і методичних засад пошуку й опрацювання джерел стали роботи М. Костомарова, П. Куліша, М. Владимирського-Буданова, О. Лазаревського, М. Іванишева, В. Антоновича, В. Іконникова, М. Грушевського, Д. Яворницького, Д. Багалія, М. Василенка, А. Андрієвського та інших. Ці вчені у своїх дослідженнях спиралися переважно на матеріали державних установ XVII – початку XX ст., серед яких помітне місце займали саме документи судових установ.

Одним з перших учених у галузі історичного джерелознавства був видатний вітчизняний історик В. Антонович. Він наголошував на тому, що судження історика не можуть бути голослівними, а повинні підтверджуватися науково і сумлінно, базуватися на документах, вірогідних фактах, історичних джерелах [198, с. 5]. Зразком копіткої праці в галузі джерелознавства, пошуку, збирання і публікації джерел є також діяльність учня В. Антоновича М. Грушевського, автора першого документального багатотомника «Жерела до історії України-Руси», який, за словами Д. Багалія, був підсумком усієї попередньої української історіографії в її джерелах і розвідках та стояв на рівні з аналогічними історіями інших народів.

Не менший внесок у справу пошуку й публікації джерел з історії України (особливо Лівобережної) зробив історик, фундатор т. зв. «лівобережної школи» О. Лазаревський, який активно використовував у своїх дослідженнях матеріали судових установ Лівобережної України XVII – першої половини XIX ст. Велику увагу він приділяв, зокрема, джерелам до «внутрішньої», тобто соціально-економічної, історії України. «Його репутація як твердокаменного документаліста і об'єктивіста стояла понад усяким сумнівом», – підкреслював М. Грушевський [135, с. 4]. О. Лазаревський та його послідовники (до них відносять О. Єфименко, М. Василенка, В. Модзалевського та інш.) всю свою енергію спрямовували на виявлення і запровадження до наукового обігу нових джерел, готуючи тим самим ґрунт для дійсно документальної історії України. Саме документалізм і став особливістю «лівобережної школи», представники якої суттєво збагатили джерельну базу української історичної науки [218, с. 10].

У радянські часи ситуація змінилася. Негативний вплив на розвиток історичного джерелознавства справили насадження ідеології тоталітаризму, практика репресій і переслідувань. Вже у перші роки після Жовтневого перевороту померло близько 20% від усієї чисельності істориків, серед яких були вчені старої формації, які здійснили велику роботу на ниві джерелознавства (В. Модзалевський, В. Ляскоронський, О. Лаппо-

Данилевський, Д. Іловайський та інші) [157, с. 110]. Вони стали жертвами репресій, голоду й гонінь з боку більшовицької влади.

Але, незважаючи на це, розвиток джерелознавства не переривався. Зокрема українське історичне джерелознавство продовжувало розвиватися у 1920-1930-ті й наступні роки в основному завдяки працям істориків Галичини, Буковини і Закарпаття та представників української діаспори. Помітний внесок у його розвиток зробили учні М. Грушевського І. Крип'якевич, С. Томашівський, М. Кордуба, В. Герасимчук та інші. Роботи Д. Дорошенка, С. Рудницького, Н. Полонської-Василенко, О. Оглоблина, О. Пріцака, П. Мірчука, І. Огієнка, Т. Гунчака, В. Косика, Т. Мацьківа, Л. Винара та інших істориків цінні не лише своїм джерельним матеріалом, а й методикою його опрацювання і систематизації [203, с. 215-219, 238-240, 244, 258-260]. Наприклад, «Праці Т. Мацьківа, – зазначав Я. Калакура, – відзначаються високим ступенем документалізму і цим вони збагачують національну традицію, пов'язану з іменами В. Антоновича, М. Грушевського, з київською та львівською історичними школами, які віддавали пріоритет пошуку, збиранню та публікації джерел з української історії...» [202, с. 11]. Він виявив, опрацював і ввів до наукового обігу більше 200 унікальних документів, зокрема козацько-гетьманської доби.

Хоча й у незначній кількості, але мали місце незаідеологізовані джерелознавчі праці істориків зі сходу України; проте їх слід розглядати як поодинокі винятки. Прикладом такого дослідження може бути стаття В. Нікітіна, присвячена архівним матеріалам казенних палат 1781-1837 рр. [306, с. 24-33]. Автор розглянув матеріали Харківської і Полтавської казенних палат. Він визначив основні групи матеріалів цих установ за їхнім змістом: матеріали, що стосуються управління казенними селянами; загально-статистичні документи; матеріали, що характеризують тогочасну податкову політику тощо.

У другій половині ХХ ст. теоретичними питаннями історичного джерелознавства присвятили свої праці такі відомі історики радянської доби, як М. Покровський, Л. Черепнін, В. Буганов, С. Шмідт, М. Тихомиров, І.

Ковальченко, О. Медушевська, О. Пронштейн, В. Стрельський, Л. Пушкарьов, М. Варшавчик, В. Фарсобін та багато інших. Але всі вони в основу джерелознавчого аналізу ставили класовий підхід [43; 334; 379; 381; 422]. Наприклад, В. Стрельський поділяв джерела для вивчення історії Росії періоду імперіалізму за їх походженням і об'єктивною цінністю на дві основні групи: 1) документи, що виходять від трудящих, їх організацій і являють собою найбільший науковий інтерес та 2) документи, що виходять з табору ворогів революції (від правлячих кіл, чиновників, землевласників і капіталістів), до яких слід ставитися особливо критично й зіставляти з іншими матеріалами. Але основною заслугою вченого слід вважати поділ ним письмових джерел дорядянського періоду на різні категорії та види. Зокрема, він поділив архівний документальний матеріал на такі чотири категорії: а) документація державних установ; б) документація громадських організацій і політичних партій; в) документація церковного управління (Синоду, єпархій, консисторій, церков, монастирів, синагог тощо); г) документація приватних установ та підприємств та інш. Ним також було визначено основні види документів державних установ, серед яких і судові: 1) директивно-керівний і актовий матеріал та 2) поточні документи урядових установ. До першого виду В. Стрельський відносив: а) законодавчі та інші т. зв. «публічні акти», що видавалися органами влади та її представниками з різних приводів (закони, законоположення, маніфести, укази та інш.). Сюди ж належать статuti й положення установ та організацій, матеріали міжнародних зносин; б) приватні акти, що мають законну силу, документи майнових та інших операцій між окремими особами (акти купівлі-продажу, договори оренди, найму, закладні, заповіти, документи актів громадського стану, розписки, синдикатські договори, страхові поліси тощо). До другого виду було віднесено: адміністративну, судово-слідчу, фінансову, військово-оперативну, дипломатичну та іншу подібну діловодну документацію органів державної влади, а також офіційне листування службових осіб тощо [381, с. 109-110].

В. Стрельський розглядав документальний матеріал з позиції його форми, характеру й класового походження. Класифікуючи письмові джерела, він використовував досвід не лише вітчизняних, але й багатьох зарубіжних архівістів та джерелознавців (італієць Е. Казанова, американець Т. Шелленберг, англієць Х. Дженкінсон, голандці С. Мюллер, Дж. Фейт, Р. Фруін та інші). При цьому дослідник детально вивчив законодавство та відомчі статuti, якими регламентувалися спеціальні системи документування XIX – початку XX ст. Завдяки цьому ним було здійснено поділ документації державних установ, у тому числі судових, періоду імперіалізму на чотири основні групи: 1) внутрішня документація (протоколи, доповіді, допити, вирок, накази та інш.); 2) зносини; 3) просительська документація (прошення, скарги, відгуки, доноси тощо); 4) акти (кріпосні, купчі, закладні, заповіти, угоди).

Листування як група матеріалів, що виникла в результаті виконавчого діловодства, визнавалася вченим особливо складним комплексом документів, який він поділяв на: а) листування вищих установ; б) листування рівних присутственних місць; в) листування нижчих установ із вищими.

Окрему увагу В. Стрельський приділяв і судовій документації, види і форми якої регламентувалися нормами процесуального права (тобто склад документації та її форма визначалися законами). Судова документація здебільшого об'єднувалася у справи, що заводилися з конкретних питань судового розгляду. До складу судової справи, як правило, входили наступні документи: рапорт, доповідь, об'ява або позовне прохання. Далі в ході слідства й розгляду питання до справи додавалися документи у вигляді різних зносин, документів судових інстанцій тощо: протоколи допитів, дізнання, «клятвенні обіцянки», рішення, вирок і т. п. [378, с. 179-184].

Починаючи з 60-х років XX ст. з'являється низка дисертаційних робіт, присвячених різним проблемам теоретичного джерелознавства. Л. Пушкарьов розглянув питання визначення історичного джерела, його змісту і форми (форму розподілив на зовнішню і внутрішню), розібрав поняття типу, роду й виду в джерелознавстві [335].

Теоретичним проблемам джерелознавства присвячена робота О. Медушевської. Дослідниця розглянула методологічну базу радянського теоретичного джерелознавства; проаналізувала радянську історіографію джерелознавства у зв'язку з процесом становлення і розвитку теорії джерелознавства та характерні тенденції розвитку цієї дисципліни у тогочасній історіографії країн соціалістичного табору; звернула увагу на конкретні роботи, де відображено погляди буржуазних істориків з даної проблематики [290].

Джерелознавчій евристиці присвячена робота М. Ходаковського, який дослідив історіографічні й методологічні аспекти проблеми; основні тенденції механізації та автоматизації інформаційних процесів, впливи інформаційних концепцій на архівознавство і джерелознавство; проаналізував природу історичного джерела; визначив місце джерелознавства в системі інформаційного забезпечення історичної науки; розкрив методичні аспекти пошуку джерел і літератури у джерелознавчих дослідженнях [393].

Ще з кінця XIX ст. предметом джерелознавчих досліджень стає дипломатика – спеціальна історична дисципліна, що вивчає походження, форму та зміст актових джерел, методику їх опрацювання. Вивченню цього питання присвятили свої праці С. Каштанов, Н. Лихачов, О. Левицький, О. Лаппо-Данилевський, О. Введенський, Л. Черепнін, О. Зімін та інші. [46; 211; 212; 252; 255; 263; 439]. Так, Л. Черепнін одним з перших звернув увагу на акти й законодавчі джерела періоду феодальної епохи. Використавши методику роботи з джерелами, розроблену ще О. Шахматовим, він пристосував її до нового типу письмових пам'яток (до цього цей метод використовувався лише під час роботи з літописними джерелами) [157, с. 694-695].

У переважній більшості робіт з джерелознавства історії України цього періоду аналізувалися такі джерела, як більшовицькі листівки, партійні документи, мемуари учасників революційного руху і т. п. [42; 380; 432].

З відновленням державної незалежності України почався новий етап у розвитку історичного джерелознавства у контексті світової історичної науки. Українське джерелознавство поступово звільняється від ідеологічних

нашарувань партійно-класового підходу до відбору, використання та інтерпретації джерел, їх фальсифікацій та спотворень.

Серед істориків сучасної України, які сприяли розвитку національного історичного джерелознавства, – О. Богдашина, С. Макарчук, Я. Калакура, І. Войцехівська, М. Ковальський, П. Шморгун, Ю. Мицик, Л. Дубровіна та інш. Вони присвятили свої роботи історії, теорії та методиці джерелознавства, вивченню його структури. Особлива увага приділялася дослідженню писемних джерел, що майже не використовувалися у радянський період [29; 113; 204; 273; 450].

Чи не найбільшим серед матеріалів, що зберігаються в архівних установах, є масив документів, які відклалися у результаті діяльності різноманітних державних установ.

Спеціальним джерелознавчим аналізом матеріалів державних установ кінця XVIII – початку XX ст. займалася низка істориків, у тому числі українських. Це були В. Михайлова, А. Іваненко, В. Ільїн, А. Зубко, З. Малкова, М. Плюхина, Я. Дашкевич, М. Щербак та деякі інші. Вони досліджували законодавчі акти, листи, листівки, статистичні матеріали [139; 188]. Шляхом залучення нових матеріалів значно розширили коло джерел, що тоді використовувалися. Так, М. Щербак у своїй кандидатській дисертації залучив до вивчення історії революційних подій 1905–1907 рр. на території України матеріали місцевих установ царизму. У своїй роботі він проаналізував матеріали місцевих адміністративних, жандармсько-поліцейських та судових установ як історичне джерело. Автор розглянув документи окружних судів та судових палат, а також військових судів, що особливо активно діяли у 1905–1907 рр. Такі матеріали були ним розподілені на дві категорії: слідчі (протоколи обшуків, допитів тощо) та судові (протоколи судових засідань, резолюції, вироки та інш.) [452].

Джерела судово-поліцейського походження вже довгий час є предметом активного дослідження істориками та правознавцями. Вони вважаються одними з найбільш інформативних. Увагу привертають спеціалізовані джерелознавчі

публікації, в яких розкрито широкий спектр різноманітних документів судово-поліцейського походження.

Я. Дашкевич вперше провів систематичне аналітичне дослідження українських актових книг XIII–XVIII ст., серед яких були адміністративні та судові книги. Він дослідив низку питань пов'язаних з генезисом та історією книг в Україні, зупинившись окремо на стані та методиці їх вивчення. Досліджуючи судові книги вірменських адміністративних органів Я. Дашкевич поділив їх на дві основні групи: 1) книги вірменських в'їтівських урядів, тобто книги судових органів, виключно вірменських за складом та 2) книги мішаних судових органів. З точки зору змісту актових книг судових органів середньовічної України він розрізняв записові і реляційні книги (останні поділяв на облятові, маніфестаційні, запису позовів; судові книги з поділом на реєстри справ, декретові, «чорні» книги, або книги злочинців); з точки зору діловодчо-писарських – білові та чорнові книги [139].

Наприкінці 70-х років XX ст. О. Бровцинова розглянула можливість використання судово-слідчих матеріалів під час вивчення історії революційного руху в Росії на початку XX ст. У своїй праці дослідниця охарактеризувала весь комплекс судово-слідчих матеріалів, що виникли під час розгляду політичних справ у загальних судових установах (політичні справи, що розглядалися військовими судами з опорою на спеціальне законодавство, вона не брала до уваги). На конкретних прикладах дослідниця показала деякі методи роботи з судово-слідчою документацією. В якості основного джерела до свого дослідження О. Бровцинова використала архівні матеріали царських установ, що займалися проведенням дізнання, попереднього слідства й суду.

Авторка розглянула царське законодавство стосовно державних злочинів, порядок розслідування й суду щодо політичних справ. Також було дано характеристику архівних фондів судово-слідчих органів царизму та класифіковано судово-слідчі матеріали за походженням і видами [37].

Подібну проблематику зламу XIX–XX ст. розглянув у своєму дисертаційному дослідженні М. Щербак. Ним було проаналізовано структуру

судової та жандармсько-поліцейської системи після судової реформи 1864 р., показано історію їх виникнення й розвитку. Окремий розділ у праці М. Щербака присвячено джерелознавчому аналізу матеріалів судових установ, де подається досить детальна характеристика слідчих матеріалів, судової документації, матеріалів прокурорів судових палат та окружних судів. Матеріали, що відкладалися у процесі формування судової справи, автор поділив на дві групи: слідчі та судові. При цьому до першої групи було віднесено: протоколи обшуку, огляду речових доказів, допиту звинуваченого, допитів свідків, повістки, листування, висновок про припинення кримінального переслідування чи обвинувальний акт, лист необхідних відомостей, постанови, опис. Другу ж групу судових документів склали: протокол судового засідання, питальний лист по справі, резолюція і вирок. М. Щербаком також було проведено джерелознавчий аналіз архівних матеріалів із ДАРФ (м. Москва), ЦДАУК, кількох обласних архівів України. Наводиться також інформація про ступінь збереженості матеріалів окремих судових установ в архівах України. Автор наголосив на значенні цих документів як джерел із суспільно-політичної історії України, зокрема для вивчення громадсько-політичного життя, історії важливих політичних процесів тощо. Але було вказано й на можливість та доцільність їх використання в інших галузях історичних досліджень [451].

Матеріали судово-слідчого характеру використовував Ю. Легун, досліджуючи генеалогію селян Подільської губернії. Він дійшов висновку, що ця група документів є значно інформативнішою (у дослідженнях його проблематики), ніж джерела церковного, господарсько-фінансового походження чи матеріали державно-адміністративного обліку. Автор вважає, що матеріали судово-поліцейського походження не мають ознак загальності, а є швидше індивідуально-конкретними, тобто стосуються обмеженого кола осіб [258, с. 293-368]. Зокрема Ю. Легун залучив до своїх досліджень матеріали повітових судів, що нині зберігаються у фондах державних архівів Вінницької, Хмельницької, Одеської областей. Ним зроблено зовнішні характеристики

фондів повітових судів названих архівосховищ (номери фондів, кількість справ у них, хронологічні межі, які охоплюють фонди) [258, с. 301-303].

Діяльність різноманітних державних установ Російської імперії на теренах України є сферою наукових інтересів сучасної української вченої В. Шандри. У цьому контексті вона велику увагу приділяє і комплексу архівних джерел, що розкривають різні аспекти функціонування цих інституцій, присвячуючи цим питанням окремі дослідження [444; 445].

Л. Ладиґа у своїй джерелознавчій роботі визначила й проаналізувала систему джерел з історії судочинства серед національних меншин за часів політики коренізації в Україні [250].

Одним з небагатьох дослідників, який використав матеріали повітових судів як джерело до вивчення конкретної проблеми – жіночої девіації, є український науковець В. Маслійчук [278]. Вивчаючи девіантну поведінку жінок Слобожанщини кінця XVIII ст., автор використав як основне джерело матеріали повітових судів Харківського намісництва та їх апеляційної вищої інстанції на той час – верхніх земських судів. Поведінка жінки аналізувалася за допомогою кримінальних справ названих установ. На основі вивчених джерел дослідник припустив, що основною причиною зростання жіночих девіацій стала соціальна політика Російської держави на Слобожанщині. Наприклад, заборонивши у 1783 р. селянські переходи, уряд підштовхнув значні маси населення до втеч; після введення рекрутської повинності залишилось самотніми на тривалий час багато солдаток; розквартирування військових частин створило сприятливий ґрунт для численних порушень норм моралі в прикордонному намісництві.

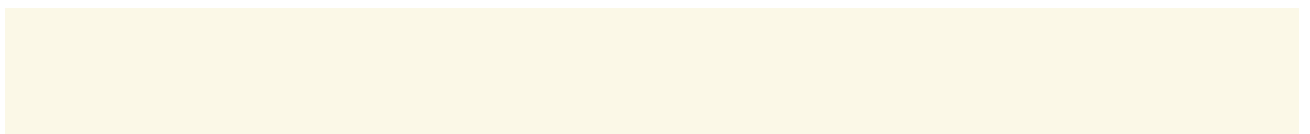
Низка робіт також присвячена вивченню матеріалів повітових судів, в тому числі тих, що функціонували на теренах Північно-Східної України, як історичного джерела в цілому та при дослідженні конкретних історичних проблем зокрема [140-142].

Підводячи підсумки, слід зазначити, що увага джерелознавчому напрямку в історичних дослідженнях приділялася завжди. Так, у радянські часи

джерелознавцями аналізувалися переважно історико-партійні матеріали. Проте приділялася увага дослідників і теоретичним та методологічним питанням історичного джерелознавства. Хоча й у меншій кількості, але предметом дослідження також були законодавчі акти, матеріали соціально-економічної та земської статистики, фондів вищих і центральних державних установ Російської імперії тощо. Але всі вони, за рідкісними винятками, розглядалися як джерела до вивчення революційних рухів, робітничих та селянських повстань і т. п. (мали ідеологічне забарвлення).

Із розпадом СРСР і становленням України й інших колишніх союзних республік як незалежних держав історична наука поступово скидає з себе ідеологічні нашарування, все більше використовується принцип об'єктивності. Дослідники стали залучати до своєї роботи нові джерела. У цей період з'являються роботи вітчизняних та зарубіжних науковців джерелознавчого спрямування. Це дозволяє по новому оцінити різні аспекти історичного минулого України та світу. Джерелознавчі роботи загальнотеоретичного характеру дозволяють максимально правильно й об'єктивно інтерпретувати історичні джерела, які, безперечно, є носіями історичної пам'яті суспільств чи окремих їх представників. Важливе значення при цьому мають також різноманітні масиви джерел, об'єднані характером свого походження чи іншими ознаками.

Безперечно, самих робіт, присвячених вивченню історичних джерел (носіїв історичної пам'яті), інтерпретацій цих джерел різними науковцями (дослідження історіографічного характеру), відтворенню подій і явищ минулого на основі носіїв пам'яті, існує надзвичайно велика кількість. Нами були наведені лише поодинокі приклади таких досліджень.

1.3 Сутність історичної пам'яті

Підтримування стабільності у національній реальності включає в якості складової встановлення відносин з певними подіями минулого, які запам'ятовуються або не запам'ятовуються, наділяються позитивними чи негативними смислами. Історична пам'ять, на відміну від, скажімо, історичної науки, є спрощеними колективними сприйняттями фактів свого минулого членами національної спільноти.

Крім цього, слід пам'ятати, що змістом пам'яті є не стільки факти минулого, скільки стереотипізовані образи цих фактів, чіткіше – їх оцінкові уявлення. Наприклад, таке явище в історії України як Переяславська Рада на рівні історичної пам'яті буде не лише сукупністю фактів, що представлені в історичних джерелах, а, насамперед, типологізованим образом, до якого прикладаються предикати «потрібна», «непотрібна», «позитивне значення», «негативне значення» і т.п. Або ще: ось, наприклад, такий історичний діяч як Іван Мазепа. На рівні історичної пам'яті лише в невеликій мірі її носіїв цікавлять всі факти його особистого життя, навпаки, на перше місце виходить значення, оцінка цієї особи з точки зору ідеологічних вподобань наших сучасників.

Складність ситуації в демократичному суспільстві полягає в тому, що загальнонаціональна історична пам'ять – це угода (культурна, ідеологічна) між різними варіантами локальних моделей пам'яті, що належать різним соціальним групам та політичним силам, що їх представляють. Але бувають настільки взаємовиключні моделі пам'яті, що ніякої їх солідаризації відбутись не може.

Та крім цього є ще одна, часто незрозуміла, особливо для «інфікованих» ідеалами космополітизму, особливість функціонування історичної пам'яті, яка однозначно тлумачиться ними як несправедливість, але незважаючи на таке неприйняття, ця несправедливість є первинною й такою, що дієво показує свою вищість. Мова йде про національний принцип поділу людського світу. У

кожної із таких часткових одиниць як нації є свої загальнообов'язкові «правила гри», що розповсюджуються звичайно лише на членів тільки цієї нації. І метою національної складової об'єктів соціалізації є якраз виховання стану прийняття цих спільних правил національної гри: наприклад, конкретизуючи, незалежно від етнічного походження кожен майбутній громадянин держави повинен знати й поважати Конституцію, підтримувати незалежність держави, знати державну мову, елементарний курс історії, поважати державну символіку і т.п. І подобається такі «правила гри» комусь чи не подобаються, але національна держава буде докладати максимум зусиль, щоб вони діяли.

Елементарний курс історії, про який тут говориться – це не просто холодне, відчужене знання фактів минулого певної нації, це знання яке переживається як моє, рідне минуле. Минуле в національній пам'яті індивіда завжди існує в межах його власного досвіду. Зрозуміло, що носій національної ідентичності безпосередньо не брав участі у подіях такого свого минулого, але він уявляє причетність до нього. Тому він вважає сприйняте минуле нації своїм минулим, своє власне життя, свою біографію черговою ланкою, що продовжує історичний ланцюг нації із минулого через сьогоднішнє в майбутнє. Отже, феномен моєї історії розуміється через об'єктивну відокремленість від чужих національних історій та через індивідуальну злитість з нею.

Формуватись почуття моєї історії починає в дитячі роки (сімейне виховання, система освіти, засоби масової комунікації, художня і спеціальна література й т. п.). Особливо хочеться зупинитись на шкільному курсі національної історії (який, між іншим, продовжується й у вищій школі). Що таке цей курс як не ретельно підібрана комбінація фактів разом із однозначним набором смислів. Це й є та несуперечлива модель історії, що вже в роки сформованості особистості стане матрицею його особистої історичної пам'яті. Така матриця розміщується у свідомості носія національної ідентичності на дорефлексивному рівні само-собой-зрозумілих істин, а значить і не може бути піддана ним критиці, а вже у зрілому віці, метафорично висловлюючись, такий

Lebenswelt стає умовою перевірки на істинність тих історичних фактів, що наново засвоюються цією людиною. Вона є спрямовуючою силою активності індивіда у певній ситуації, але крім того, вона є і жорстким каркасом, який обмежує гіпотетично безмежну активність індивіда напрямком саме оцього (наприклад, українського), а не іншого національного фактору.

Матриця історичної пам'яті індивіда постає наслідком цілеспрямованої роботи зацікавлених структур суспільства по вихованню лояльного до нації й її політичного режиму громадянина, але крім того, вона стає й умовою подальших активних дій цього громадянина у напрямку укріплення позицій цієї ж нації. Тут вона виступає схемою виробництва національних практик. Можна сказати, що матриця історичної пам'яті обумовлює виробництво зовнішніх національних практик під виглядом внутрішніх структур особистості.

Державні інституції справді в утвердженні нової моделі пам'яті й постійній підтримці її дієвості відіграють панівну роль. Історична пам'ять – це не той феномен, що спонтанно виникає та функціонує у масовій свідомості. Це те, що, насамперед, відображає позиції певного владного інтересу, що, у свою чергу, найбільш повно уособлюються державою. Саме державна влада, а конкретніше ті групи осіб, що мають більші можливості здійснювати узаконене насилля, можуть організовувати й соціальний світ, що їх оточує таким чином, щоб той у найбільшій мірі відповідав їх максимальним інтересам, тобто намаганням зберегти своє домінування на необмежений термін.

Саме держава нав'язує людині як члену певної спільноти національні межі сприйняття, розуміння та запам'ятовування, тобто ті форми мислення, що необхідні для найповнішого контролю над підлеглими. Влада це робить, як уже зазначалось, через культивування таких форм на початкових стадіях соціалізації (тобто ще в дитячому віці) й індивіду, що тільки починає формуватись як особистість нічого протиставити та, й більш того, немає ніякого бажання щось протиставляти так, як початкова *tabula rasa* досвіду поступово наповнюється тими конструктами, які сформовані панівними

групами для реалізації їх влади над підвладними. Матриця історичної пам'яті відноситься саме до таких форм мислення.

І ось тут ми вже можемо говорити про політику історичної пам'яті. Тобто, ще раз: історична пам'ять у контексті політики пам'яті є функцією влади, що визначає як потрібно спільноті уявляти минуле. Політика пам'яті спрямована завжди на створення «потрібного» синтезу теперішнього з минулим. Таким чином, завершена й несуперечлива картина минулого потрібна й тій частині суспільства, що визнала себе політичними українцями, й системі політичної влади, правда, уже виходячи із специфічних інтересів цієї структури.

Фактично через ототожнення певної маси індивідів із сконструйованою моделлю історичної пам'яті в процесі їх соціалізації відбувається конституювання й самого феномену нації. Тому що, що таке нація як не сукупність індивідів, що вважають себе своїми, тобто об'єднаними певними компліментарними зв'язками, серед яких виділяється переживання спільного минулого (звичайно, поряд із відчуттям спорідненості із своєю землею, мовою, культурою і т. п.).

Наступна теза, на яку ми хотіли б вказати, це та, що політика формує одну модель пам'яті. Нація може вважати себе сформованою, коли у переважній більшості населення країни сформоване ототожнення з цією нацією в минулому, теперішньому й майбутньому. Складовою такого ототожнення з цією однією нацією є і відповідна одна модель пам'яті, яка формує у свідомості окремої людини позитивне сприйняття цієї нації. Зміст історичної пам'яті не може бути таким, що в якийсь спосіб заперечує існування нації у сьогоденні.

І якщо реально існують протилежні факти, що створюють ситуацію суперечності, то пояснені вони повинні бути так, щоб цей момент суперечності зник або, навіть залишаючись протилежними, вони повинні бути знівельовані якимось іншим історичним контекстом. Як би там не було, але в цілому сама модель історичної пам'яті не повинна містити в собі нерозв'язних протиріч. Україна зараз знаходиться на перехідному етапі своєї історії від стану

перебування в межах однієї держави (СРСР) до стану розвинутих форм самостійної державності. На такому ж перехідному етапі перебувають і ті шари суспільної свідомості, що «обслуговують» ці політичні реалії. Сучасне становище у сфері функціонування колективних типів пам'яті в Україні визначається пануванням ситуації непевності, коли в суспільній свідомості і конкурують кілька версій минулого.

Огрублюючи проблему, вкажемо, що зараз відбувається накладка трьох основних типів історичної пам'яті: української, російської та комуністичної. Основне, що між цими моделями не існує моменту взаємоузгодженості. Мова найчастіше йде про конфлікт (хоча все-таки можна стверджувати, що тенденція до солідаризації існує між комуністичною й російською моделями (ще її можна назвати советською) в боротьбі проти української). Саме гірше, що ці конкуруючі моделі пам'яті існують не тільки на рівні колективних шарів свідомості людини, але й індивідуальної. Таким чином, у даному випадку йдеться про кризу історичної ідентичності індивіда, коли він губиться й однозначно не впевнений відносно того, з якими історіями потрібно пов'язувати себе, а з якими не варто та як інші індивіди будуть реагувати на певний вибір його історичної ідентичності, якщо ж він все таки буде здійснений.

Коли і яким чином українська модель пам'яті може стати панівною у свідомості громадян України? Зрозуміло, що не відразу. Для цього потрібен досить довгий проміжок часу при постійних вольових зусиллях з боку зацікавлених структур. Далі, вона може стати такою через часткове примирення між набором фактів і смислів уже існуючих моделей. Мова йде про адаптацію історично-конфліктних ідентичностей через створення «неконфліктної» пам'яті, яка пом'якшує й поступово «стерилізує» проблемні області.

Для стабільного суспільного життя потрібно створення такої історії, яка позбавлена злободенного азарту. Історична стабільність – це така конструкція минулого, в якій всі значущі фігури та минулі події займають шановане місце, утворюючи свого роду парадну патріотичну панораму. У ньому в однаково

розкішних рамках розміщуються Шевченко і Гоголь, Петлюра і Кожедуб, Бандера і Федько, Чорновіл і Шелест. Так влаштований будь-який патріотичний канон. Але такий стан може бути досягнутим через деякий проміжок часу, коли вже безпосередні учасники цих подій не будуть впливати на його прийняття чи неприйняття.

Виходячи з цієї ідеї, що найбільше сучасністю використовується недавнє минуле, постає проблема об'єднання конфліктних моментів цієї історії в пам'яті сучасників. Як приклад такого об'єднання часто приводять потрактування подій громадянської війни в Іспанії самими іспанцями. Але справа в тому, що в Іспанії й франкісти, й республіканці, борючись між собою, не забували при цьому, що вони іспанці. В українській ситуації розкол стосується часто цієї національної основи. Крайні варіанти російськоцентричної моделі пам'яті просто заперечують існуванні української національної ідентичності в минулому.

Таким чином, зараз у нас є носії й відверто україноцентричних варіантів, і відверто російськоцентричних, які закріплюють провінційний статус української історії в межах «общерусской» моделі. У нашому випадку зрозуміло, що коли ми говоримо про загальнонаціональну модель пам'яті як угоду, то її складові не можуть бути будь-якими завгодно, умовою її «укладання» є, по-перше, лояльність до стану об'єктивної наявності української нації й держави в сучасності, по-друге, реальність державної незалежності у сьогоденні повинна підтримуватись (і узаконюватись) традицією фактів державної незалежності в минулому від Росії чи Польщі. Зрозуміло, що носії «общерусской» моделі на «угоду» з таким фактами нездатні, це рівнозначно самозапереченню їх власної історичної ідентичності.

Далі, говорять, що історію завжди пишуть переможці. Зараз українська модель історичної пам'яті не може не формуватись через включення в неї «правди переможених» – отих мільйонів знищених тоталітарною системою селян, інтелігенції, прямих політичних опонентів. В результаті картина минулого стає більш вірогідною й при цьому реалізуються інтереси тих

соціальних груп, які зараз продовжують розвивати політичну, релігійну чи культурну «правду» колишніх «переможених» [16].

В сучасній українській історіографії виділяють ряд факторів, які впливають на зміст історичної пам'яті населення, а значить і на його самоідентифікацію як частки певної території, регіону, країни, етносу. Це, по-перше, політика держави – «державна політика пам'яті», як сукупність офіційних репрезентацій історичного минулого (як на загальнодержавному, так і на місцевому рівнях), орієнтованих на формування етнонаціональної спільноти [47]. По друге, етнічний склад населення, як країни вцілому, так і окремих її регіонів, та взаємні стосунки між різними етносами в процесі співіснування. По третє, чисельне співвідношення представників титульної нації і національних меншин. Особливо це важливо на регіональному рівні, оскільки історична пам'ять національних менших може відрізнитися, і, навіть, вступати в суперечність в певних моментах із загальнонаціональною пам'яттю. По четверте, геополітичний чинник, тобто сусідні держави і близькість до кордону з ними. Близькість до кордону посилює їх соціокультурні впливи. По п'яте, культурно-освітній рівень населення країни й окремих її регіонів. По шосте, на наш погляд, важливим є також демографічний фактор, тобто співвідношення «старшого», яке формувалося в умовах радянської політики історичної пам'яті, і «молодшого» поколінь, що зростало в незалежній Україні.

Якщо спуститися на особистісний (персональний) рівень, то на формування історичної пам'яті конкретної людини передусім впливають: родина («родинна пам'ять» - батьки, діди й бабусі, інші родичі); найближче оточення, друзі, однолітки тощо; школа чи інші освітні заклади, вчителі, тренери; засоби масової інформації; література, кіно тощо; державна політика пам'яті; регіональна політика пам'яті; політичні партії, громадські, релігійні організації [269].

2 Північно-Східна Україна на сторінках історичних та краєзнавчих творів (до 1917 року)

Регіональна (локальна) історія, як і краєзнавство, є вагомими складовими гуманітарного знання. Без оволодіння історичним матеріалом, що має пряме відношення до території проживання, індивідууму важко орієнтуватися в історичному просторі як на макро-, так і мікрорівні. Приставка «історичне/а» при цьому зовсім не визначає «чистоту» знання про минуле краю, оскільки краєзнавство й регіональна історія невід’ємні від інших галузей, що зобов’язує підходити до предмету вивчення – рідного краю – з позицій різних наук (географія, мистецтвознавство, релігієзнавство та ін.). Таким чином, комплексні знання про минуле краю об’єктивно сприяють формуванню в особистості різноманітних навчальних знань та вмінь, розвивають в нього властивості орієнтації в часовому й географічному просторі, реалістично усвідомлювати свій соціальний статус і громадянські обов’язки. Усе це дозволяє визначити краєзнавство як своєрідний засіб мислення, з допомогою якого людина усвідомлює своє буття з родової й історичної точки зору, аналізує й адекватно сприймає навколишнє середовище, розробляє стратегію особистісного розвитку.

Функціональна множина краєзнавства (за Т. Рюміною: науково-дослідницька, збереження пам’яток, освітньо-виховна, організуюча) є притаманною даній галузі знань ще до оформлення регіональних досліджень у якості особливої галузі наукових знань, появи, власне, наукового краєзнавства [346, с. 46-47]. Звісно, описи різних регіонів нашої країни сягають своєї давнини, але час формування краєзнавства як суспільного явища, соціокультурного феномена припадає саме на пореформений період, коли ствердилися його істотні характеристики, коли виникли перші організації, зайняті виключно краєзнавчими пошуками, коли був створений понятійний апарат і були досягнуті перші результати в практичній роботі.

В історіографії існують різні підходи до періодизації краєзнавства. Т. Рюміна виділила чотири періоди, виділені залежно від внутрішнього стану самого краєзнавства на певному відрізку часу за наступними критеріями: наявність або відсутність краєзнавчих організацій, розвиток науково-дослідної діяльності, напрями практичної роботи. Хронологічно вони охоплюються наступні роки: 1) 1890–1920 рр.: у цей час уперше виявилися всі головні компоненти краєзнавства; 2) 1921–1929 рр.: характеризується великими досягненнями в усіх без винятку напрямках організаційної, науково-дослідницької і практичної роботи в умовах НЕПу; 3) 1930–1940 рр.: нищення краєзнавчих організацій, репресії проти краєзнавців, звуження тематики регіональних досліджень; 4) 1941–1991 рр.: розвиток краєзнавства під ідеологічним ковпаком держави, пріоритетність у дослідженнях саме революційному рухові, діяльності більшовицьких організацій, а також ствердженню радянської влади, розбудові соціалізму, участі жителів того чи іншого краю у Великій Вітчизняній війні [346, с. 54-55].

Українські історики П. Тронько, М. Костриця та М. Шокун періодизацію розвитку краєзнавства розширили до меж існування самої історичної науки:

I етап – витоки краєзнавства (стихійно-описовий етап), який охоплює три підперіоди: найдавніший, античний, середньовічний (до XVII ст.).

II етап – зародження наукового краєзнавства в Україні (цілеспрямовано-описовий етап), поділяється на три підперіоди: анкетно-описовий, експедиційний, статистичний (початок XVIII – середина XIX ст.).

III етап – становлення українського краєзнавства (остання третина XIX – початок XX ст.).

IV етап – організація краєзнавства в Україні (з 1920–1930-х років до сьогодні) [307, с. 31].

Зазвичай із обома пропозиціями періодизації можна сперечатися. Неможливо, наприклад, заперечувати існування краєзнавства як явища до певного моменту розвитку історіографії. Висвітлення регіональних подій історії та культури в літописах, хроніках, анналах та в інших видах історичної

літератури прямо вказує на специфічний регіональний інтерес дослідника. Водночас, не можна не помічати новий якісний період краєзнавства – пострадянський (від 1991 р. і до сьогодні).

У цілому розвиток краєзнавства на Сумщині можемо простежити за всіма вказаними періодами. Водночас специфіка вивчення історії та географії даного регіону змушує переглянути базові періодизації. При цьому слід відмітити, що не обов'язковим фактором є перебування дослідників у даному регіоні. Краєзнавчі матеріали, що стосуються північної Слобожанщини або північного сходу Сіверянщини, зустрічаються й у творах авторів, які на відстані висвітлювали природу, географію, топографію, історію і культуру цих регіонів у контексті досліджень із загальноукраїнською, загальноросійською або лівобережною локацією. Систематизація краєзнавчої літератури, вивчення краєзнавчих процесів в минулому і сучасності Сумської області дозволяє виділити наступні періоди:

1) Краєзнавство Сумщини дожовтневого періоду. Краєзнавство ще не виділено в окрему галузь, функції і принципи краєзнавства не проявляються в повній мірі. Цей етап містить субперіоди: середньовіччя і ранній модерн (до середини XVII ст.), що характеризується фрагментарними відомостями про минуле регіону; період Гетьманщини з акцентом на біографічні відомості очільників української держави, столичний статус Глухова тощо; краєзнавчі дослідження з кінця XVIII ст. до 1917 р. – формування наукового погляду на регіональну історію, обмеженість краєзнавчих студій існуючим адміністративно-територіальним розподілом, поява перших історико-урбаністичних творів.

2) Краєзнавство Сумщини радянського періоду. Сформовані предмет, функції та методи краєзнавства. Чітко виділений об'єкт краєзнавства – Сумський округ /область. Субперіоди хронологічно розподілені так: 1920-ті роки – піднесення й організаційне оформлення краєзнавчого руху, широке висвітлення в краєзнавчій літературі революційних рухів початку XX ст.; 1930 р. – середина 1950-х років – спад інтересу до регіональної історії,

звуження тематичної репрезентативності краєзнавчих творів, їх обмеження газетною трибуною; від середини 1950-х до 1990-х років – розширення тематики досліджень, виокремлення літературного, мистецького та деяких інших видів краєзнавства, поглиблення наукової культури краєзнавчих дослідів.

3) Краєзнавство Сумщини в період незалежності України. Розвиток краєзнавства від 1991 року відбувається з опорою на радянську методологію. Окреслення нових завдань краєзнавства, актуалізація його ролі за умов формування громадянського суспільства та піднесення значення регіональної ідентичності. Розширення тематики краєзнавчих досліджень. Деідеологізація краєзнавства. Цей період умовно можна поділити на два субперіоди: 1990-ті роки (переважання аматорських дослідів) і від 2001 року до теперішнього часу (кількісне й якісне зростання наукових розвідок, розвиток краєзнавчої періодики) [246, с. 22–23].

Кожен період виділений з урахуванням соціально-політичної ситуації, якісних змін в історичній науці, формування специфічного інтересу до регіональної історії тощо. Кожна вказана фаза потребує окремого історіографічного висвітлення. Обмежимося розглядом першого періоду. Здебільшого, краєзнавчий літературний матеріал цього часу – це не лише історико-регіоналістичні твори, але й ті наукові праці, географічні рамки якого далеко не обмежувалися однією Сумщиною. Межі наукових інтересів істориків минулого, звісно, не відповідні сучасному адміністративно-територіальному поділу. Так, Філарет (Д. Г. Гумілевський) і Д. Багалій – це дослідники минулого Слобожанщини (Харківська губернія й українсько-російське етнічне прикордоння на частині Воронізької та Курської губерній). І хоча нині такий підхід виглядає як заявка на міжрегіональне дослідження, в ретроспективному розгляді «термін “регіональна історіографія” при вивченні стану історичних досліджень в певному регіоні, місті, краї набуває... краєзнавчого відтінку» [227, с. 78].

Перші історико-географічні відомості про Сіверянщину містяться в давньоруських літописах. У них є згадки про населені пункти регіону, засновані в часи Київської Русі, – Вир (на місці нинішнього Білопілля), В'єхань (с. Городище Недригайлівського р-ну), Глухів, Зартий (с. Волинцеве Путивльського р-ну), Ігореве сільце (с. Ігорівка Буринського р-ну), Попаш (с. Засулля Недригайлівського р-ну), Путивль і Ромни. Більшість із них відіграла роль форпостів на половецькому кордоні, прикривали наступ на Русь зі степу. Зокрема, у 1113 р. половці, дізнавшись про смерть великого князя Святополка Ізяславовича, обложили Вир. На виручку захисникам міста підійшли сили князів Володимира Мономаха і Олега Святославовича.

Неодноразово міста Вирської волості (міжріччя Сейму і Пселу) згадуються у зв'язку із феодалною війною середини XII ст. У 1147 р. Вирська волость перетворилася на театр військових дій між силами великого князя Ізяслава Мстиславовича і Володимиро-Суздальського князя Юрія Долгорукого та його союзників. «І посаджав посадників своїх Гліб Юрійович (син Юрія Долгорукого – авт.) по Посейм'ю, – писав автор «Київського літопису», – за полем. А коло Вира багато половців ходило тоді з ним до присяги. І туди прийшов до них Всеволодович Святослав (князь без вотчини, син колишнього великого князя Всеволода Ольговича, союзник Юрія Долгорукого – авт.), і послали вони послів до вирівців, кажучи: «Якщо ви нам не здастесь, ми оддамо вас половцям на добичу». Та вони сказали їм: «Князь у нас – Ізяслав», – і не здалися їм. І звідтіля пішли вони до міста Веханя, і там не досягли нічого. А звідти пішли вони до міста Попаша. І туди прийшов до них Ізяслав Давидович (князь, брат Чернігівського князя), і вони билися, і взяли Попаш». Неодноразово в зв'язку із військовими діями згадується і Путивль. Це місто фігурує в «Слові про полк Ігорів». Путивльський князь Володимир Ігоревич брав участь в битві на річці Каялі проти половців, де й був полонений. Його мати Єфросинія Ярославівна, дружина князя Ігоря Новгород-Сіверського перебувала під час походу князів в Путивлі під захистом міських мурів. Автор

«Слова» наділив Ярославну вірцями якостями вірної чоловікові жінки, що оплакувала долю коханого в половецькому полоні:

Ярославна рано плачеть
 Путивлю городу на заборолѣ, аркучи:
 «О Днепре Словетицю!
 Ты пробилъ еси каменныя горы
 сквозѣ землю Половецкую.
 Ты лелѣялъ еси на себѣ Святослави носады
 до плѣку Кобякова.
 Възлелѣй, господине, мою ладу къ мнѣ,
 а быхъ не слала къ нему слезъ
 на море рано».

Відносно XIII ст. маємо лише поодинокі згадки про Сіверянщину. Це пов'язано з тим, що до нас не збереглися літописи, написані у Наддніпрянщині в цей період. У 1209 р. до Путивля прибув князь Роман Ігорович із закликом від галицьких бояр до путивльського князя Володимира Ігоровича та його братів вигнати угорців із Прикарпаття. Після військової акції сіверянські Ігоровичі посіли Галич (Володимир), Звенигород (Роман), Перемишль (Святослав); «синові ж своєму Ізяславу Володимир дав Тербовль, а Всеволода, другого сина свого, послав в Угри до короля з дарами», – востаннє згадується про Путивль у «Галицько-Волинському літописі» [266; 364].

Монголо-татарська навала на довгий час перервала традицію літописання в Україні, проте написання історичних творів продовжувалося на північно-руських землях. Власне першим краєзнавчим твором, що стосувався безпосередньо території нинішньої Сумщини, написаним у роки іґа, стала «Повість про баскака Ахмата», вміщена в Лаврентіївському, Воскресенському і Ніконівському літописах. Багата конкретика, увага до деталей, використання підрахунків кількості сил учасників протистояння, цитування вказують на те, що цей твір, найвірогідніше, був написаний на основі відомостей свідків або безпосередніх учасників міжкнязівської «короти» та антимонгольського

повстання на Посейм'ї (точне місцезнаходження Липовечеська невідоме: за однією із версій він знаходився на місці сучасного району Тополі м. Суми; Воргол розташовувався на місці сучасного с. Вороголь Кролевецького району).

Історичний твір розповідає про боротьбу липовецького та воргольського князів Святослава й Олега проти баскака Ахмата, резиденція якого розташовувалася в Курську. Ахмат побудував дві слободи, куди стікалися під руку баскака піддані князів. Слобожани виходили з-під юрисдикції князів і нападали на їхні володіння. Розорення князями слобод призвело до конфлікту із ординським темником Ногаєм, який відправив військо проти норавливих князів. Олег змушений був визнати свою залежність від Ногая, тоді як Святослав розгорнув партизанську війну проти кочовиків і домогся низки перемог над ними. Наляканий можливим новим нападом монголів, Олег оголосив війну Святославу, в якій загинули обидва князі. «Се же великое зло сътворися грехъ ради нашихъ; богъ бо казнить челоуька челоуькомъ, тако сего бесерменина навель злато за нашу неправду, мню же и князеи ради, поне же живяху въ которъ» – пояснював літописець причину цих драматичних подій [136, с. 153–154, 183–185; 322, стлб. 479–488].

Окремі відомості про Сіверянщину містяться в ряді литовсько-білоруських і українських літописів XV – першої половини XVII ст.: «Густинський літопис», «Євреїнівський літопис», «Київський літопис», «Літопис Яна Бінвільського», «Супрасльський літопис», «Хроніка Биховця», «Хроніка Литовська і Жемойтська». Путивльщина фігурує також у великоросійських літописах: «Софіївському», «Новгородському», «Псковському». Зокрема, з ними дізнаємося, що Сіверянщина в період литовського панування (від середини XIV до початку XVI ст.) нерідко потрапляла в епіцентр політичних подій. Інкorporація нинішньої Сумщини до складу Великого князівства Литовського відбулася наприкінці 1370-х років. Якщо під час формування московським князем Дмитром Івановичем коаліції проти Тверського князівства в 1375 р. згадуються в числі його союзників місцеві династії – князі Роман Михайлович Брянський і Андрій Федорович Стародубський, то надалі їхні імена зникають,

поступившись представникам правлячого роду Гедиминовичів – Дмитру Ольгердовичу Брянському, Дмитру-Корибуту Новгород-Сіверському, Патрикею Наримунтовичу Стародубському. Литовські претензії на Сіверянщину нагтовхнулись на противагу Московського князівства. У 1379 р. московські війська підійшли до Стародуба й Дмитро Ольгердович змушений був визнати себе васалом князя Дмитра Івановича. Коли наступного року московський державець збирав рать проти ординців, то до нього «приспеша издалеча велиции князи Олгердовичи, поклонитися и послужити: князь Ондреи Полочкои и брат его князь Дмитрии Брянський съ всеми своими моужи». «Хроніка Литовська» вказує, що Дмитро Донський зрадив появі Ольгердовичів і «принял их з честию и великими ударовал дарунками, мовячи: «Не мене ради пришлисте ко мне, но сам Господь Бог послал вас к нам на помочь христианом против поганных, як негдысь Авраама Лоту, которому и вы подобны есте ныне» [323, с. 51]. Удруге з татарами Ольгердовичі зустрілися в битві на Ворсклі відтепер у війську литовського князя Вітовта. Ця битва виявилася невдалою для християн; Андрій Полоцький з Дмитром Брянським знайшли в ній свою погибель.

Поки Дмитро Ольгердович знаходився на службі в московського государя, уділ тимчасово зайняв його рідний брат Дмитро-Корибут. Останньому прийшлося відстоювати нові володіння під час боротьби за литовський престол між чільним правителем Ягайлом та його дядею Кейстутом. Дмитро-Корбут залишився вірним сюзерену і змушений був боронитися від військ противника. Після того, як у 1392 р. новим литовським князем був визнаний Вітовт Кейстutowич, новий литовський господар пригадав Корибуту його протидії батьку і позбавив уділу. Через деякий час сіверянським правителем стає Свидригайло Ольгердович. Але він також не виправдав сподівань Вітовта і в 1408 р. залишив Сіверянщину разом із частиною місцевої еліти, про що «І Софійський літопис» відзначав: «приидоша к великому князю служити из Литвы князь Швитригаило Олгердович из Брянська, с ним же владыка Исакеи, да с ним князь Патрекеи Звенигородский же, и с Путивля князь Федор

Александрович... и бояры черниговские и стародубские». Великий московський князь «приятъ его с честию», передавши Свидригайлу в управління ряд уділів на території Московського князівства [324].

Під час московсько-литовської війни 1500–1503 рр. відбувся масовий перехід руської шляхти під московську зверхність. Новгород-Сіверського князя Василя Івановича Шемяку турбувала конфесійна ситуація, що склалася в Литві в роки правління великого князя Олександра. Він разом із князем Семеном Можайським надіслав листа до московського государя Івана III, в якому удільні правителі скаржилися йому, що «на них пришла великая нужда о греческом законе, и государь бы их пожаловал, взял к себе с вотчинами; а князь велики Александр Литовский в иных делех по окончанию не исправил». Перехід під патронат Івана III Василя Шемячича і Семена Можайського, який володів Стародубом, послужили причиною нової литовсько-московської війни, в ході якої литовці через участь князів-сепаратистів у війні проти свого колишнього сюзерена, потерпіли поразку. Московський воєвода Яків Захарович привів Шемячича і Можайського «к целованию крестному, на том служити им государю великому». Після, «шед Яков со князьми, город Путимль взять, пана Богдана Глинского поимал с женою». За укладеним 2 квітня 1503 р. перемир'ям до складу Московської держави увійшли північна та східна частини нинішньої Сумської області. У 1512 р. Путивль в «II Софійському літописі» вказується як окраїнна південно-західна фортеця Московської Русі. До Путивля з Москви за наказом великого князя Василя III князь Михайло Данилович Щенятев супроводжував дружину та сина кримського хана Менглі-Гірея [310, с. 212; 372; 398, с. 281].

Важливі географічні й етнографічні дані про Україну польсько-литовського періоду ми маємо завдяки книзі французького фортифікатора і картографа Гійома Лавассера до Боплана «Опис України». На жаль, окремо Сіверянщина автором не виділена. Для краєзнавців цікавість має передусім мапа України із детальним нанесенням географічних об'єктів на території нинішньої Сумської області [31].

Деякі історико-етнографічні відомості щодо Сумщини почерпаємо з географічного твору Павла Алепського «Подорож Антіохійського Патріарха Макарія» (1654 р.). Зокрема, Павло Алепській детально зупинявся на описі Путивля: «Путивль – широке місто, він розташований на високому місці і підіймається над місцевістю, поблизу тече ріка. В Путивлі велика кількість садів і багато садиків при садибах, цілі ліси яблунь з чудовими плодами; є вишні і сливи; велика кількість виноградників... Фортеця стоїть на найвищій горі: в землі козаків ми не бачили жодній подібній цій і не дивно – це фортеця царська, непереможна, з міцними вежами, має подвійні стіни із бастіонами і глибокими ровами, відкоси яких обкладені деревом; вхідні кінці мостів підіймаються на колодах і ланцюгах...» Далі слідує опис самого міста, його церков і монастирів. Вразила сирійського мандрівника й набожність путивлян [333, с. 107-109].

Окремі несистематизовані дані про наш край знаходимо в літописах Гетьманської доби: «Літописі Григорія Грабянки», «Літописі Самійла Величка», «Літописі Самовидця», «Чернігівському літописі». Зокрема, у «Літописі Самовидця» та «Літописі Величка» міститься детальний опис Конотопської битви з описом розташування військ, їхніх дій, відступу московського війська тощо. Детальних оповідань про інші події минулого на Сумщині в цей період ми фактично не маємо. Наприклад, в «Чернігівському літописі» під 1685 р. коротко вказано: «Того ж року в Глухове замок згорев старый августа 13 числа». Подібні короткі записи маємо відносно перебування в Глухові царського воєводи й укладання Глухівський статей у 1669 р. [440].

Не дивлячись на столичний статус Глухова від 1708 р., це мало позначилось на регіональному характерові історичної літератури XVIII ст. Навіть така визначна подія, як елекція гетьмана, описувалася досить лаконічно. Наприклад, в «Чернігівському літописі» про обрання гетьманом Кирила Розумовським у 1750 р. автор обмежився лише трьома реченнями: «Прибув в Глухів з милостивою грамотою государевою лейбкомпанії підпоручик і її імператорської величності великої княгині дійсний камергер і кавалер граф Іван

Симонович Гендриков. І фебруа 22 дня була елекція в зібранні генеральному всіх малоросійських духовних і мирських чинів і війська козацького. На ній, після читання згаданої вище грамоти, вибраний вільними голосами гетьманом граф Кирило Григорович Розумовський, і про нього великій государині прошеніє послано» [14, с. 227].

Цікавий краєзнавчий матеріал містять діаріуші – щоденники козацької старшини, зокрема «Щоденники» Якова Марковича, Миколи Ханенка, Петра Апостола. Звідси ми дізнаємося про головні політичні події в Україні, новини церковного і культурного життя, взаємовідносини старшини і царських чиновників, побут і особисте життя сучасників Гетьманщини, господарські справи. Зокрема, про ціни на деякі послуги в Глухові у 1730 р. дізнаємося із «Щоденника» генерального хорунжого М. Ханенка: «Циліорнику за кровопущеніє 20 копѣекъ. Тогожъ числа зъ маляремъ Іудиновскимъ учиненъ договоръ на шпалери 4 р. и пол. и полчвертки жита, маляру, імя Григорій Боюровъ, которому дяно въ задатокъ 1 р. и 10 кварть цеховыхъ горилки. Велѣль дѣлать линнику погарскому Ивану Стрикицкому постромковъ 6 паръ, обротей 36 и попругъ 12 до попонъ, а 4 волосянихъ до кулбакъ. Тогожъ числа 4 дано за крашенину 6 коп. Привезено отъ пана Косача 2 бочки соли, за которіє надлежить 5 рублей и 2 гривни». Вартість галантерейних товарів вказана в щоденнику П. Апостола: «Шляпка (bonnet) для моей жены 4 руб., шелковые чулки 2 р. 70 к., 2 пары шерстяныхъ чулокъ 43 к., du rach 90 к., за 1 четверть бархата 75 к. Туфли 30 к. за платяныя щетки 7 к., за пару кунныхъ шкурокъ (martes) для г-жи Ломиковской 2 р. 50 к. Capres de l'argent моего брата 1 р. 95 к., за 2 билліардныхъ шара съ молотками и кіемъ (*Pour deux billes avec une masse et une queue*) 3 р. 50 к.» У «Щоденнику» Я. Марковича міститься цікавий опис подорожі Україною імператриці Єлизавети Петрівни у 1744 р., а також відвідання нею Глухова [149-151].

Велику цінність для істориків має довідкова праця генерального судді й лікаря О. Шафонського «Черниговского намесничества топографическое описание», що вийшла у Києві вже після смерті автора у 1851 р. У ній зібрано

численний матеріал з історії України, природи, господарства, населення, соціально-економічного стану, здоров'я та побуту Лівобережної України другої половині XVIII ст. [446].

Історичні відомості про Сумщину зустрічаються на сторінках творів російських й українських істориків XVIII – початку XX ст. – В. Татіщева, М. Щербатова, М. Карамзіна, В. Ключевського, С. Соловйова, Д. Бантиш-Каменського, М. Костомарова, М. Аркаса, О. Єфіменко та багатьох інших. Зокрема, автор «Історії держави Російської» М. Карамзін розлого описав причини переходу путивлян на бік Лжедмитрія I, початок на Путивльщині Селянської війни під проводом І. Болотнікова. Сіверянщина фігурує в творах автора й у зв'язку з іншими вагомими подіями російської історії – феодальні війни Київської Русі, литовсько-московські конфлікти, церковне життя краю тощо.

Для історичного дослідження території Сумської області велике значення мають твори українського історика Д. Багалія (1857–1932): «Історія Сіверської землі до половини XIV ст.» (1882), «Нариси з історії колонізації степової окраїни Московського царства» (1887), «Короткий історичний нарис торгівлі (переважно ярмаркової) в Харківському краї в XVII і XVIII ст.» (1888), «Історія Слобідської України» (1918). Д. Багалій відтворив загальну картину колонізації Слобожанщини, її політичного та соціально-економічного устрою, руху населення, церковного життя і побуту. Цінні дані з творів Д. Багалія почерпаємо відносно діяльності сумських й охтирських полковників, російських чиновників, Комісії з влаштування слобідських полків. Цікавим є матеріал про торгівлю в Лебедині, Охтирці, Сумах та інших містах Слобожанщини. Історик розподілив слобожанські ярмарки за трьома категоріями (малі, середні, великі), встановив асортимент і географію товарів щодо кожної з груп, національний та соціальний склад торговців [21; 22; 23; 24].

У середині XIX ст. зароджується місцеве краєзнавство. Цьому сприяли розвиток вищої освіти в Україні, а також діяльність Археографічної комісії, яка

зібрала, систематизувала й оприлюднила низку документів з минулого краю. Першими ґрунтовними істориками-краєзнавцями були конотопський поміщик О. Лазаревський і харківський архієпископ Філарет (Д. Г. Гумілевський). О. Лазаревський – автор близько 450 наукових праць. Головну увагу історик приділив дослідженню історії Лівобережної України XVII–XVIII ст. Здебільшого його цікавила історія соціальних груп, адміністративно-судового устрою Гетьманщини, колонізації та землеволодіння: «Малоросійські посполиті селяни 1648–1788» (1866), «Нариси дворянських родів Чернігівської губернії» (1868), «Нариси малоросійських фамілій» (1875–1876), «Люди старої Малоросії» (1882–1888), «Опис старої Малоросії» (1888–1902), «Суди в старій Малоросії» (1898) тощо. О. Лазаревський видав важливі археографічні праці, такі як «Щоденник М. Ханенка» (1884), «Сулимівський архів» (1884), «Мотижинський архів» (1890), «Щоденник генерального підскарбія Якова Маркевича» (1893–1897), «Любецький архів графа Милорадовича» (1898). Для дослідників конотопської старовини особливий інтерес викликає праця вченого «Історико-статистичні свідчення про населені місцевості Конотопського повіту» (1890). У ній автор уточнив або вказав час заснування населених пунктів Конотопщини, чисельність жителів, наявні церковні споруди, а також чимало інших фактичних відомостей [251].

«Історико-статистичний опис Харківської єпархії» (1852–1857) й «Історико-географічний опис Чернігівської єпархії» (1873), здійснені Філаретом (Д. Г. Гумілевським), стали справжньою віхою в дослідженні минулого Слобожанщини та Сіверянщини, церковної історії як обох цих регіонів, так і України в цілому. Підготовка видань починалася із циркулярних розпоряджень приходським священикам збирати свідчення про минуле своїх приходів, а також місцевостей, де вони розташовані. Ці дані доповнювалися матеріалами архіву Харківської духовної консисторії. Результатом чотирьохрічної плідної праці стало видання історичного нарису Слобожанщини, забезпеченого широким історико-статистичним матеріалом. Наприклад, з опису слободи Самотоївки Охтирського повіту (нині село Краснопільського району)

дізнаємося про побудову кам'яного храму в слободі у 1845 р., про його благодійників, кількість населення за метриками 1730, 1770, 1790, 1810, 1820, 1830 і 1850 років, число загиблих під час епідемії холери у 1848 р. Значне місце у виданні приділене історії Сум. До нарису діяльності першого сумського полковника Г. Кондратьєва були додані документи другої половини XVII ст. – жалувані грамоти московських державців на користь козакам і козацькій старшині [423].

Подібну історико-статистичну структуру мав і опис Чернігівської єпархії. Але як і нарису минулого Харківської єпархії, цьому твору бракувало даних про соціально-економічний розвиток регіону [424]. Це завдання було виконане вже за допомогою земської статистики. Зокрема, у 1898–1899 рр. статистик, етнограф і фольклорист О. Русов видав «Опис Чернігівської губернії» у двох томах. Праця містить цінні дані з географії, економіки, побуту регіону; у ній також описані звичаї, традиції, обряди місцевого населення, що робить роботу О. Русова надзвичайно корисною для етнографічних досліджень [343; 344].

У 1870-х роках на території Сумщини відбулися перші археологічні розкопки, здійснені російським вченим Д. Самоквасовим в долині Сейму. Результати цих досліджень подані в працях ученого «Про городища й могили в землі сіверян та їх значенні в історії» (1872), «Сіверянська земля й сіверяни по городищам і могилам» (1908), «Могили руської землі» (1908) і «Могильні древності Сіверянської Чернігівщини» (1916). Зокрема, в них містяться дані про розкопки т. зв. миропільської групи могил, особливості поховального обряду, характер місцевих прикрас, торгівельні зв'язки племен Середнього Попсілля з країнами Сходу. Винайдені артефакти автор пов'язав із сіверянськими племенами, що підтверджується й більш пізнішими дослідженнями [349-352].

На початку XX ст. краєзнавство остаточно оформлюється як громадська течія і наукова дисципліна. Актуалізація історичних досліджень, зумовлених зростанням освіченості населення й кількісним зростанням інтелігенції, ставили завдання наукового висвітлення минулого краю. У 1905 р. сумський священик Я. Левицький на XIII археологічному з'їздові в Катеринославі представив свою

історичну розвідку з історії Сум доби Козаччини «Історичне минуле міста Суми Харківської губернії». В цій просторовій праці він звернув увагу на причину й характер міграційного руху з Наддніпрянщини на Слобожанщину, військове значення Сумської фортеці, господарські заняття сум'ян, навів дані описів Сумської фортеці та переписів населення у Сумах, дав свою оцінку керівництву полковників із роду Кондратьєвих. У 1908 р. побачила світ брошура того ж автора «Літопис Спасо-Преображенського собору», за основою якої був взятий «Історико-статистичний опис Харківської єпархії» Філарета (Д. Г. Гумілевського). Автор значну частину матеріалу присвятив перебудові храму наприкінці ХІХ ст., відзначив благодійницьку роль сумського купця Д. Суханова [254; 256].

Військове минуле Сумського слобідського, а згодом і гусарського полку було описане військовим істориком П. Голодолінським в «Короткому нарисі історії 3-го драгунського Сумського його королівського височества наслідного принця датського полку» (1890). Цей твір здебільшого присвячений саме військовим діям сумців у війнах Росії із зовнішніми ворогами династії Романових і представляє собою нарис найзначніших військових кампаній за участю полку: оборона Чигирини, битва при Ерестфері, взяття Перекопа та Очакова, битва при Грос-Єгерсдорфі та ін. [126].

Про популярний характер, який набувало краєзнавство, свідчить поява й публіцистичних творів, присвячених історії м. Суми. Зокрема, у 1906 р. в 3-му і 5-му номерах учнівського журналу «Кадет» вийшла стаття кадета V класу Пижова «Історичний нарис м. Суми», при написанні якого учень використовував переважно роботи Д. Багалія й С. Соловйова. Юний автор не лише в реферативній формі висвітлив основні віхи козацького минулого м. Суми, але й відзначив благодійництво сім'ї Харитоненків у царині освіти [336-337].

У 1908 р. в газеті «Сумський листок» вийшла стаття анонімного автора «Минуле Сумського краю», в якій автор змалював картину розвитку міста та повіту від колонізації цих земель «черкасами» до ХХ ст. Характерно, що автор

не лише оперував фактами, викладеними у відомих документах, зібраних і опублікованих Філаретом (Д. Г. Гумілевським) і Д. Багалієм, але й робив власні цікаві зауваження. Наприклад, жалування земель російським дворянам на території Сумського слобідського козацького полку він пов'язав із «програмою обрусіння нашого краю», відсутність на момент написання статті юридично оформлених прав на землю в сумських селян – з «наслідком старозаїмочного права з часів колонізації». Автор заявив і власну громадянську позицію відносно недбайливого ставлення до старовини, зокрема, щодо зміни історичних топонімів: «Нинішня Сумка, про яку відтепер говориться в усіх актах, йменується «Сумой», вона, а не три сумки дала назву місту... Відомо, що склад Сумської міської управи 1880-х років, щоб прикрасити, вочевидь, місто назвами нових вулиць, здійснив у сутності історичний злочин. Замість Ворожбянської вулиці назви 1708 г. з'явилася Лебединська, Московська почала називатися Соборною, Покровська названа Петропавловською, на Засумці ж з усіх старих назв зберіглося лише одне – «Роменский шлях». Зникла також і вулиця Польша, що згадувалася в актах XVII ст... Не пожаліли й річок і Сумка названа «Стрількою» [332].

Стислий нарис історії міста Суми від його появи до сучасності автора викладача Сумського кадетського корпусу М. Ізмайлова міститься у виданій 1912 р. брошурі «Місто Суми та Сумський повіт». Окрім історичного матеріалу, в ній читач віднайде статистичні дані щодо руху населення, врожайності й достатності землі в повіті, потужності місцевих підприємств тощо [190].

Брошура «Перше десятиліття існування Сумської 2-ї жіночої гімназії», видана у 1913 р., містить стислий виклад діяльності навчального закладу від моменту його появи. І хоча історичний компонент в книзі не виділений чітко, в ній все ж таки окреслені етапи розвитку гімназії, наведена статистика кількості учнів, їхньої успішності, плати за навчання, виховних заходів тощо [316].

Інтерес до минулого виникав не тільки в Сумах. У 1912 р. путивльський краєзнавець купець І. Рябінін видав «Історію м. Путивль», де виклав своє

бачення історії Путивля від часів Київської Русі до початку ХХ ст. Історіографічну та джерельну базу дослідження поповнили літописи, твори видатних російських істориків, документи, що були опубліковані в російській історичній періодиці. Автор зібрав цікаві відомості про монастирі і храми, які не збереглися до нашого часу, а тому його праця є цінним джерелом з історії духовності Путивльщини. В цілому, праця І. Рябініна відбиває три періоди історії Путивля та його повіту: раннє та розвинуте середньовіччя, період від припинення існування Путивльського удільного князівства до Смути, від початку ХVII ст. до 1900-х років [347].

Окремі публікації з минулого Сумщини виходили у фахових історичних виданнях – «Київській старовині», «Російській старовині», «Історичному віснику». Зокрема, в статті Є. Максимова «Сторінка з історії Слобідської України (історичне минуле Суджанського повіту)», виданій у «Київській старовині», йдеться про етнічні явища, притаманні російсько-українському прикордонню (у тому числі в межах сучасної Сумщини), – «перевертні». «Останній термін використовується у нас для визначення великороса або малороса (переважно останнього), що втратив деякі, більш-менш характерні риси своєї національності», – відзначав Є. Максимов. Значну частину статті автор присвятив історії суджанської та миропільської сотень, що входили до складу Сумського слободського козацького полку, висвітлив господарські заняття їх мешканців, а також намагався встановити межі земельних володінь «малоросів». Також в датах він відтворив зміну адміністративного підпорядкування м. Миропілля [274].

Краєзнавство на Сумщині розвивалося в щільному зв'язку з колекціонуванням. Зокрема, відомим збирачем старовини був О. Лазаревський; твори образотворчого мистецтва купували цукрозаводчики М. Терещенко та П. Харитоненко. Приватні колекції набули публічного значення разом зі створенням музеїв. Найстаріший краєзнавчий музей на Сумщині був заснований у 1900 р. в Конотопі. У його організації важливу роль відіграв О. Лазаревський, який не лише взяв найактивнішу участь у діяльності земської

музейної комісії, в розробці проекту повітового земського музею, а й передав йому перші експонати – твори живопису, старовинну зброю, цінні рукописи. Однак після його смерті Конотопське повітове земство не змогло правильно налагодити музейну справу. Зрештою, частина цінних експонатів була передана до Чернігівського історичного музею ім. В. Тарновського.

Ще один музей на Сумщині був відкритий у 1902 р. в Глухові після того як вдова голови Ніжинського повітового суду й дослідника-українознавця Н. Шугурова передала Глухівському земству чоловікову бібліотеку, колекцію гравюр і документів. 23 вересня 1902 р. земські збори затвердили правила збирання місцевої старовини: «Зібрати і зберегти для нащадків різного роду пам'ятки місцевої старовини, як речові, так і документальні, старовинну зброю, предмети старовинного ужитку, портрети місцевих діячів, картини, гравюри, археологічні знахідки і всякого роду історичні та юридичні акти». Частину своїх колекцій передали до музею місцеві меценати – Александровичі, Амосови, Дорошенки, Люті, Міклашевські, Неплюєви, Скоропадські і Терещенки [308].

Не дивлячись на підвищення інтересу інтелігенції до історії рідного краю, в цілому він ще не набув загального суспільного значення, що до певної міри робило історичні пошуки сферою особистої справи, ґрунтувався на приватному інтересі, а не на громадському попиті. Український етнограф М. Сумцов у 1910 р. щодо м. Суми зауважував, що розмови з представниками місцевої громадськості на тему необхідності поширювати знання з історії міста викликали лише «підозру» й не вели до чогось суттєвого [387].

3 Тематика Другої світової війни в політиці історичної пам'яті

3.1 Проблематика Другої світової війни у політиці пам'яті України

Політика пам'яті повинна формуватися державою так, аби ліквідувати полярність історичної пам'яті українського суспільства.

Майже кожен період історії України або події, що відбувалися у різні часи, ідеологічно забарвлюються і використовуються різноманітними політичними силами (як зовнішніми, так і внутрішніми) з метою впливу на українське суспільство, державність тощо. Наприклад, один з результатів так званого періоду Національно-визвольної війни під проводом Б. Хмельницького пов'язаний з конфліктуючими формулюваннями «возз'єднання України та Росії» та «приєднання України до Росії»; з пізнішими подіями пов'язане питання про те, чи є гетьман І. Мазепа зрадником або захисником української державності (подібні питання «прив'язані» до багатьох видатних українських діячів) тощо.

Формування історичної пам'яті українців повинне більше спиратися на славетні сторінки минулого. На жаль, і досі в Україні наголос часто робиться на фактах національного, культурного, релігійного гноблення, великих воєнних втратах чи жертвах репресій, голодоморів тощо. Такий підхід використовується ще з радянських часів. Навіть в одному з шкільних підручників для 5-го класу за 1997 р. подається інформація про українців: «над нами впродовж... історії глумилися, принижували, грабували наші міста і села..., відбирали землі й виселяли нас із власної домівки – ми вижили і вистояли» [328, с. 58]. Навіть «Меморіальний комплекс Слава [у Харкові], створений у 1977 році на місці масових розстрілів харків'ян у період окупації, виражав радше скорботу за загиблими, ніж тріумф перемоги» [168, с. 116]. Безперечно, пам'ятати це важливо і необхідно. Але, на нашу думку, патріотизм, гордість за належність до

цього [українського] народу повинна будуватися, у першу чергу, на позитивних фактах-прикладках – перемогах, досягненнях і т.п.

В Україні політика пам'яті досі часто відштовхується від пам'яті суспільства, реально збереженої конкретними особами чи штучно сформованої ЗМІ, політичною пропагандою тощо, про події Другої світової (за іншою термінологією – Великої Вітчизняної) війни. Ця політика, як правило, спирається на такий фактор, як внесок України як сторони-учасниці в цій війні у справу перемоги над німецько-фашистськими військами. Рівень даного «внеску» визначається кількістю воїнів та жертв – українців; конкретними подіями, що відбувалися на території України (боями, битвами, діяльністю підпілля тощо) та інш. Деякими урядами сусідніх з Україною держав з метою зближення або створення можливості політичних маніпуляцій у політику пам'яті запроваджується така складова, як «спільність перемоги».

Проблематика місця Другої світової війни в історичній пам'яті українського народу та політиці пам'яті, як провадить українська влада на різних рівнях була і залишається у центрі уваги багатьох дослідників (істориків, політологів, соціологів та ін.).

З-поміж таких робіт виділяється зокрема дослідження Тетяни Журженко «Чужа війна» чи «спільна Перемога»? Націоналізація пам'яті про Другу світову війну на україно-російському прикордонні» [168]. Авторка навіть вважає, що однією з причин низки проблем, пов'язаних з патріотичним вихованням суспільства та розробкою політики пам'яті в Україні, зокрема у деяких її регіонах, є «відсутність консенсусу в ідеологічних оцінках останньої [Другої світової] війни». Зокрема про Українську повстанську армію Т. Журженко пише, що вона у політичному контексті сучасної України є найважливішим символом «антирадянської» й «антиросійської» української ідентичності, що поляризує суспільство на два непримиренних табори» [168, с. 117]. Зупинимося на цій роботі детальніше.

У 2007-2011 рр. за підтримки програми ім. Елізи Ріхтер Австрійського Наукового Фонду (FWF) виконувався дослідницький проект «Політика пам'яті

на пострадянському прикордонні». Одним з результатів цієї роботи стало дослідження Т. Журженко, де вивчалися деякі аспекти політики пам'яті на українсько-російському прикордонні, а саме у Харківській області України та Белгородській області Росії. За словами авторки, «... пам'ять про «спільну Перемогу» залишається важливим символічним ресурсом, затребуваним різними політичними акторами як на регіональному, так і на національному рівні; в українсько-російських відносинах вона використовується для легітимації пострадянської інтеграції та «стратегічного партнерства» двох країн» [підкреслення наше – авт.] [168, с. 101].

Вона також вказує на те, що існуючі в Україні різні/протилежні оцінки подій Другої світової війни, які часто є навіть взаємовиключними, спричиняють політичні конфлікти та розколюють суспільство. Т. Журженко заявляє, що конкуруючі політичні сили ведуть боротьбу у сучасній Україні «за право визначати політику пам'яті щодо радянського минулого» [168, с. 102]. Безперечно, з цим слід погодитися, причому деякі політичні сили можуть бути навіть «продуктом» проросійськи налаштованої частини українського суспільства або політичних сил самої Росії, покликаним маніпулювати свідомістю цієї частини населення, досягаючи зрозумілої політичної мети.

Т. Журженко чітко висловлюється: «Інтерпретація історії Другої світової війни та оцінка її значення для України прямо пов'язані з постколоніальними пошуками національної ідентичності й геополітичним вибором між Росією і Заходом». До того ж, «у відносинах між колишніми радянськими республіками, де... пам'ять про війну зазнає деколонізації, Росія використовує символічний капітал «Перемоги над нацизмом» для політичної компрометації прозахідних політичних еліт у цих країнах і легітимації своєї сфери впливу в регіоні». А українські регіони, розташовані поблизу українсько-російського кордону, є привабливим плацдармом для «ідеологічної експансії з боку Росії» [168, с. 1-3-104, 120].

Здається дуже влучним вислів Т. Журженко про те, що до політики пам'яті «долучаються політичні партії, громадські організації, професійні та

культурні асоціації, академічні та наукові інститути, засоби масової інформації та громадянські активісти, що прагнуть реалізувати свої, відмінні від владних [підкреслення наше – авт.] інтереси» [168, с. 105]. Інтереси, відмінні від владних, на нашу думку, це не завжди погано, але вони інколи стають тією «стежкою», якою на пам'ять українського населення здійснюються «набіги» колонізуючої російської історії. Особливо історична пам'ять українського народу стає вразливою, коли державна політика пам'яті є слабкою, не врегульованою належним чином. У результаті в Україні з'являються доволі суспільношкідливі «продукти» на зразок «Вурдалак Тарас Шевченко» О. Бузини або «Украинцы в России» П. Толочка й інші «твори», в яких автори зневажливо ставляться до надбань української культури та її найбільш знакових представників, оспівують Рускій Мір, намагаються за допомогою відвертої брехні підштовхнути україномовне та російськомовне населення України до конфлікту один з одним (твердження на зразок «развернувшаяся война с русским языком..., постоянное его оскорбление с высоких трибун и в средствах массовой информации...») [38; 39; 401, с. 5-6, 151-156]. Подібні явища створюють ефект так званої «розколотої пам'яті», який в Україні, за словами Т. Журженко, «є одним із факторів регіонального плюралізму й політичної нестабільності» [168, с. 124].

На жаль, ми зараз не можемо спостерігати загальнодержавної політики пам'яті. Цю політику намагають формувати лише окремі інститути громадянського суспільства, а на рівні популізму, з метою отримання прихильності електорату – політичні сили.

Одним із засобів маніпуляцій з історичною пам'яттю є старий прийом «зв'язування нерозривними вузами трьох братніх народів: російського, українського та білоруського». Пишучи про намагання адміністрації російського Белгорода взяти на себе «роль посередника у зв'язках з «братніми народами», Т. Журженко описує, як у с. Прохорівка (місце Курської битви) у 2000 р. до візиту трьох президентів було побудовано каплицю із так званим

«Дзвоном єднання», «декоровану іконами трьох святих – заступників України, Росії та Білорусії» [168, с. 108].

У більшості виступів з нагоди тієї чи іншої події Другої світової війни (та деяких інших воєн, революцій тощо) дуже часто використовувалися сентенції про спільних для Росії й України ворогів. У XVII ст. це були поляки, татари, у часи Другої світової війни – німці/фашисти/нацисти. Таким чином, використовувалася тактика підтримування «дружніх стосунків проти когось». Причому «спільним ворогом» завжди виявлялися політичні, економічні противники у першу чергу саме Росії. Інтереси і можливі перспективи «молодшого братнього народу» (=України) не враховувалися, вони за умовчанням вважалися ідентичними російським. З приводу цього слушно зауважив А. Портнов, вказавши на те, що сучасна російська думка ще не готова «повною мірою сприйняти Україну як самодостатню одиницю, як окрему націю» [329, с. 51].

Можна навіть розставити певні пунктири, що лягли в основу різних методів маніпулювання історичною пам'яттю українців Росією:

- спільне історичне коріння;
- спільні перемоги (Друга світова війна);
- спільна релігія (православ'я);
- спільні вороги;
- ідея братерства.

Таким чином, тематика Другої світової війни використовується у політиці пам'яті досить активно, але інтепретується по різному, залежно від політичної мети тих чи інших сил, які беруть участь у цій політиці. Зазвичай це призводить до негативних суспільно-політичних наслідків. Щоб цього не сталося, слід відмовитися від застарілих трактувань цієї трагедії (часто такі трактування ведуть свою історію ще з радянських часів). Так, сама ж Т. Журженко пропонує наступне: «Інтерпретація, що остаточно усуває “героїчний” аспект війни [Другої світової] і визначає її як національну (і загальноєвропейську) трагедію,

означала б кінець (пост)радянського наративу про «Велику вітчизняну» і повний розрив із міфологією «спільної Перемоги» [168, с. 121].

3.2 Використання історичної пам'яті в пропаганді нацистів

Пропаганда здавна була невід'ємною частиною війни, оскільки без цього засобу мобілізації людського ресурсу, мотивації задіяних у військових діях людей, досягнення перемоги мало ймовірно. Однак раніше вона носила досить примітивний характер, як правило, безпосереднє спілкування командирів з солдатами, під час якого пояснювалися цілі війни, її необхідність і «справедливість», давалися обіцянки матеріальної вигоди.

У ХХ столітті розвиток технологій і засобів масової інформації дали можливість підняти пропаганду на новий рівень: газети, радіо, кінематограф, телебачення, інтернет і т.д. Особливо цього потребували і потребують режими тоталітарного й авторитарного типів. Хрестоматійним прикладом стала нацистська Німеччина з її пропагандою, яка невід'ємно пов'язана з її творцем доктором Й. Геббельсом.

Широко відомі основи расистської ідеології нацистів, в якій слов'янським народам відводилася незавидна роль «недолюдей» (нім. Untermensch). Нацистська верхівка в процесі підготовки нападу на СРСР, незважаючи на впевненість в силі вермахту, все ж усвідомлювала людський потенціал противника. Тому афішувати своє ставлення до численних народів, що населяли Радянський Союз, нацисти не збиралися.

Розсекречені документи нацистів показують, що вони чітко розуміли важливість історичної пам'яті для формування національного почуття та самоідентифікації народу. Тому цей аспект враховувався при розробці планів окупації СРСР й став невід'ємною складовою пропаганди.

Ідейним натхненником і розробником основ німецької окупаційної політики в СРСР став ідеолог нацистської партії Альфред Розенберг (походив з прибалтійських німців, освіту здобув в Російській імперії). Його вважали знавцем «східного простору». У своїх пропозиціях, що датуються квітнем-травнем 1941 р., він використовував класичний принцип «розділяй і володарюй». У політичному плані СРСР був багатонаціональною країною і, на

його думку, тримався на силі каральних органів. У національних окраїнах, особливо в країнах Балтії і Західній Україні, відчувалося невдоволення. Він пропонував розділити територію Радянського Союзу на національно-географічні одиниці з метою ослаблення Великої Росії. Щодо України пропонувалося підтримувати прагнення до національної незалежності, аж до потенційного створення власної державності, власне в Україні, або у формі Чорноморського союзу, куди б, крім України, повинні були увійти Донська область і Кавказ.

Пізніше, 20 червня 1941 р., виступаючи перед вузьким колом німецьких керівників, він сказав, що в Україні всюди відчувається російський вплив, тому перед Німеччиною стоїть завдання забезпечити свободу українському народові. При цьому передбачалося розвивати національну самосвідомість українців шляхом підтримки в їх пам'яті культу гетьманів Хмельницького, Сагайдачного, Мазепи, розвитку української мови, видання творів українських класиків, відкриття у Києві університету і створення політичного руху за прикладом Вільного українського козацтва: «Є ж різниця – наполягав доповідач, – отримаємо ми через кілька років сорок мільйонів чоловік, які будуть з нами добровільно співпрацювати, або будемо змушені ставити за кожним селянином солдата» [434, КМФ-8, оп. 1, спр. 171, арк. 114].

Інші керівники Німеччини, Г. Гімлер і Г. Герінг, не поділяли підходів А. Розенберга. Але вирішальною стала позиція А. Гітлера, яку він озвучив на нараді 16 липня 1941 р. Фюрер відкинув пропозиції ідеолога партії і підтримав позицію Г. Герінга, який сказав, що потрібно спочатку забезпечити вермахт і Німеччину продовольством, а все «інше» потрібно відкласти на потім. Єдине, що дозволив Гітлер, це відкрити на окупованих територіях газети, щоб краще впливати на населення. Однак А. Розенберг отримав пост міністра східних окупованих областей і міг впливати на ситуацію.

На етапі розробки плану нападу на СРСР було вирішено відмовитися від єдиної системи управління окупованими територіями. Вважалося, що військові не здатні ефективно реалізовувати політичну лінію [138, с. 22]. Тому тил

вермахту обмежувався двохсотмильною зоною, і в процесі захоплення тилові області повинні були передаватися під управління цивільної адміністрації. 20 серпня 1941 р. був створений рейхскомісаріат «Україна». Але блицкриг зазнав краху, просування вермахту було зупинено і цей рейхскомісаріат не досяг запланованих розмірів. Таким чином протягом усього періоду окупації п'ять областей України перебували під військовим управлінням – Чернігівська, Сумська, Харківська, Сталінська (нині Донецька) і Ворошиловградська (Луганська). Їх в українській історіографії прийнято називати «військова зона України». Вищим органом влади тут вважався вермахт, на місцях діяли польові і місцеві комендатури. Політичні вказівки вони отримували від міністерства А. Розенберга. Частина військових поділяла його ідеї «поміркованої» політики в Україні [302, с. 175-178].

Ще 1938 р. А. Гітлер видав директиву про ведення пропаганди під час війни. Вона визначала взаємодію Міністерства пропаганди і Верховного командування вермахту (ОКВ). З початком війни проти СРСР до цієї роботи було задіяно і міністерство А. Розенберга. При цьому в складі Міністерства пропаганди був створений «східний» відділ з підвідділом «Вінета». Він активно співпрацював з Управлінням преси та пропаганди Міністерства східних окупованих територій і відділом пропаганди ОКВ. У зоні ведення бойових дій були створені роти пропаганди. В Україні їх діяльністю керував відділ пропаганди «U» (Україна), що діяв при штабі командуючого оперативним тиловим районом групи армій «Південь». Він забезпечував функціонування і контроль за місцевою пресою, радіомовленням, діяльністю кінотеатрів і т.д. на територіях, керованих військовою адміністрацією.

Найважливішим джерелом пропаганди, який міг охопити велику кількість міського та сільського населення була преса. Усвідомлюючи це, А. Розенберг ще на початку війни підписав відповідну директиву. Вона передбачала відкриття місцевих видань при дотриманні деяких умов: наявність політично благонадійних редакторів, достатня кількість німецьких органів цензури. Цілі преси і пропаганди взагалі полягали в тому, щоб нав'язати населенню уявлення

про економічну могутність Рейху, непереможності вермахту, необхідності активної співпраці з новою владою. При цьому необхідно було висвітлювати злочиння «жидо-більшовиків» в Україні, наприклад, голодомор і репресії 30-х рр., говорити про «визвольну» для українців місію вермахту й особисто фюрера А. Гітлера, рекомендувалося назву «Україна» вживати тільки в територіальному значенні, обходячи питання подальшого політичного устрою [293, с. 644-646].

У військовій зоні України газети можна розділити на районні та міські. Але були і ті, що поширювалися на більшій території. Наприклад, харківська газета «Нова Україна» охоплювала майже всі райони колишньої Харківської області (в адміністративному плані німці відмовилися від обласного рівня управління). Уявлення про кількість преси дає наведена нижче таблиця (табл. 1).

Таблиця 1. «Список українських і російських газет, що видаються батальйоном пропаганди в Україні. Станом на 1.10.1942 р.».

[434, КМФ-8, оп. 2, спр. 478, арк. 64]

Місце видання	Назва	Мова
1. Сталіно	«Донецкие известия»	рус.
2. Дебальцево	«Дебальцевська газета»	укр.
3. Горлівка	«Український Донбас»	укр.
4. Константинівка	«Константинівська газета»	укр.
5. Сніжне	«Снежненские известия»	рус.
6. Чистяково	«Новая жизнь»	рус.
7. Ворошиловград	«Новая жизнь»	не указано
8. Макіївка	«Украинская земля»	не указано
9. Мариупіль	«Мариупільська газета»	укр.
10. Харків	«Нова Україна»	укр.
11. Красноград	«Константиноградські вісті»	укр.
12. Славянськ	«Донецька газета»	укр.
13. Артемівськ	«Бахмутський вісник»	укр.

14. Конотоп	«Визволення»	укр.
15. Ніжин	«Ніжинські вісті»	укр.
16. Остер	«Остерські вісті»	укр.
17. Прилуки	«Прилуцькі вісті»	укр.
18. Ромни	«Відродження»	укр.
19. Сновськ (Щорс)	«Нова сновська газета»	укр.
20. Чернігів	«Українське Полісся»	укр.
21. Курськ	«Новый путь»	рус.
22. Путивль	не указано	укр.
23. Рильск	«Новый путь»	рус.
24. Шостка	«Новий час»	укр.
25. Білгород	«Подъём»	рус.
26. Охтирка	«Голос Охтирки»	укр.
27. Суми	«Сумський вісник»	укр.
28. Міллерово	«Возрождение»	рус.
29. Россошь	«Россошский вестник»	рус.
30. Морозовская	«Морозовский вестник»	рус.

З таблиці видно, що частина російських територій тоді відносилася до зони дії групи армій «Південь» і входила до зони відповідальності батальйону пропаганди, який тут діяв. Але чи пов'язано це з планами А. Розенберга включити частину російських територій до складу майбутньої «Великої України» - сказати складно. Назви деяких газет в документі вказано не вірно або взагалі не зазначено: «Вести Прилуччини» (Прилуки), «Донецький вісник» (Юзівка-Сталіно), «Костянтинівські вісті» (Костянтинівка), «Дебальцевський вісник» (Дебальцеве), «Сніжнянський вісник» (Сніжне). Можливо, це проблеми перекладу. У Путивлі Сумської області виходила газета «Путивлянин». Частина газет взагалі не згадана, хоча за архівними матеріалами вони виходили. Наприклад, газета «Лебединський вісник» (Лебедин), «Краматорська газета» (Краматорськ), «Чистяківський листок» (Чистяково), «Харцизький вісник»

(Харцизьк), «Хлібороб» (Волноваха), «Ранок» (Попасна), «Голос Сіверщини» (Новгород-Сіверський), «Чернігівський кур'єр» і «Український кур'єр» (Чернігів), «Український кур'єр» (Прилуки). В останніх випадках, можливо перейменування. В Остері на Чернігівщині також видавалася газета для дітей українською мовою «Школяр». У Богодухові на Харківщині виходив журнал «Рідний край». У Сумах редакція газети «Сумський вісник» в січні 1943 р. проводила передплату на щомісячний журнал «Український Засів» і поширювала його перший номер.

Більшість газет видавалися з дозволу чиновників комендатур місцевими органами влади (міські та районні управи) з використанням технічної бази радянських видань. Фінансування також здійснювало місцеве управління, але воно ж отримувало і прибуток, що мало велике значення для місцевих бюджетів. Але в 1943 р., незважаючи на заперечення військової адміністрації, відділи пропаганди перебрали на себе й економічну складову справи [434, КМФ-8, оп. 2, спр. 332, арк. 66]. При цьому в якості редакторів і авторів матеріалів широко залучалися представники місцевої інтелігенції.

З метою пропаганди великими накладками випускалася й інша друкована продукція - всілякі листівки, меншою мірою - плакати. Можливо, це пов'язано з обмеженими технічними можливостями місцевих видавництв.

Для того, щоб уявити масштаби друкованої продукції, що випускалася окупаційною владою, наведемо дані з місячного звіту командира корпусу охоронних військ і командувача військами оперативного тилового району групи армій «Б» за червень 1942 року (до 1 вересня 1942 р. під управлінням військової адміністрації перебувала вся територія України на схід від річки Дніпро). У річницю «початку війни на Сході» серед місцевого населення було поширено 37 тис. плакатів і 275 тис. листівок. Загальний тираж газет становив 265 тис. примірників. Матеріалами українські газети забезпечували два бюлетня «Прессе-унд Більтердінст» і «Політіше Шнельдінст» [434, КМФ-8, оп. 2, спр. 195, арк. 41-42].

З метою охоплення друкованою пропагандистською продукцією сільського населення редакціям газет пропонувалося направляти частину тиражу в села. Сільські старости зобов'язувалися у найбільш відвідуваних місцях обладнати спеціальні дошки-вітрини для вивішування газет і оголошень.

Значний потенціал для пропаганди мало радіо, ефірне і дротове. На території України можна було приймати сигнал берлінського радіо, який ретранслювали радіостанції Варшави, Белграда, Бухареста і Гельсінкі. Сигнал могли приймати радіовузли великих міст і військові радіостанції. У 1943 р. періодично транслювалися передачі українською і російською мовами. В ефірі лунали щоденні зведення німецького командування про хід військових дій на фронтах, новини, розпорядження окупаційних властей, музика і т.д. [293, с. 651-652]. Але ефект був незначним, оскільки українське населення не мало відповідних радіоприймачів. Довоєнний рівень життя не дозволяв жителям купувати потрібну апаратуру і лише незначна частина, переважно державні і партійні чиновники, службовці й інтелігенція, мали таку можливість. Але з початком війни, знову ж з міркувань боротьби з німецькою пропагандою, приймачі вилучалися. На початку німецької окупації повторно робилося те ж саме. Тих, хто порушував це розпорядження чекала смертна кара. Так, за використання радіо і прослуховування закордонних станцій 8 осіб з Димера Іванівської округи на Чернігівщині були розстріляні [56].

Дещо інша ситуація була з дротовим радіо. В СРСР існувала досить розвинена мережа цього виду радіо, а місцеві органи влади, господарські й інші установи, населення мали радіоточки і радіотранслятори у формі тарілки. З початком окупації в багатьох містах ці мережі були відремонтовані і використовувалися. Для більшого ефекту, як і за радянських часів, радіотранслятори часто розміщувалися в людних місцях на вулицях. Наприклад, вже в листопаді 1941 р. (місто окуповане 10 жовтня) у Сумах з дозволу начальника зв'язку 6-ї армії центральний радіопункт почав функціонувати. До нього було підключено близько 1 тис. гучномовців, в тому

числі близько 300 для вермахту, решта - для місцевого населення [434, КМФ-8, оп. 2, спр. 156, арк. 6].

Ще менш ефективним було використання автомобілів з гучномовцями.

Мабуть найбільш видовищним і потенційно ефективним з точки зору пропаганди був кінематограф. Місцеве населення мало можливість відвідувати кінотеатри, відкриті для військовослужбовців вермахту. Демонструвалися німецькі фільми переважно розважального характеру, спеціально озвучені українською чи російською мовами або із субтитрами. Перед фільмом демонструвалася кінохроніка («*Deutsche Wochenschau*»).

У донесенні польовий комендатури 198 (У) в Охтирці за 15 травня 1942 р. відзначався позитивний пропагандистський ефект від надання можливості місцевому населенню відвідувати солдатське кіно [434, КМФ-8, оп. 2, спр. 157, т. 1, арк. 3]. Польова комендатура 200 (У) в Конотопі в червневому донесенні того ж року повідомляла про демонстрацію фільмів для німецьких військ і цивільного населення в містах Конотоп, Шостка, Глухів, Білопілля [434, КМФ-8, оп. 2, спр. 157, т. 1, арк. 206].

Сценічне мистецтво також слугувало цілям пропаганди. Воно було важливим напрямком діяльності місцевої інтелігенції по національно-культурному відродженню. В цьому її бажання збігалися з потребами німецьких окупаційних властей, які переслідували мету забезпечити культурний відпочинок військовослужбовців вермахту. Тому в областях військової зони України відновили свою роботу театри, виникли численні театральні гуртки, діяли хорові капели, ансамблі, різні оркестри, музичні студії тощо, у Ворошиловграді діяв цирк.

У репертуарі переважали твори українських авторів: І. Тобілевича, Г. Квітки-Основ'яненка, М. Старицького, М. Кропивницького Т. Шевченка та ін. У містах, де театральні трупи були більш численими і кваліфікованими, а також порівняно краще технічно забезпечені, ставилися п'єси іноземних авторів, опери, балетні постановки, оперети, симфонічні концерти.

Військова влада, виконуючи настанови А. Розенберга, майже не втручалися в цю сферу культурного життя. Це мало засвідчити толерантність «нової влади» в цьому питанні [303, с. 54-61].

Також проводилися виставки з метою демонстрації величі Німеччини і залучення добровольців для роботи у Рейху. Наприклад, в листопаді 1942 р., в м. Чистяково Донецької області чотири дні працювала фотовиставка «Німецька країна - німецька праця», яку відвідало 4300 осіб [309]. У жовтні 1942 р. в Харкові німецьким відділом пропаганди і місцевим товариством «Просвіта» була організована виставка «Геть більшовізм». Вона проводилася «в ознаменування річниці визвольної війни європейських народів проти більшовизму». Її метою було: «... В цілому ця виставка, переконливо доводячи ворожу українському народові і руйнівну суть ідей більшовизму, повинна бути дієвим інструментом антикомуністичної пропаганди культурними засобами і боротьбою із залишками жідобольшевістської ідеології, глашатаєм переходу України до складу народів Нової Європи» [147, ф. Р-2982, оп. 1, спр. 53, арк. 1].

Для виховання підростаючого покоління в дусі «нового порядку» пропаганда проникала й у галузь освіти.

Силами місцевої інтелігенції, за розпорядженням міністерства А. Розенберга (робоча група «Східна Україна»), було здійснено «очищення» бібліотек від забороненої окупаційними властями літератури. Так, 15 грудня 1941 р. у Харкові завідувач відділу пропаганди Харківської міської управи Кривенко провів нараду бібліотекарів, на якій давалися такі установки з вилучення «шкідливої» літератури: 1. Літературу, видану з 1917 по 20 жовтня 1941 рр., за невеликим винятком, потрібно вилучити взагалі; 2. Художню, мистецтвознавчу, технічну, наукову та іншу літературу за цей період уважно переглянути і вилучити «шкідливу» цілком, вирізати деякі місця, перевірити правдивість текстів творів українських та інших письменників; 3. Цю роботу бібліотекарі повинні були провести власними силами; 4. Таку ж роботу потрібно було провести й у книгарнях [147, ф. Р-2982, оп. 3, спр. 76, арк. 1]. До переліку з 36 «небажаних» українських авторів потрапили М. Бажан, В.

Винниченко, І. Гончаренко, М. Забіла, І. Кулик, А. Малишко, П. Панч та ін.; 13 - «українсько-жидівських» (серед них - Натан Рибак); 23 - «жидівських»; 136 - радянських; 38 - німецьких і «жидівських», чії твори перекладені на українську мову (серед них - Г. Гейне, Г. Манн, Т. Манн, Е.-М. Ремарк) [147, ф. Р-2982, оп. 4, спр. 216, арк. 18-19].

Наприклад, зі шкільної бібліотеки м. Путивля на Сумщині станом на 1 лютого 1942 р. було вилучено 1263 книги [146, ф. Р-1955, оп. 1, спр. 16, арк. 1]. Ці книги знецінювалися і надходили до спеціального фонду, з якого передавалися різним підприємствам для використання в якості паперу. Про масштаби таких заходів свідчать наступні дані: тільки у травні 1942 р. в Путивлі було таким чином передано (для переробки) 22519 книг. І цей процес тривав [146, ф. Р-1955, оп. 1, спр. 16, арк. 8-139].

Одночасно вчителі в школах займалися «правками» підручників відповідно до інструкцій. Слово «піонер» заміняли на «школяр» або «учень», «колгоспники» - «селяни», «ударний клас» - «один з кращих», «відмінник» - «кращий учень», «радгосп» - «держмаєток». Слова «радянський», «Інтернаціонал», «соціалістичне будівництво», «УРСР», «СРСР» і т.п. викреслювалися. Оновлювалися програми. Наприклад, програма літературного читання для 4-го класу початкової школи передбачала знайомство учнів з такими творами української класики, як «Захар Беркут» І. Франка, «Сліпий», «Іван Підкова», «Гамалія», «Чернець», «Гайдамаки» Т. Шевченка, «Водохресна ніч» М. Старицького, «Чорна Рада» П. Куліш, «Бояриня» Л. Українки та ін. [147, ф. Р-2982, оп. 1, спр. 44, арк. 1-6].

На допомогу вчителям у місцевих газетах іноді вміщувалися матеріали, орієнтовані на дітей. А в Остері на Чернігівщині, як уже згадувалося, видавалася двотижнева газета «Школяр». Наприклад, в її березневих номерах за 1942 р. опубліковані стаття про Т. Шевченка, його поема «Мати», українські казки, байки, загадки, а також поема «Нібелунги» українською мовою.

Які ж були настрої українського населення і як самі німці оцінювали ефективність своєї пропаганди? Начальник контррозвідки Житомира склав

секретну аналітичну записку, датовану 22 жовтня 1943 р., в якій зазначав, що в 1941 р. 90% населення мало надію на крах СРСР, а поразки Червоної армії підірвали віру навіть у прихильників більшовиків. Кілька цитат: «Все населення одностайно перейшло на службу німецькій владі ...», «німецькі солдати могли відчувати себе на Україні спокійно ...», «взаєморозуміння між армією і населенням було найкращим ...», «першим з усіх народів СРСР український народ став союзником Німеччини, і всі інші народи наслідували його приклад...».

Але разом з тим він називає зроблені, на його думку, помилки в пропагандистській сфері: 1. У пропаганді німці користувалися Великонімецькими масштабами і виходили з положення, що в українців немає культури; 2. Спочатку вважали, що українці і більшовики ідентичні і не робили відмінностей; 3. Замість залучення до співпраці свідомих українців, залучалися елементи, які не мали нічого спільного з українською справою; 4. Залишилася без уваги необхідність пропаганди проти російського імперіалізму, який українці несамовито ненавидять; 5. Критика німецькою пропагандою Сталіна оцінювалася як «ломлення у відчинені двері», оскільки українці прекрасно знали «благоденства» сталінського режиму; 6. Ніхто не пояснював, як буде виглядати «нова Європа» і яке місце в ній займуть українці; 7. До пропагандистської роботи не залучали вчителів, духовенство, старост, добровільних помічників; 8. Преса і радіо змогли охопити незначну частину населення; 9. Граматичні помилки, історичні помилки і навіть неправда, дурниці в господарських питаннях зменшували цінність численних закликів пропаганди; 10. Пропаганда за допомогою музики, співу, театру лише частково виконала свою задачу; 11. Театральні постановки російською мовою і за участю російських акторів служили чужій українцям ідеї «єдиної неподільної Російської імперії» (малася на увазі територія рейхскомісаріату «Україна»); 12. У пресі не друкувалися статті про історичні факти героїчної боротьби українців проти більшовицької окупації [434, КМФ-8, оп. 1, спр. 74, арк. 1-12].

Ідеологічні установки нацизму, в яких слов'янські й інші народи СРСР подавалися як «недолюди», і впевненість у переможному «бліцкригу» не дозволили керівництву Німеччини проводити прагматичну лінію у сфері пропаганди, запропоновану А. Розенбергом. Німецька пропаганда не давала відповіді на головне питання, що цікавило населення окупованих територій взагалі й українців зокрема: що буде завтра з ними, їхніми родинами, їх країною. Незважаючи на деякі успіхи окремих заходів у сфері преси, театру, кіно і т.д., обумовлені багато в чому залученням представників місцевої інтелігенції, в цілому пропаганда окупантів не була достатньо ефективною. Це визнавалося і самими німцями.

3.3 Використання теми голодомору в німецькій пропаганді (за матеріалами окупаційної преси Сумщини 1941-1943 рр.)

Пропаганда завжди була складовою частиною війни. Особливо це стало помітно у ХХ ст. із розвитком технологій і засобів масової інформації (газети, радіо, кінематограф, телебачення, інтернет). Особливо її потребують авторитарні та тоталітарні режими. Хрестоматійним прикладом стала пропаганда нацистської Німеччини, а ім'я її «творця» доктора Й. Геббельса загальновідомим.

Ідейним натхненником та розробником основ окупаційної політики в СРСР був ідеолог нацистської партії Німеччини А. Розенберг. Він був вихідцем з колишньої Російської імперії і вважався знавцем «східного простору». У квітні-травні 1941 р. підготував низку пропозицій щодо політичних основ здійснення окупаційної політики на територіях СРСР, які тоді ще планувалося захопити. Він вважав, що Радянський Союз тримався на силі каральних органів. У національних окраїнах, особливо в Прибалтиці і Західній Україні, відчувалося невдоволення населення радянським режимом. Тому з метою послаблення «Великої Росії» А. Розенберг пропонував розділити територію СРСР на національно-географічні одиниці, в яких окупаційна політика мала б бути різною. Щодо України пропонувалося підтримувати прагнення до незалежності, навіть до потенційного створення власної державності, власне в Україні, чи у формі Чорноморського союзу, про що йшлося вище.

Виконуючи настанови фюрера, А. Розенберг підписав директиву, яка передбачала відкриття місцевих видань, але при виконанні кількох умов: наявність політично благонадійних редакторів, достатня кількість німецьких органів цензури. Мета пропаганди взагалі й преси зокрема полягала в переконанні населення в могутності й непереможності Рейху, необхідності співробітництва з «ноюю владою». При цьому акцент мав робитися на злочинах «жидо-большевиків» в Україні, наприклад, про голодомор та репресії 1930-х рр., «визвольній» місії вермахту й особисто А. Гітлера, назву «Україна»

рекомендувалося вживати тільки як назву території, уникаючи питань подальшого політичного устрою [293, с. 644-646].

На Сумщині, що була складовою частиною військової зони України, виходили наступні газети: «Сумський вісник» (Суми), «Голос Охтирки» (Охтирка), «Новий час» (Шостка), «Відродження» (Ромни), «Визволення» (Конотоп), «Путівлянин» (Путівль), «Лебединський вісник» (Лебедин). Вони видавалися з дозволу чиновників комендатур місцевими «допоміжними» органами влади (міські та районні управи) з використанням технічної бази радянських видань. В якості редакторів та авторів широко залучалися представники місцевої інтелігенції.

Вперше тема Голодомору 1932-1933 рр. в Україні з'являється на сторінках «Сумського вісника» вже 22 жовтня 1941 р., тобто невдовзі після захоплення міста німецькими військами (10 жовтня). У статті на першій сторінці «Ми цього ніколи не забудемо» (автор не зазначений) подана розлога критика дій радянського режиму напередодні війни та на самому її початку. Оскільки матеріал був розрахований на представників різних верств тогочасного суспільства, у ньому містилася широка тематика, яка мала «зачепити» кожного. Зокрема йшлося, по-перше, про «брехливість» і «нахабність» більшовиків у сфері виборчого права, коли виборець мав кинути до урни бюлетень із заздалегідь надрукованим прізвищем одного кандидата від «блоку комуністів і безпартійних». По-друге, про «вільну» працю, коли за запізнення на роботу саджали до тюрми. При цьому рівень оплати був низьким – 100-120 крб. на місяць, на які можна було купити 4 кг ковбаси або трохи більше метра сукна. По-третє, про дефіцит товарів в магазинах і черги. По-четверте, про репресії 1937-1938 рр. По-п'яте, про евакуацію людей на початку війни та руйнування підприємств міста. Нарешті, Голодомору було присвячено один абзац: «1933 року українські люди мільонами гинуть з навмисне створеного голоду, а за вітринами торгсуну красувалося товсте українське сало, борошно, цукор, все, все, що дають родючі українські землі і труд селянина» [292].

На відміну від вищевказаної публіцистично-політичної статті, у грудні 1942 р. в газеті «Новий час» (м. Шостка) була вміщена публікація «Українці ніколи не забудуть 1932-1933 року», що мала форму літературного оповідання. Її автор – П. Ересь. Головний герой – «старий Овдієнко» – повертається додому до села Мийчикури Мелітопольського району, відбувши 10 років заслання в Сибіру. По дорозі йому зустрічаються трупи. Він знаходить свого сина, який повідомляє йому про лихо й помирає на руках батька. Завершується оповідання словами Овдієнка: «Зі віщо така страшна кара вкраїнцям, віддали свої ниви радам, чесно працювали на них, а хліб увесь забрали і засудили людей на голодну смерть... Прийде час, що візьмемо рушниці в оці мозолисті руки, проженемо вас, катів-душогубів, та будемо жити вільно без жидів, без червоної сарани» [161]. З того, що події відбуваються на півдні України, можна припустити, що автор не місцевий, а матеріал є передруком, що було поширеним явищем для преси часів окупації.

Найбільш цікавою є аналітична за своїм характером стаття «Запам'ятайте страшні цифри (Правда про голод на Україні в 1932-1933 рр.)», що була вміщена на сторінках «Сумського вісника» наприкінці січня 1943 р. Це передрук, як вказано на початку публікації, з Харківської газети «Нова Україна» від 8 листопада 1942 р. (ч. 253). Після статті вміщено ще одне посилання на Берлінську газету «Голос» №41 (94) від 20 січня 1942 р. На початку статті зазначений її автор - агроном та економіст С. Сосновий.

Стаття має п'ять підрозділів. У першому - «Загальні умови в 1932 р.» пояснюються мотиви більшовицької влади, якими вона керувалася при запровадженні системи заходів з організації голоду. Говориться, що українське селянство не бажало працювати в колгоспах і голод став інструментом примусу: «Ми категорично твердимо, що голод 1932-33 років організовано свідомо». Далі заперечуються природні причини, хоча вказується, що подекуди не вистачало вологи.

У другому - «Засівна площа, гуртовий збір та баланс хлібів урожаю 1932 р.» аналізуються показники сільського господарства в Україні. Автор

посилається на офіційні радянські статистичні джерела: «Народне господарство УСРР» (Київ, 1935 р.), «УСРР в цифрах» (Київ, 1936 р.). Вказано, що посівна площа 1932 р. сягала 26 млн га і була більшою на 1 млн га, ніж у 1927 та 1928 рр., і такою ж як у наступні після 1932 роках. Але при цьому зернових було засіяно дещо менше: 18 124 200 га проти звичайних 20 млн га. Врожайність при цьому була «не низькою», «пересічний урожай» зернових становив 8,1 центнера з 1 га (зокрема озима пшениця - 8,5 центнера, жита - 8, яра пшениця - 5,7). Гуртовий збір при цьому становив 894 млн пудів, що через названу вище причину було дещо нижче звичайного - 1 100 млн пудів. Але у 1928 р. цей показник дорівнював лише 800 млн пудів і це не призвело до голоду. Наведені автором розрахунки розподілу врожаю 1932 р. у 894 млн пудів, за вирахуванням потреби в насінні - 20 млн га x 8 пудів = 160 млн пудів, свідчили, що за умови забезпечення одного міського жителя у 12 пудів на душу, на одного селянина припало б 25 пудів на душу, чого, на його думку, вистачило б і на харчування населення, і на годівлю худоби, «а про голод не могло б бути й мови».

Третій - «Організація голоду» починається з питання: «чому, не заважаючи на те, що хліба було зібрано досить, стався небачений за своїми розмірами голод в Україні?» Автор вказує, що раніше у разі недороду селянин зменшував свої «товарові лишки» та кількість худоби. Але саме завдяки більшовицькій політиці у селянина не було цих лишків через виконання плану хлібозаготівель, натуроплату МТС, «добровільні» продаж та державні позики. Він вказує на інформаційне забезпечення цих заходів, при цьому, в дусі вимог окупаційної влади, намагається розпалити антиєврейські настрої: «Советська преса галасувала про те, ніби селяне поховали й позакопували зерно, жидівські кореспонденти подавали наскрізь брехливі вістки про численні, немов би то викриті ями з пшеницею - увесь партійний і советський апарат, як і пресу змобілізовано на повне виконання явно надмірного плану хлібозаготівлі». Спростовується думка, що більшовицьке керівництво не знало, що наробили «низи», ствержувалось, що Сталін і Молотов приїздили в Україну і вимагали

продовження хлібозаготівельної кампанії. При цьому говорити й писати про голод заборонялося, а пропозиції із-за кордону про допомогу голодуючим відхилялися.

Четвертий - «Розміри катастрофи 1932-33 р.». Автор зазначив, що визначити точну кількість померлих від голоду в Україні складно, оскільки більшовики для приховування свого злочину не друкували ніяких матеріалів і заборонили лікарям позначати причину смерті. В основу своїх обчислень автор поклав кілька припущень, а саме: відносно сталий нормальний приріст населення і виїзд-приїзд. Дані він брав зі «Збірника статистично-економічних відомостей про сільське господарство України», «Довідника з основних статистично-економічних відомостей» та «Народне господарство УСРР» (1933 р.). За цими джерелами середній річний природний приріст населення в Україні у 1924-1927 рр. становив 2,36%. За переписом на 17 грудня 1926 р. в Україні проживало 29 042 900 чол. Враховуючи середній річний приріст населення, на 1 січня 1939 р. мало б бути 38 426 000 чол., а за даними перепису на 17 січня 1939 р. було лише 30 960 200 чол. Різниця - 7 465 000 чол. Але С. Сосновий врахував ще один показник - скорочення народжуваності. У 1933-1934 рр. приросту населення майже не було, а в наступні 1935-1938 рр. він був на рівні 1,5%. На основі розрахунків дослідник робить висновок, що наприкінці 1932 р. в Україні від голоду загинуло 1 504 800 чол., а в першій половині 1933 р. – 3 317 000. Загальні втрати від голоду, на його думку, склали 4,8 млн чол., з яких у 1932 р. – 1,5 млн, у 1933 р. – 3,3 млн. Ще 2,7 млн осіб було втрачено внаслідок скорочення природного приросту населення. С. Сосновий вказував, що зустрічав більші цифри (напевно, в працях емігрантів), але він вважав ті цифри перебільшеними. Разом з тим він зазначив, що загибель 18,8% селян всього за 1 рік, тобто «майже 1/5 населення - історія не знає».

П'ятий - «Відносна кількість загиблих з голоду» базувався на даних «Большой советской энциклопедии». Автор навів кілька історичних прикладів голоду у світі, зокрема, в Індії, а також втрати населення в роки Першої світової війни. Так, під час Першої світової війни щодня кількість вбитих дорівнювала

6,8 тис. осіб, від голоду 1932-1933 рр. в Україні щодня помирало близько 23 тис. осіб, щохвилини – 17 осіб, кожні 3,5 секунди – 1 людина [172].

Наступний матеріал, в якому згадувався голод 1930-х, з'явився на сторінках «Сумського вісника» 18 червня 1943 р. і носив відверто пропагандистський характер - «У боротьбі за землю» (без вказівки на авторство). Власне про голод побіжно згадано на початку статті для підсилення дисонансу цитованого виступу Сталіна на I з'їзді колгоспників-ударників: «Ми дісталися того, що мільйонні маси бідноти, які існували раніш надголодь, зробилися тепер у колгоспах середняками, зробилися людьми забезпеченими». Далі у публікації йшлося про насильницьке «покріпачення» в колгоспах і про перетворення «жидо-більшевіками» селян на «рабів». В загальних рисах містилися обіцянки так званого «нового аграрного ладу» - комплексу заходів окупаційних властей по реформуванню сільського господарства в Україні: «Ненависна колгоспна система знищена навіки. Землю, що була усупільнена, повертається тепер на особисту власність...». Далі - заклик до молоді ставати до лав «Української Визвольної Армії» для оборони України від «червоно-московських грабіжників» [40].

4 серпня того ж року в «Сумському віснику» була надрукована стаття «Жахливі роковини» (без автора). На початку наголошено про навмисність голоду, організованого «жидо-більшевіками», потім названо цифру жертв - 8 млн українців. Головною причиною штучного голоду названо прагнення радянської влади позбутися тієї частини селянства, яка не бажала йти до колгоспів. Далі розповідалося про насильницьке вилучення продовольства, репресії до тих, хто не виконав плану хлібозаготівель, втечі селян у міста, переслідування за розмови про голод. Згадувалось також, що Німеччина та закордонні українці надсилали допомогу. Але її відправили «до Рибінську, переробили на комбікорм для совхозів НКВД». Наприкінці згадано про встановлення з ініціативи селян в селі Марченки на Миргородщині великого хреста на могилі загиблих під час голоду 1932-1933 рр. [165].

Таким чином, можна констатувати, що тема Голодомору 1932-1933 рр. в Україні займала певне місце на сторінках преси Сумщини в роки німецької окупації. Це було результатом виконання ідейних настанов, які були вироблені керівництвом нацистів на початковому етапі радянсько-німецького протистояння, особливо А. Розенберга. Але зауважимо, що попри трагічність і значний пропагандистський потенціал, вона так і не стала провідною. Це можна пояснити тим, що в роки окупації велика частина населення, особливо міського, в зимовий період також пережила злидні й голод. Голодуюча людина, яка читала про злочинні дії радянської влади, могла провести невігідні «паралелі» з діями «нових властей».

3.4 Радянський партизанський рух на території Північно-Східної України: історичні реалії й особливості сучасної історичної пам'яті

У роки Другої світової війни окупована нацистами територія Північно-Східної України стала одним із осередків діяльності комуністичного руху опору. Перед партизанськими загонами і з'єднаннями стояло завдання не лише включитися у боротьбу з гітлерівцями, а й виступити репрезентантом комуністичної влади на захоплених нацистами землях. Історична пам'ять про радянський партизанський рух тривалий час була складовою комуністичної ідеології та пропаганди. Сучасні комеморативні практики, пов'язані із діяльністю партизанського руху опору, у тому числі в Північно-Східній Україні, спрямовані на критичне об'єктивне переосмислення історичних реалій та на загальнонаціональне порозуміння у питанні ставлення до руху опору в Україні у 1941–1944 рр.

В умовах початку війни між Німеччиною і СРСР та радянської евакуаційної кампанії партійне керівництво, зокрема відповідно до директиви ЦК ВКП(б) і РНК СРСР від 29 червня 1941 р. та постанови ЦК ВКП(б) від 18 липня 1941 р., наказало організувати для переходу у німецький тил диверсійно-партизанські групи та підпільні більшовицькі осередки [215, с. 6; 411, с. 288]. Певне значення для цього мало і радіозвернення Сталіна від 3 липня 1941 р. [145, ф. П-1376, оп. 1, спр. 91, арк. 1а]. У липні 1941 р. спеціальні диверсійні групи були створені і в районах Північно-Східної України [435, ф. 62, оп. 1, спр. 94, арк. 20-23; 215, с. 7]. Проте швидкий відступ Червоної армії, брак належної теоретично-практичної підготовки і кваліфікованих кадрів, відсутність координаційного центру зумовили їх недієздатність. Частина диверсійних загонів і груп була знищена тилowymi формуваннями вермахту, іншими загонами гітлерівців, деякі розпалися. Для унеможливлення розвитку партизанської боротьби в тилу командування німецької армії також зосередило увагу на боротьбі зі стихійно сформованими загонами червоноармійців, які

виявилися відірваними від лінії фронту після наступу вермахту. Важливим фактором недієздатності комуністичного руху опору на початку нацистської окупації стали антибільшовицькі настрої місцевого населення, у пам'яті якого були живі згадки про недавній сталінський терор.

Розвиток радянського партизанського руху прямопропорційно залежав від посилення гітлерівської репресивної політики проти місцевого населення, що стало активно проявлятися наприкінці 1941 – на початку 1942 рр. Однією із найважливіших причин зростання комуністичного руху опору стали нацистські репресії, пов'язані із проведенням масових депортацій на роботи до Рейху, які розпочалися навесні 1942 р. Через це значна частина жителів окупованої території виступила на підтримку партизанів, почала вступати до їх лав та поповнювати більшовицьке підпілля [145, ф. П-1376, оп. 1, спр. 7, арк. 15зв]. До цього додалися нацистські кампанії з ліквідації соціальної бази комуністичного руху опору, іншими словами, – акції зі знищення населення, яке проживало у районах дії партизан і виступало потенційною базою їх продовольчого забезпечення, інших видів підтримки та джерелом для фізичного поповнення загонів.

Централізація керівництва партизанським рухом розпочалася після постанови Державного Комітету Оборони від 30 травня 1942 р., згідно з якою при Ставці було створено Верховне Головнокомандування Центрального штабу партизанського руху (ЦШПР), якому була підпорядкована система спеціальних регіональних партизанських штабів для їх об'єднаного керівництва. У повноваження ЦШПР входило оперативне керівництво партизанським рухом та координація дій партизан з операціями Червоної армії. Цією ж постановою при Військовій раді Південно-Західного напрямку був сформований Український штаб партизанського руху (УШПР), який розпочав свою діяльність 20 червня 1942 р. Очолив УШПР Т. А. Строкач [214, с. 7-8]. Це дало можливість координувати дії окремих партизанських загонів, забезпечити їх зброєю та медикаментами. Черговий етап у розвитку радянського партизанського руху пов'язаний із наказом Сталіна № 00189 «Про завдання партизанського руху»

від 5 вересня 1942 р., який конкретизував настанови розвитку всіх форм партизанської боротьби [26, с. 8].

З метою розбудови місцевих партизанських формувань та розгортання партизанського руху на окуповані нацистами території радянське керівництво спрямувало спеціальні групи. Одні із перших таких груп були відправлені на північ Житомирщини у серпні та листопаді 1942 р. Тоді в Олевський район були спрямовані група під керівництвом І. Ф. Патуржанського й С. Ф. Набока та оперативна група ЦК КП(б)У під керівництвом С. Ф. Маликова й Л. Г. Бугаєнка відповідно. Уже до кінця року на їх базі було сформовано партизанське з'єднання у складі загонів «За перемогу» та «25 років Україні» [145, ф. П-1376, оп. 1, спр. 264, арк. 1; 434, ф. 4620, оп. 3, спр. 118, арк. 1-2; 435, ф. 67, оп. 1, спр. 1, арк. 6-14]. До вересня 1943 р. до цього з'єднання, яке отримало назву «Житомирського партизанського з'єднання ім. Щорса» під керівництвом С. Ф. Маликова, входило 12 загонів [145, ф. П-1376, оп. 1, спр. 264, арк. 1-4]. Загалом у межах Північно-Східної України серед найбільших партизанських з'єднань були з'єднання О. М. Сабурова, С. А. Ковпака, О. Ф. Федорова, М. І. Наумова, І. І. Шитова, А. М. Грабчака та інші. Один із перших партизанських рейдів у регіоні відбувся восени 1942 р. Тоді сумські партизани на чолі з С. А. Ковпаком та О. М. Сабуровим рушили на Правобережну Україну [215, с. 17]. У лютому – на початку квітня 1943 р. Українським кавалерійським партизанським з'єднанням під командуванням М. І. Наумова був здійснений Степовий рейд [111].

Посилення впливу окремих партизанських з'єднань призвело до зменшення ролі УШПР у загальному керівництві комуністичним рухом опору. Наприкінці 1942 р. О. М. Сабуров і С. Ф. Маликов виступили з ініціативою створення єдиного штабу з керівництва партизанським рухом на території Житомирської області, який би забезпечував координацію дій місцевих партизанських загонів. 4 грудня 1942 р. ініціатива була підтримана ЦК КП(б)У. До єдиного штабу на чолі із Сабуровим увійшли Маликов та Колесников [434, ф. 4620, оп. 3, спр. 221, арк. 29]. Проте негативне ставлення до створення штабу

з керівництва партизанським рухом на Житомирщині мав УШПР, який фактично передавав останньому частину своїх повноважень. У письмовому зверненні від 15 грудня 1942 р. Т. А. Строкач намагався переконати О. М. Сабурова у помилковості його рішення про повну централізацію керівництва діями партизанських загонів, що, за словами начальника УШПР, є неможливим і шкідливим, адже стримує активізацію та зростання партизанського руху. Т. А. Строкач також зауважував, що рішення О. М. Сабурова не сприяє реалізації наказу Сталіна № 00189 щодо розширення партизанського руху [434, ф. 4620, оп. 3, спр. 101, арк. 83-84]. Місцеві центри з керівництва партизанським рухом існували і в деяких інших областях України.

Штаб з керівництва партизанським рухом на території Житомирщини, підтриманий ЦК КП(б)У, сприймається як продовження міжвідомчої боротьби за контроль над партизанським рухом, яка упродовж першого року війни відбувалася між партійними, армійськими структурами й органами держбезпеки [368, с. 13]. З іншого боку, посилення керівництва радянським партизанським рухом на рівні окремого регіону могло переслідувати мету недопущення набуття місцевими повстанськими загонами стихійного характеру й унеможливлення їхнього переходу поряд з антинімецьким до антибільшовицького спрямування, зокрема, як варіант, стати складовою націоналістичного опору. Про боязнь вищого партійного керівництва на чолі зі Сталіним зародження в межах радянського партизанського руху стихійності свідчать деякі документи [434, ф. 3833, оп. 2, спр. 82, арк. 8].

Визначити чисельність радянського партизанського руху у межах Північно-Східної України (як і на всій території України загалом) досить складно. Адже поряд із партизанськими загонами і з'єднаннями, які в основному діяли на території регіону, велика кількість комуністичних партизанських груп з'являлася тут у рамках рейдів, передислоковувалася, переформовувалася тощо. Серед найбільших партизанських з'єднань були Житомирське партизанське з'єднання ім. Щорса під керівництвом С. Ф. Маликова (від 4 065 осіб до 6 585 осіб) [145, ф. П-1376, оп. 1, спр. 264,

арк. 4; 434, ф. 4620, оп. 3, спр. 102, арк. 13], партизанське з'єднання під керівництвом О. М. Сабурова (від 3 199 осіб до 3 675 осіб) [145, ф. П-1376, оп. 1, спр. 262, арк. 10; 434, ф. 4620, оп. 3, спр. 102, арк. 13], партизанське з'єднання під керівництвом М. І. Наумова (3 303 особи) [145, ф. П-1376, оп. 1, спр. 260, арк. 6] та інші. Чисельність партизанських формувань змінювалася залежно від їх реорганізації, виділення нових партизанських загонів і з'єднань. Особливо багато партизанських з'єднань виникло на базі загонів з'єднання О. М. Сабурова [145, ф. П-1376, оп. 1, спр. 262, арк. 7-9]. Загалом, можна стверджувати, що найбільш чисельно радянський партизанський рух був представлений в північно-східних областях України. Разом з тим необхідно зазначити, що наявна радянська статистика щодо чисельності партизанського руху по окремих областях потребує критичного переосмислення у бік її зменшення. Приміром, відповідно до радянської статистичної інформації, станом на вересень 1943 р. лише у лавах партизанського руху на Чернігівщині перебувало понад 20 тис. партизанів [200, с. 68].

Взагалі ж по Україні у перші післявоєнні роки при УШПР були наявні списки на 168 тис. [434, ф. 4620, оп. 3, спр. 102, арк. 6], за іншими відомостями – на 174 944 [412, с. 531] учасники партизанського руху, з яких більшою або меншою мірою у задовільному стані перебувало лише 90–95 тис. осіб. Орієнтовна кількість учасників радянського партизанського руху в Україні оцінювалася на рівні близько 200 тис. осіб [434, ф. 4620, оп. 3, спр. 102, арк. 6]. Однак чисельність комуністичного руху опору у подальшому постійно «зростала». Уже станом на 1957 р. по УШПР було зафіксовано 173 тис. партизан, а загальна орієнтовна кількість партизан і підпільників досягла 220 тис. осіб [434, ф. 6, оп. 18, спр. 103, арк. 78]. Упродовж 1960-х – 1970-х років унаслідок «додаткового виявлення учасників антифашистської боротьби в Україні» лави партизанів «зросли» до 501 750 осіб [412, с. 531]. Відповідні підрахунки, у тому числі й «додаткові», були зумовлені ідеологічно-політичними мотивами, тому й завищені в рази і не мають реального співвідношення із практикою партизанської діяльності.

Останнім часом усе більшу увагу дослідників привертають гендерні ознаки комуністичного руху опору. Серед 143 135 учасників комуністичного опору, відомості про яких проаналізовані станом на 1946 р., було 6 213 жінок [434, ф. 4620, оп. 3, спр. 102, арк. 26], тобто 4,3 % від загальної чисельності партизан. У партизанському з'єднанні О. М. Сабурова перебувало 226 (7 %) жінок [145, ф. П-1376, оп. 1, спр. 262, арк. 10], партизанському з'єднанні М. І. Наумова – 222 (6,7 %) жінки [145, ф. П-1376, оп. 1, спр. 260, арк. 6], партизанському з'єднанні Маликова – 303 (4,6 %) жінки [145, ф. П-1376, оп. 1, спр. 264, арк. 5]. Деякі жінки у складі комуністичного руху опору відзначилися у боротьбі з нацизмом.

У період війни у радянському партизанському русі на території України перебували представники 62 національностей. Його абсолютну більшість становили українці, загальна частка яких, за різними підрахунками, сягала від 54,4 % до 59 % [434, ф. 4620, оп. 3, спр. 102, арк. 16; спр. 121, арк. 18]. Одним із найбільш багатоетнічних партизанських з'єднань було Житомирське партизанське з'єднання ім. Щорса під керівництвом С. Ф. Маликова, до складу якого входили представники 38 національностей. Основу з'єднання С. Ф. Маликова склали українці (4 696 осіб, або 71,3 % від загальної кількості), росіяни (1 105 осіб) та поляки (337 осіб). Чисельність представників інших націй становила від однієї (авари, греки, карачайці, роми, таджики, туркмени, удмурти) або декількох (абхазці, азербайджанці, башкири, кабардинці, калмики, киргизи, латвійці, лезгини, литовці, марійці, мордва, німці, осетини, румуни, серби, словаки, угорці, черкеси, чехи, чуваші, югослави) осіб до кількох десятків (білоруси, вірмени, грузини, євреї, казахи, татари, узбеки) осіб [145, ф. П-1376, оп. 1, спр. 264, арк. 5]. Українці становили абсолютну більшість і у складі інших партизанських з'єднань, які діяли у Північно-Східній Україні: у партизанському з'єднанні під керівництвом М. І. Наумова їх було 61,2 % (2 023 особи) [145, ф. П-1376, оп. 1, спр. 260, арк. 7], партизанському з'єднанні під керівництвом О. М. Сабурова – 56,4 % (1 807 осіб) [145, ф. П-1376, оп. 1, спр. 262, арк. 11].

Незважаючи на багатоетнічний характер партизанського руху в Україні, радянське керівництво не виступило за створення численних партизанських загонів і груп за національною ознакою. Із пропагандистською метою у складі з'єднання О. М. Сабурова були створені лише польський (лютий 1943 р., керівник Роберт Сатановський) та чехословацький (травень 1943 р., керівник Ян Налепка (Репкін)) партизанські загони. Особлива увага надавалася чехословацькому партизанському загону, який був сформований із перейдених зі складу окупаційних військ словаків на чолі з начальником штабу 101-го словацького полку капітаном Я. Налепкою [434, ф. 4620, оп. 3, спр. 225, арк. 13-14; спр. 228, арк. 5]. Діяльність загону мала важливе значення для впливу на особовий склад шуцманів, «козаків», представників окупаційних військ. У той же час при з'єднанні О. М. Сабурова не було виділено окремого єврейського загону, з ініціативою чого виступали самі євреї-партизани. На початку 1943 р. із Рівненщини на територію Олевського району Житомирщини перейшла єврейська партизанська група під командуванням Мойше Гільденмана («дядя Міша»). Тут вона ввійшла до складу з'єднання О. М. Сабурова. За словами М. Гільденмана, він отримав дозвіл створити свій підрозділ як частину полку у складі 31-го партизана, серед яких 17 осіб – із початкового складу, під назвою «особливий єврейський взвод дяді Міши». Згодом підрозділ поповнився українцями і загальна чисельність євреїв тут становила не більше 30–35 % [223, с. 347]. Загальна чисельність євреїв у з'єднанні О. М. Сабурова сягала від 50 до 54 осіб [1495, ф. П-1376, оп. 1, спр. 262, арк. 11; 434, ф. 4620, оп. 3, спр. 102, арк. 21], що було достатнім для окремого партизанського загону. Тоді як чехословацький партизанський відділ під керівництвом Я. Налепки, приміром, складав пересічно 60 осіб [145, ф. П-1376, оп. 1, спр. 262, арк. 8].

Для частини населення вступ до складу радянських партизанських загонів став способом виживання, а війна з нацизмом не була прямою боротьбою за комунізм. Деякою мірою це ілюструють відомості про партійний склад комуністичного руху опору, які засвідчують, що більшість особового складу радянських партизанських загонів не належала до компартії чи комсомолу. У

складі з'єднання О. М. Сабурова безпартійними були від 74,1 % до 78 % партизан [145, ф. П-1376, оп. 1, спр. 262, арк. 11; 434, ф. 4620, оп. 3, спр. 102, арк. 13], у з'єднанні під керівництвом М. І. Наумова – понад 68 % [145, ф. П-1376, оп. 1, спр. 260, арк. 11], у з'єднанні під керівництвом С. Ф. Маликова – від понад 52 % до 62,5 % особового складу [145, ф. П-1376, оп. 1, спр. 264, арк. 5; 434, ф. 4620, оп. 3, спр. 102, арк. 13]. У зв'язку із вищенаведеним, логічним видається висновок дослідниці В. Лауер: «Окрім спільного бачення необхідності перемогти нацистів і витіснити їх зі східної Європи, у радянському русі не було будь-якої іншої об'єднуючої ідеї; він був багатоетнічним та не відзначався сильним комуністичним духом» [253, с. 214].

Партизанські формування отримували певне матеріально-технічне забезпечення з «великої землі», що набрало організованого характеру з утворенням у червні 1942 р. Українського штабу партизанського руху (УШПР), у структурі якого функціонував відділ матеріально-технічного забезпечення [248, с. 51]. Зазвичай така допомога відправлялася літаками на спеціально підготовлені лісові аеродроми-майданчики. У зворотному напрямку літаки мали змогу забирати тяжкопоранених та хворих партизанів. За підрахунками В. Кучера, у період війни на території партизанських країв і зон існувало понад 20 майданчиків [248, с. 56, 59]. Іноді деякі партизанські загони повністю покладалися на постачання боєприпасів ззовні, а при їх відсутності фактично не проводили жодних дій. 18 листопада 1943 р. М. С. Хрущов у зверненні до О. М. Сабурова та З. А. Богатиря вказував на наявність таких загонів і в їхньому з'єднанні [434, ф. 4620, оп. 3, спр. 221, арк. 70].

Про об'єктивні результати бойових операцій партизанського руху в регіоні, як і по Україні загалом, через систематичні приписки у звітах (що, до речі, визнавала і радянська сторона) судити дуже важко. У радянській історіографії відзначено, що лише два партизанські з'єднання – О. М. Сабурова та С. Ф. Маликова – знищили близько 53 тис. представників окупаційних військ та цивільної адміністрації, взяли в полон понад 1,5 тис. осіб, знищили 63 залізничні мости, 750 ешелонів [199, с. 58]. У межах Чернігівщини, як

стверджує радянська статистика, партизанами було ліквідовано 32 тис. окупантів, знищено 389 ешелонів, 43 залізничні мости, 136 німецьких танків, 797 автомашин і навіть 7 літаків тощо [200, с. 68]. Питання результатів бойової діяльності комуністичного руху опору потребує окремого детального вивчення, у тому числі із залученням німецької джерельної бази. Адже у ній повідомляється про значно скромніші успіхи партизанів.

Однією із найуспішніших військових операцій комуністичного руху опору стало оволодіння 17 листопада 1943 р. партизанськими відділами з'єднання О. М. Сабурова містом та залізничним вузлом Овруч [434, ф. 1, оп. 18, спр. 23, арк. 172; ф. 4620, оп. 3, спр. 211, арк. 39]. Операція мала важливе значення, адже це був випадок, коли партизани розбили 8-тисячний німецький гарнізон у бойових порядках фронтової оборони. Німецькі війська, втративши вбитими й раненими понад 850 осіб, були змушені відступити у напрямку Мозира. Втрати радянської сторони у живій силі складали 40 осіб убитими та 30 раненими [435, ф. 65, оп. 1, спр. 1, арк. 294].

Інформація про здобуття партизанами Овруча Строкачем була донесена до відома Хрущова, Жукова та Ватутіна [434, ф. 4620, оп. 3, спр. 101, арк. 75-76; ф. 4620, оп. 3, спр. 217, арк. 1]. 19 листопада 1943 р. до Овруча вступили військові підрозділи 12-го полку 4-ї гвардійської повітрянодесантної дивізії 13-ї армії 1-го Українського фронту [435, ф. 65, оп. 1, спр. 1, арк. 294]. Військове командування 13-ї армії на чолі з генерал-лейтенантом М. П. Пуховим повідомило, що німецькі війська були витіснені з міста та залізничного вузла Овруч завдяки спільним діям 4-ї гвардійської повітрянодесантної дивізії та партизанського з'єднання О. М. Сабурова. У зв'язку з цим дивізії було присвоєно ім'я «Овруцької» [434, ф. 4620, оп. 3, спр. 101, арк. 75, 79].

Через незрозумілі обставини «першості» у здобутті Овруча секретар ЦК КП(б)У М. С. Хрущов дав завдання командуючому 13-ї армії генерал-лейтенанту М. П. Пухову провести з цього приводу спеціальне розслідування [434, ф. 4620, оп. 3, спр. 217, арк. 1]. Воно підтвердило, що місто та залізничний вузол були зайняті партизанськими загонами з'єднання О. М. Сабурова, а

частини Червоної армії вступили в місто після його повного звільнення партизанами [434, ф. 4620, оп. 3, спр. 101, арк. 79]. У січні 1944 р. Хрущов написав Сталіну особисте роз'яснення цієї ситуації [435, ф. 65, оп. 1, спр. 1, арк. 293-297].

У радянській історіографії згадки про присвоєння командуванням 13-ї армії заслуги у здобутті Овруча, яке відбулося силами партизанського з'єднання О. М. Сабурова, відсутні, адже це порушувало ідеологему про безумовну єдність партизанського руху та Червоної армії. Показовою є констатація факту про оволодіння Овручем у книзі «Історія міст і сіл Української РСР. Житомирська область»: «(17 листопада 1943 р. – Авт.) ...партизанське з'єднання О. М. Сабурова разом з військовими частинами 13-ї армії 1-го Українського фронту визволило Овруч» [199, с. 61].

Окрім радянських партизанських загонів, які означуються як «політичні», у період війни діяли грабіжницькі групи, які під виглядом партизанської боротьби грабували місцевих жителів. Такі групи, виявленні окупаційними органами, як правило, переходили до партизан [434, ф. 4328, оп. 1, спр. 2, арк. 9; 435, ф. 1, оп. 22, спр. 77, арк. 9]. Грабунки, інші антисоціальні дії набули певного поширення і серед представників «політичних» радянських партизанських загонів.

Боротьба з радянським партизанським рухом була серед основних напрямків діяльності гітлерівців. Уже з весни 1942 р. розпочалися масові антипартизанські акції нацистів, зокрема на Житомирщині та Чернігівщині [434, ф. КМФ-8, оп. 1, спр. 192, арк. 2; 200, с. 65]. У серпні 1942 р. Гімmlер видав розпорядження, відповідно до якого в офіційному німецькому діловодстві замість терміну «партизан» мали вживатися терміни на зразок «банда» чи «бандитська група» [145, ф. Р-1157, оп. 1, спр. 9, арк. 29]. Широка антипартизанська пропаганда у 1942 р. розпочалася на сторінках окупаційної періодики. Як приклад, зокрема, можна назвати газету «Сумський вісник» [385]. Особливо активізувалася антипартизанська боротьба нацистів у 1943 р. Напередодні німецької наступальної операції «Цитадель» (під Курськом) у

травні – червні 1943 р. на Чернігівщині та Сумщині в антипартизанських акціях були задіяні до 25 тис. осіб [215, с. 25].

Поряд із фізичною ліквідацією членів партизанського руху нацисти спрямували агресію і проти соціальної бази партизан, вдаючись до часткового або повного знищення, головним чином, через спалення сіл і містечок, у тому числі разом із їх жителями.

Уже на завершальному етапі війни було розпочато формування образу радянського партизана як «народного месника», а партизанського руху як «всенародної боротьби в тилу», що вписувалося у загальну державну політику пам'яті. Як відзначає один із дослідників цього питання: «...радянська державна політика в сфері історичної пам'яті та пропаганди дбала не лише про нагальні завдання, пов'язані з війною, але уже від 1943 р. почала закладати фундамент формування “правильної” пам'яті у післявоєнних поколіннях, яка мала девальвувати реальні народні спогади про події» [315]. У повоєнний час партизанам повсюдно встановлювали пам'ятники, обеліски, меморіальні дошки, інші пам'ятні знаки; іменами партизанських керівників називалися вулиці; проблематика партизанського руху зайняла чільне місце у мистецтві. Меморіалізація відбулася і через організацію тематичних експозицій у краєзнавчих музеях або створення спеціалізованих музеїв тощо. Так, у 1962 р. у с. Словечне Овруцького району Житомирської області було відкрито Музей партизанської слави Полісся. Таким чином, образи радянського партизана як «народного месника» та партизанського руху як «всенародної боротьби в тилу» стали важливими елементами культу Великої Вітчизняної війни. Зрозуміло, що така глорифікація не відповідала історичним реаліям.

Подібним чином, хоча і з частковим відходом від радянських стереотипів суспільної свідомості, історична пам'ять про радянський партизанський рух певний час зберігалася в роки незалежності України. А відповідно до указу Президента Л. Кучми «Про День партизанської слави» від 30 жовтня 2001 р. в Україні був встановлений День партизанської слави, який відзначається щорічно 22 вересня [410]. Водночас у період незалежності радянський

партизанський рух почав сприйматися як одна із двох (поряд із самостійницьким рухом) гілок антинацистського опору в Україні, які у тому числі протистояли одна одній, через що значною мірою поглибився ідеологічний та соціально-психологічний розкол українського суспільства.

Глибинна трансформація історичної пам'яті про радянський партизанський рух в Україні, пов'язана із його деміфологізацією, розпочалася після Революції гідності. Курс на європейську інтеграцію України вимагає дистанціювання від комуністичного минулого, у тому числі від міфів, пов'язаних із радянським рухом опору. Особливе значення тут має Закон України «Про засудження комуністичного та націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів в Україні та заборону пропаганди їхньої символіки» від 9 квітня 2015 р. [171].

Першочергово Закон забезпечив системне перейменування топонімії, яка пов'язувалася з радянською добою. Значна частина топонімічних змін (вулиць, провулків) стосувалася реалій комуністичного партизанського, як і підпільного руху, у північно-східному регіоні України [341]. Приміром, відповідне розпорядження міського голови Сум з'явилося 22 лютого 2016 р. Серед 85 змінених назв вулиць і провулків частина стосувалася радянського партизанського руху [405].

Отже, на окупованій нацистами території Північно-Східної України поширився радянський партизанський рух. У своєму розвитку він пройшов шлях від фактичного занепаду у перші місяці нацистської окупації до поступового зростання з кінця 1941 – початку 1942 рр., що напряму залежало від репресій гітлерівців проти цивільного населення. Комуністичні партизанські загони і з'єднання напряму вплинули і на окупаційну адміністрацію, і на життя місцевого населення. За радянської доби образи партизана як «народного месника», а партизанського руху як «всенародної боротьби в тилу» були одними із основних елементів культу Великої Вітчизняної війни. Певний час дещо трансформований радянський варіант історичної пам'яті про партизанський рух зберігався в роки незалежності

України. Ситуація змінилася після революційних подій кінця 2013 – початку 2014 рр. та в умовах декомунізації, яка, зокрема, призвела і до перейменування «партизанських» вулиць, і до відновлення та очищення історичної пам'яті про радянський партизанський рух як в Україні загалом, так і в її північно-східному регіоні.

4 Ключові події ХХ століття у вимірі людської пам'яті

4.1 Голодомори у пам'яті поколінь

У ХХ ст. серед найтрагічніших сторінок історії нашого народу займають голодомор 1932-33 рр. та голод 1946-47 рр. Вони, особливо перша подія, стали невід'ємною частиною політики історичної пам'яті сучасної української держави. Але важливіше інше – ці трагічні сторінки закарбувалися в пам'яті кількох поколінь, оскільки ті, хто їх пережив, неодмінно розповідав про це своїм дітям. Зібрані у формі опитування осіб, які пережили Голодомор 1932-1933 рр. і голод 1946-1947 рр., й їхніх наступних поколінь, та наведені нижче уривки з цих матеріалів (опитувань) доводять це. Вони подаються з мінімальною правкою автора.

Кривуля Надія Павлівна народилась 23 січня 1939 р. в селі Красне, нині Батуринського р-ну Чернігівської обл. Господарство в сім'ї Надії до війни нічим не вирізнялося з-поміж інших. Були кури, гуси, корова і свиня. Город був 60 соток, сад. Дід Надії Павлівни дуже любив займатись садівництвом. Голодомор 1932-1933 рр. вона не пам'ятає, адже народилася пізніше, але від батьків знає, що великих труднощів не зазнали. Збирали колоски, хоча й не можна було. Виживали за рахунок власного господарства. Надія Павлівна згадує людей, які голодні, обідрані ходили селами і просили допомоги, зокрема їжі (це вже після війни, голод 1946-1947 рр.) [243].

Бабченко Ніна Петрівна, яка народилася у 1956 році в селі Деймонівка Срібнянського р-ну Чернігівської обл., в свій час про голод дізналася від своїх батьків. Сім'я у неї була невелика – мама, тато і її молодша сестра Валя. Після війни у людей було дуже багато роботи. Їм потрібно було відновити господарство, відбудувати житло, яке знищили німці. Але тільки люди почали приходити до тями, як у 1946-1947 роках їх застав голод. «В цей час мої батьки були вже відносно дорослими, вони працювали. За це їм виділявся пай. Також вони тримали худобу та за рахунок цього вони й виживали. Сахару не було

взагалі. Якщо хотілось солоденького, то варили цукровий буряк. Взагалі їли все те, що було в них на городі. Говорили, що кору з липи перетирали і добавляли в страви, лободу також їли. Була й така подія, коли брата моєї мами зловили за збиранням колосків на полі. Його арештували й забрали в НКВС за 15 колосків за пазухою. Він пропав безвісті на завжди. Більше його ніколи ніхто не зустрічав», – розповіла Ніна Петрівна [20].

Корнієнко Наталія Петрівна, народилася 1957 року у селі Річки Білопольського р-ну Сумської обл. У дитинстві їй багато розповідали про події минулого батьки та інші родичі. Батька звали Корнієнко Петро Назарович. Він народився 1918 року у селі Річки. Мати Наталії Петрівни – Корнієнко Любов народилася 1925 року теж у селі Річки. Старшого брата звали Андрій. А у Любов Михайлівни у родині було ще чотири дитини: сестра і три брати. Родина мала невелику хату-мазанку, як і всі люди у той час. Також вони мали невелике господарство. Наталія Петрівна розповідає, що під час голодомору 1932-1933 рр. Петру Назаровичу було 14 років, а Любові Михайлівні лише 7. Це був дуже тяжкий час для обох родин. У сім'ї Любов Михайлівни загинула дитина – старша з сестер. Дівчинці було лише 9 років.

Під час голоду 1946-1947 рр. обидві сім'ї недоїдали. Але сім'я Петра Назаровича мала трохи краще становище. Наталія Петрівна говорить, що її матері було особливо важко у цей час, бо доводилось витратити дуже багато зусиль, аби доглядати за своїми дітьми та хворою матір'ю [25].

Білоус Алла Миколаївна народилася 20 серпня 1956 р. у м. Торез Донецької обл. Її мати Хрипунова Раїса Сергіївна народилася у 1932 р. у м. Железнодорожск Курській обл. Про роки голодомору розповідала зі слів своєї мами. Вона говорила, що до них з України приходили люди і просили їсти, розповідала і про те, що бачила жінку, яка померла від голоду під сніпом сіна, так і не дійшовши до їхнього міста. У сім'ї було четверо дітей. У 1938 р. вони переїхали у Дніпропетровську область.

Лукашенко Микола Сергійович народився у 1928 р. у Корюківці Чернігівської обл. У його сім'ї було троє дітей, він та ще два старших брати.

Його мати працювала свинаркою. В роки голодомору 1932-1933 роки в їхньому селі був великий голод. Вони вижили завдяки тому, що мати приносила відходи, які залишалися від вирізу свиней. Також розповідав, що його хрещеної мати, поки та була на роботі, запекла онука у печі, згодом його хрещену забрали до психіатричної лікарні.

Білоус Іван Петрович народився у 1925 році у с. Сакуниха Недригайлівського р-ну, Сумської обл. У 1947 р. він повернувся з робіт у Німеччині у с. Сакуниха, де одружився на прабабусі, Марії Терентіївні, вона народилася у 1923 році, закінчила чотирирічку. В сім'ї було двоє дітей, але її брат помер ще маленьким від якоїсь хвороби. Мати була кравчиною, а батько чоботарем, а також працював у колгоспі комірником.

Вона розповідала, що голодомор торкнувся і їхнього села. Але у їхній родині було що їсти завжди, бо до матері приходили люди шити одяг і приносили якусь їжу або батько з роботи принесе декілька зернинок. У них забирали корову, але вночі її мати пішла і забрала її назад, вона допомагала виживати у страшні роки. Прабабуся говорила, що в ті часи її мати пекла галети з листя липи, їли кору дерев, їли також насіння еспарцету, яке розтирали на борошно, лущиння картоплі, пекли хліб, який був зелено-коричневий, та й на смак гіркий. Батькові вдалося сховати мішечок зерна на огороді, яким по весні засіяли ниву. Також вона розповідала, що у колгоспі померла корова і тоді людям роздали трішки м'яса. Чимало сімей померло тоді від голоду. Вона згадувала, що бачила людей, які померли від голоду, у них був великий розпухлий живіт та пухлі ноги, шкіра на яких полопалася. Влада нічим не допомагала голодуючим, а навпаки забирала останнє. Комсомольці і активісти виносили з хат останню зернину. Найстрашнішою була зима під час голодомору, бо люди помирали не тільки від голоду, а й від холоду, бо не в змозі були заготовити дров. Також прабабуся розповідала, що багатші люди, які мали змогу щось продати, йшли в Ромни, де були так звані «торгсіни» - магазини, де можна було обміняти золото на хліб. Але таких людей було дуже мало.

Після війни родина теж жила не бідно, у роки голодомору 1946-1947 років не голодували, батько приносив з роботи зерно. Прабабуся розповідала, що у них у селі судили людей за вкрадений колосок. Люди розповідали, що на прабабусиному весіллі, яке було у травні 1947 році, серед двора лежало полотно і на нього винесли великі буханки хліба, і тоді вони хоч наїлися хліба після голодомору [28].

Тарасенко Микола Федорович народився 1935 року в селі Капустинці Синівського р-ну, (нині Липоводолинського) Сумської обл. Після війни родина жила бідно, в тісноті, в холоді, голоді. В хату до себе пустили жити жінку з сином у якої згоріла хата. Вони в них прожили пару років, а потім виїхали в Азію. Родина потерпала від голоду, а також холоду, бо не було чим топити у хаті. Його мати працювала в колгоспі, але нічого там не отримувала, так як і всі, хто там працював.

У 1946-1947 році Микола Федорович ходив до школи. У 1946 році була велика засуха і хліба вродило мало. Дома теж майже нічого не вродило і запасів вистачило лише до весни 1947 року. Тільки почала з'являтися трава, листя, люди стали їсти це, інакше б померли. У хуторі, там де жив Микола Федорович, один чоловік помер від голоду. У цього чоловіка син найменший був пухлий, але переніс це і вижив. Багато помирало дітей. Сім'я Миколи Федоровича й інші збирали колоски, але влада забороняла. Навіть карали за це. Хто дістане якесь зерно, то перемелювали і підмішували до бур'яну, а потім їли. Були старці, які ходили просили шматок хліба. Сім'я Миколи Федоровича завжди відломлювала кусочок хліба, доки самі мали хліб, для жінки, яка майже постійно ходила просила. В 1947 році Микола Федорович разом зі своєю бабою пішли до тієї жінки просити хліб, але вона дала трішки. У їхній сім'ї була корова, мали трішки картоплі, а в його жінки матері не було навіть картоплі. Тій жінці прийшлося віддати своїх дітей до інтернату у Лебедин, а найменшу таки залишила з собою. Та дівчинка - це тепер дружина Миколи Федоровича. Вона ледве вижила, якби не сусіди, які допомагали, то померла б. Микола Федорович разом із своїми шкільними друзями ходили навесні у поле по

картоплю, там її зберігали у буртах. Баба Миколи Федоровича ходила продавати на базар молоко, творог, а звідки приносила, то якусь книжечку для навчання, то олівець, то листки, щоб писати. Чорнила робили дома з бузини. Найменша сестра у 6 років пішла до людей пасти гусей, а потім уже корів.

Валюх Ганна Семенівна народилася 19 жовтня 1936 року в с. Капустинці Синівського р-ну Сумської обл. Пригадує, що після війни жити було важко. Збудували невелику хату на вулиці Новоселівська у селі Капустинці, де на даний час і проживає. Зазнали голоду у 1946-1947 роках. Мати Ганни Семенівни пекла млинці з клевера, жовтвили, носила берду з сусіднього села Василівки з пивзаводу і сушила. Мерзлу картоплю брали біля бurtів і підсмажували на вогні. Листя з вишні підсмажували і їли [41].

Макаренко (Катрич) Любов Олексіївна 1954 року народження жила в селі Михайленкове Кардашівської сільської ради Охтирського р-ну Сумської обл. Її батько, Катрич Олексій Миколайович, 1926 року народження, працював начальником охорони в Буймерівському будинку відпочинку, мати, 1926 року народження, народилася в селі Червоне. Про долю рідних і події минулого їй розповідали батьки.

У 1932-1933 рр. був голодомор. Про нього дізналися так: прийшли люди у формі й почали обшукувати все, вони забрали муку, квасолю, насіння. Вони не зважали на молитви і прохання людей, все забирали. У батька, Макаренка Володимира Олександровича, на той час уже було шестеро дітей й город в пів гектара. Для того щоб сховати зерно, зробив подвійну стінку й засипав його туди, а в низу видер дірочку та вставив трубочку, з якої набирали зерно. Як хату не перевіряли, все одно не знайшли.

Для того, щоб вижити діти бігали до лісу, збирали кислиці, жолуді, в полі рвали щавель. Потім зібране носили продавати до міста Охтирка, яке знаходиться на відстані 5 км від села, на виторгуванні копійки щось купували з їжі. Допомогало те, що поруч протікає річка Ворскла, і тому люди ловили рибу. На початку голодомору зарізали теличку й сховали, з неї потім варили бульйони, це дуже допомогло на початку голодомору вижити. Його дружина в

свою чергу розпоряджалась так, щоб всі були ситі в такій мірі, в якій було можливо. А коли вже настали надто скрутні часи, вона почала продавати нагороди (хрести) свого чоловіка (він був царським офіцером), а потім розпродувала своє придане – різні прикраси та плаття.

В селі Михайленкове були випадки канібалізму. Одна жінка з'їла свого сина, вона порубала його великими шматками й засунула в діжку. Сама жінка не приховувала цей факт, і коли друзі хлопця спитали де Андрій, вона просто сказала: загляньте в діжку. Коли дорослі в селі дізналися про це, то жінка кудись раптово зникла, чи то її вбили, чи втекла – невідомо, а її хату повністю спалили. На тому місті більше ніхто й ніколи не будував, а зараз там зробили кар'єр, з якого беруть пісок.

В селі Михайленкове в 19 столітті жив пан Диманський, який посадив фруктовий сад, дубовий ліс, липову рощу. Люди користувалися цими благами, й це також допомагало їм вижити. Також допомагали природні умови цієї місцевості. Люди їли все, що було їстівне: ревішки, липове насіння, липове та вишневе листя, осоку, очерет, рогіз, лободу, що ростуть на болоті. Шкурки від картоплі саджали, інколи щось виростало, якщо його ніхто не крав в ночі. Ті, хто знали на травах, використовували ці знання й готували з найрізноманітніших трав страви (варили з коріння осоки кисіль, ліпили паляниці, збирали жолуді та насіння кінського щавлю, сушили та перетирали в муку, з якої робили ляпанці). Їли собак, котів, а також речі з шкіри (в чоботах відривали підошви, відварювали їх та їли). В лісі ловили диких кабанів та інших тварин.

Інша моя прапрабабуся жила зі своєї сім'єю (вона, її мати, батько та сестра жили в одній хаті) біля степу. Там було важче виживати. Вони ловили кротів у степу: брали лопату й кружку води з собою, знімали верхню землю з кротячих накидів, потім заливали воду в нори й чекали поки кроти вилізуть, ловили та вбивали їх, потім варили й їли. Ця прапрабабуся була знахаркою, вона знала всі рослини, знаходила дикий часник в ярах, варила з нього чай.

Після війни люди жили бідно, їсти майже не було, адже німці повирізали всю худобу, особливо полюбляли курятину. В 1946-1947 роках люди голодували. Жінки, дівчата через те, що не було великої рогатої худоби, орали на полях, тягали плуги, сіяли. Багато загинуло на полях через міни, які залишилися після війни [112].

Мохер Віра Федорівна народилася 17 лютого 1937 року у хуторі Калюжний Глухівського р-ну Сумської обл. Закінчила Семенівську семирічну школу. Батько, Мохер Федір Петрович (1910 року народження), працював бондарем на солзаводі, уродженець міста Ніжин (Чернігівська область), мав німецьке коріння. Мати, Мохер (Синегуб) Ганна Борисівна (1919 року народження), мала всього чотири класи освіти, працювала у колгоспі дояркою. У сім'ї було троє дітей: Віра Федорівна і два молодших брати 1939 та 1942 років народження. Поки батька не забрали на фронт родина жила добре, батько гарно заробляв, бо був найкращим бондарем у селі, грошей вистачало. (До речі досі пам'ятає який смачний хліб пік її батько). Згадує, що було чимале господарство: 40 соток землі, корова, двоє свиней, домашня птиця, хату мали невелику.

Про голод 1932-1933 рр. часто чула з уст матері. Мовляв, та розказувала, що по селу ходили люди та міняли одяг на шматок хліба. У родині матері було семеро дітей, троє дівчат та чотири хлопці. Попри все це сім'я жила не скрутно, тому могли собі дозволити міняти їжу на одяг. Але це мало невітнішні наслідки: старша сестра Ганни Борисівни після цього захворіла на туберкульоз та померла. Взагалі майже вся сім'я померла від туберкульозу.

Особливо важко прийшлося в післявоєнний голод. Діти пішли до школи, вдягнутись було ні в що, ходили в куфайках та бурках. Школа знаходилась майже за 5 кілометрів від дому. Життя сім'ї стало настільки скрутним, що дітей хотіли забрати до дитячого будинку, але мати не віддала. Частину городу засівали житом. Потім жали його та мололи на ручному млині на муку, яка була жахливою, сіра з лушпинням. Перетирали гнилу картоплю, добавляли муку та пекли «хліб». Їли лободу, кульбабу, просвирник (в народі відомий як

калачики»), жом. В колгоспі давали макуху, конопляну або соняшникову. В кінці року отримували зерно, в залежності від того, хто скільки працював («за трудодні») [117].

Глоба Володимир Іванович народився у 1946 році. Батьки – Глоба Іван Петрович 1910 року народження та Глоба Уляна Василівна 1916 року народження проживали в Боромлі, працювали у колгоспі. Мати була дояркою, батько займався розведенням худоби. До війни жили гарно, мали хату, велике господарство: були і кури, качки, корова, свиня. До війни мали 2 дітей.

Після того, як закінчилася війна, почався голод. Восени народився мій дідусь Володимир. За таємним наказом Сталіна, дітей, що народилися у другій половині 1946 року, не реєстрували. Гроші, які сплачували фронтовикам після війни, більше не виплачували, фронтовики, які не працювали, були розстріляні. Жили дуже скрутно, якби не корова, яку тримали, навряд чи вижили б. Але після 1950 року життя почало покращуватися [120].

Кіяшко Марія Петрівна (дівоче прізвище – Федоренко) народилася 1 березня 1953 року в с-т Терни Недригайлівського р-ну Сумської обл. у родині селян. Батько – Федоренко Петро Вікторович народився 1918 року в селі Терни. Отримав початкову освіту, потім працював різноробочим. Мати – Федоренко Анна Степанівна народилася в 1920 році в селі Терни. У сім'ї було 3 дітей.

Голодомор 1932-1933 рр. – страшні події життя, які всі переживали, але про які не можна було говорити. Всі родини в селі зачепив голодомор, не обминув він і сім'ї батьків моєї бабусі. Її батьки тоді були ще малими і не могли зрозуміти, чому не можна було обговорювати цю тему привселюдно, чому не можна довіряти людям, чому потрібно весь час бути обережними і обачними. Жахливим спогадом про той час був випадок, коли в 1933 році сусід-комуніст з активістами прийшов до хати батька бабусі з обшуком. Вони штиками пронизували стіжки сіна чи соломи, землю в сараї, лазили на горище. Однак нічого не знайшли. А тоді за сволочком виявили горщик з маком і висипали його у спориш. Це залишило свій слід в його серці і пам'яті – шок, це ж сусід,

разом зростали, ходили один до одного, дружили; тому батьки завжди говорили бабусі, що ніколи не знаєш як поведе в скрутну хвилину навіть близька людина.

Мама моїй бабусі розповідала як вона їла квіти акації, конюшини, шукала молоденькі паростки очерету на річці. Пригадувала, як на околиці в крайній хаті сиділа на порозі бабуся і вже знесилена повторювала: «Хлібчика, хлібчика...» Люди були пухлі, падали просто на вулиці. Тоді по 2-3 дні доводилось чекати підводу, яка зможе їх підібрати та вивезти. Було так, що втрачали людську свідомість, ставали страшними. Так, з села Комишанка до Тернів пішки прийшла сестра до брата, принесла йому пшона, розпалила грубку, щоб зварити щось у горнятку. А він до неї з сокирою і каже: «Ти жирненька...» Вона йому: «Піду водички принесу», а сама бігла всю ніч до Комишанки. Випадки канібалізму були, але боялися вголос про це говорити, а тільки поміж собою і тихцем.

Після війни мама бабусі працювала листоношею. Дуже її поважали односельчани, виглядали чи не принесе вона листа, чекали звістки, адже багато рідних не повернулося з фронту. Приходили повідомлення про без вісти пропавших, убитих. Батько не працював. Роботи майже не було. Проте не встиг народ оговтатися від жахливої війни, як прийшов голод (1946-1947 рр.) Люди почали масово втікати до Курської області, бо ширилися чутки про те, що там був хліб. Але на кордоні стояли прикордонники і не пускали їх, могли заарештувати і навіть розстрілювали. Як пізніше з'ясувалося, сусіди з Курської області не знали, що в Україні був голод, аж настільки був перекритий доступ інформації. Загалом люди рятувалися від голоду лушпайками з картоплі, ходили до млина, де збирали в пригоршні борошняний пил, заварювали клейстер. Також розповідала мама бабусі, що у них в селі був дуже шанований дід, Іван Митрофанович. У 1947 році у нього була на городі забуртована картопля, яку навесні він роздавав односельчанам, хоча й у самого було 5 дітей. Саме в таких скрутних моментах люди показували своє справжнє «я»: хтось віддавав останнє ближньому, а хтось – крав [130].

Соловей Єлизавета Іларіонівна, народилася 1927 року в селі Дубровка Жиздринського р-ну Калузької обл. (СРСР). Закінчила неповних шість класів, тому що на прохання батьків вимушена була працювати і вдома, і в колгоспі. Батьки також трудилися в колгоспі: батько пас худобу, а мати працювала на полі. В родині було шестеро дітей: три хлопця і три дівчини. До війни сім'я тримала корів з телятами, овець, свиней, жили не дуже гарно, але й не бідували.

У 1933 році родину виселили в Україну, вважаючи їх багатіями. На той час в Україні був Голодомор. Спочатку їх висадили в Конотопі, а вже потім забрали в село Токарі Сумського р-ну Сумської обл. Єлизавета Іларіонівна як зараз пам'ятає випадок коли помирав її молодший брат з голоду: батько приніс з базару паляницю, котрою мати крихтами приводила до тям свого сина. І він вижив... [143].

Кучменко Сергій Борисович народився 7 березня 1956 року в смт. Сепанівка Сумського р-ну Сумської обл. Його батьки застали голодомор 1932-1933 рр. За словами матері Сергія Борисовича, це був надзвичайно складний час, який їй вдалося пережити коли померла половина села. На початку 1933 року склалося критичне становище, систематичне недоїдання призвело до смерті багатьох людей. З людьми гинула і худоба. Село заросло бур'янами. Землі не оралися, виснажені люди падали на вулицях. У них забрали все, що вони мали. Щоб вижити їм доводилося бродити полями та збирати все що траплялося: гнила картопля, зерно та інші овочі, з яких потім вони могли приготувати їжу. Та ще, тим людям які залишалися живими, видавали 100 грамів хліба, які вони могли розтягнути на декілька днів, бо не завжди їм щастило щось самим знайти. Її сім'я впоралася з цим [167].

Мамрова Тамара Григорівна народилася 1946 року в місті Петриків Гомельської обл. в Білорусії. Про голодомор знає тільки з розповідей батьків. Коли вони згадували про ті події, то для них жахіття того часу ніби оживали. Дитинство її батька пройшло на Кавказі. Голод забрав мільйони життів, так він забрав і життя його маленької сестрички. Мати жила зі своєю сім'єю в селі

Петриківського району, де вони тримали власне господарство, тому роки голоду далися їм не так важко і, на щастя, усі члени сім'ї вижили [213].

Фролова Валентина Сергіївна народилася 26 липня 1942 р. в містечку Ново-Миропіль Романівського р-ну Житомирської обл. в сім'ї військового. Освіта: 10 класів, однорічна лісова школа, заочно Чугуєво-Бабчанський технікум.

Про Голодомор 1932-1933 рр. звичайно знали, але, дякуючи дідові Миколі і бабусі Одарці, ніхто з дітей не помер, тому що врятувала пасіка, був мед і дід строго по ложці видавав кожному із сім'ї на день. Більших подробиць не пам'ятаю. Розповідали, що вмирало багато людей, підводою возили на кладовище трупи, складені як дрова, були випадки людоїдства, що продавали холодець із дитячих пальчиків.

Після війни жилося важко, люди збідніли, не було одягу, взуття, харчів, але була робота, надія на краще життя. Голод 46- 47 рр. я ще пам'ятаю. У бабусі Одарки в садку росла стара липа і від коріння росли молоді пагони, вкриті бруньками, і ми з Олею їли ті бруньки, вони були смачні. Ще мама з сестрою Анею змололи камінними жорнами сухі жолуді на муку і напекли хліба. Навіть у той час він був дуже гіркий і чорний. Матері самі плакали і нас плачучих заставляли їсти. Тоді мама пішла по селам міняти свої сукні, вишивки на хліб, сало – хто, що дасть. А ще вони обидві наймалися до людей копати огороди, прати, мазати хати та інші роботи. Таким чином ми вижили, а ще пам'ятаю як ми вже жили в лісництві з вітчимом, то його старша сестра привезла із Житомира свою найменшу сестру Лену, вона була така товста і все старалась щось з'їсти. Ми з неї сміялися (Оля і я), знущалися, бо не розуміли, що Олена опухла з голоду. Коли мама насипала полумисок пшоняного супу (більше не було нічого), Олена ділила ложкою по дну тарілки: собі майже все, а нам решту. Оля своєю ложкою перемішала все – будемо їсти не ділившись, то Олена так скоро мотала ложкою, що ми не стигали ділитись за нею. Поступово все стало на свої місця, Олена схудла, стала нормальною дитиною, незабаром її забрала мама в Житомир [228].

Гандзенко Ганна Володимирівна народилася в селі Андріяшівка Глинського р-ну Сумської обл. 3 січня 1931 року. Навчалася в Андріяшівській школі, закінчила три класи. Братів та сестер не було. Батьки, Степаненко Володимир Пилипович та Степаненко Ольга Трохимівна, працювали в колгоспі. До війни сім'я мала невелике господарство, землі було 30 соток. Про голодомор розповідали батьки, вони говорили, що це було страшне явище, яке забрало життя багатьох людей. Під час голоду 1946-1947 років людям доводилося відкопувати та їсти гнилу картоплю та липовий цвіт, що допомагало їм вижити. Життя в ці роки було важким, навіть в тих в кого була худоба, а в кого її не було, так зовсім важко жилося.

Марченко Ольга Савівна народилася в селі Перекопівка Глинського р-ну Сумської обл. 31 липня 1931 року. Закінчила два класи Перекопівської школи. Батьки працювали в колгоспі. Має брата. До війни родина жила звичайним сільським життям. Коли був голод, то харчуватися доводилося листками з липи. Родина мала небагато землі, але була корова, яка врятувала сім'ю від голоду [230].

Ткаченко Микола Іванович народився 29 вересня 1921 р. у селі Корінецьке, нині Талалаївського р-ну Чернігівської обл. в селянській родині, яка складалась з 8 чоловік, з дітей він був найстаршим, мав двох сестер та брата.

Голод 1932-1933 року Микола Іванович пам'ятає добре, тоді йому було 11 років. Основною причиною голоду, він називає колективізацію: у тих, хто не йшов до колгоспу забирали продукти та худобу. Його родина також була позбавлена продуктів, але вступила до колгоспу вже аж у 1934 році [233].

Нестеренко Ніна Микитівна народилася 8 липня 1937 року в селі Маршали Недригайлівського р-ну Сумської обл. Закінчила шість класів місцевої школи, через хворобу матері не мала змоги навчатися далі. Батько вивчився і працював фінагентом у Смілому, а мати була колгоспницею, за плечима мала 4 роки навчання в лікнепі. До війни родина мала хату, домашнє господарство і 0,7 га землі, після війни земельний наділ зменшили до 40 соток.

Про голод 1932-1933 років дізналася з розповідей своєї бабусі. В селі багато людей вимерло під час голодомору, її бабуся також постраждала, мала пухлі ноги. Родина жила багато, було багато одягу, який і міняли на їжу, щоб якось вижити. Ті, хто пішов в колгосп, не постраждали, а ті хто не погодилися, то їх повикладали з хат. Бабуся Ніни Микитівни була розкуркулена (чоловік загину на війні в Карпатах) і була вимушена з чотирма дітьми йти в сусіднє село і проситися до радгоспу. Двоє старших дітей працювали в радгоспі за що одержували пайки по 50 грам хліба, також давали пайки і на двох менших дітей.

Після війни життя було також тяжке, хліба було мало, їли картоплю, гарбузи, пекли липу. Голод 1946-1947 не дуже, в порівнянні з 1932-1933 роками, був помітний. Родина все ще мала 70 соток землі, вирощувала картоплю і харчувалася нею, також мали домашнє господарство. Люди з других сіл приходили міняти одяг на їжу [236].

Семененко Катерина Іванівна народилася 10 січня 1930 року в селі Червоне Сумської обл. Закінчила два класи місцевої школи, адже під час війни було не до освіти. Батько працював на біофабриці, а мати - в колгоспі. В сім'ї було вісім дітей: три брати та п'ять сестер. Невідома їхня подальша доля. До війни була своя хата, господарство. Землі було близько 30 соток.

Про голодомор 1932-1933 рр. дізналася з розповідей батьків. Батьки казали, що це був дуже страшний голодомор. І ще казали батьки, що цей голодомор вони зробили самі. Забирали все навіть в печі, якщо було трішки каші чи борщу - все забирали або виливали. Під час голодомору вимерло дуже багато людей в селі.

Дуже добре пам'ятає голод 1946-1947 рр. Ходили всі продукти забирали і навіть картоплю та що замерзла довбали і викопували. Дуже тяжко було, але не всім. Дуже багато померло в селі в 1947 році. Був хороший друг Саша - добра людина. Прийшов з хутора, йому сім'я дала картоплі, трав різних всього, але він не помер [237].

Хомініч Уляна Тімофіївна народилася 24 грудня 1932 року в селі Нова Спарта С.-Будського р-ну Сумської обл. Закінчила 10 класів середньої школи. Батько - Коробко Тімофій Аврамович, мати - Коробко Наталія Сергіївна, мали початкову освіту, яку здобули завдяки лікнепу. Уляна не пам'ятає голодомор 1932-1933 р. - малою ще тоді була, та бабуся Гапа розповідала, що страшні були тоді роки. Збирали шишечки з щавлю й пекли з них оладці, бо їсти було нічого, пухли люди з голоду. У кого ж корова була, то той ще тримався, а в кого не було – помирали люди. Під час голоду 1946 згадує Уляна: «збирали гнилу картоплю і пекли з неї оладі, щоб хоть щось було їсти» [244].

Кучеренко Ніна Михайлівна народилася 29 жовтня 1946 року у селі Елизаветівці Лужковського р-ну Курської обл. Навчалась у Сергієвській середній школі та закінчила 7 класів. Голод 1932-1933 років, по розповідям батьків, відчувався, але не в повній силі, як в Україні. Але через труднощі батьки та інші родичі Ніни Михайлівни їздили на Дон працювати. Звичайно життя до війни було тяжким, але після вже все покращилось [249].

Лисенко (Кандибіна) Анастасія Никифорівна народилася 13 липня 1952 року в селі Старикове Глухівського р-ну Сумської обл. 1932-1933 роки – одні з найстрашніших років життя батьків жінки. Матір розповідала, що всі їли горобців, кісткову муку, особисто вона бігала разом із родиною на поля та збирала сиру картоплю, щоб потім з неї зробити млинці чи деруни, додавали в них все, що знаходили. Матір часто повторювала: «Було тяжко...але ми вижили, ми вижили...». Багато її знайомих, односельчан розпухали, помирали і ніхто не міг нічим допомогти.

Під час голодомору 1946-1947 років, родина не голодувала, бо батько отримував пенсію [259].

Луценко Зінаїда Андріївна народилася вона 18 липня 1925 р. у селі Радьківка Сумської обл. Навчалася у Стецьківській школі, де закінчила 7 класів. Про голодомор у 1932-1933 роках Зінаїда Андріївна дізналася з розповіді батька, який пояснював своїм дітям про це лихо. Голод в Україні був штучним, тобто не через те, що відбувався занепад врожаю, а саме через

відбирання державою продукти силою у людей. Проте, родина Радьків мала добрі запаси їжі - це корова (мати з молока робила сметанку, вершки, сири) та мішки зерна, які закопували під деревами. Крім того, виживали завдяки хлібу (250 грам/особу), який отримував батько, працюючи на колгоспному полі, а кухарі з дитсадочку, в якій ходив молодший син Мишко, давали в пилину товченої картоплі за його спів. Разом з матір'ю Зінаїда Андріївна пізньої осені збирали на полі бульбу, з якої отримували крохмаль. Його, в свою чергу, добавляли у тісто, з якого пекли хліб та робили млинці. Так і пережила родина Радьків скрутні часи голодомору.

Згадує Зінаїда Андріївна і голод 1946-1947 рр. Залишилося у неї на пам'яті десятки опухлих людей. Сім'я Радьків, на щастя, пережила те скрутне становище. Добре згадує Зінаїда Андріївна, яке харчування було на заводі у столовій: кожному працівнику давали 250 грам хлібця, розсольник варили не з солоних огірків, як прийнято за рецептом, а з зелених помідорів. Картоплі майже не додавали. Це пояснювалося дефіцитом продуктів. Бульйон на м'ясі не варили, а додавали трансжири - маргарин. Найрідше добавляли рослинні - олію для того, щоб розсольник був «наваристим». На друге насипали ложки зо дві кашіці [268].

Кіхтенко Ганна Пилипівна народилася 1 березня 1928 року у селі Мала Ворожба Лебединського р-ну Сумської обл. Освіту вона здобула у місцевій школі, у котру ходила й під час війни. Було дуже важко, бракувало зошитів та олівців. Її батьки, як і більшість селян, працювали у колгоспі та обробляли землю.

Ганна Пилипівна розповідає, що у неї був брат Петро та сестра Ніна, котрі на декілька років молодші за неї. Вона згадує, що під час голодомору її батько Пилип робив різні можливі запаси. Ще на початку голодомору він почав закопувати та ховати зерно де тільки міг придумати. Ганна Пилипівна вважає, що саме це допомогло їм пережити голодомор. Хоча були і такі випадки, коли варили шкірки з картоплі або листя дерев, яке піддобрювали висівками. Часто доводилося їсти вночі, щоб вдень цього ніхто не бачив. Бабуся згадує, що її

мати наказувала нікому не розповідати, що і коли вони їли. Ганна Пилипівна розповідає, що в той час загинуло багато родин [395].

Клименко Галина Іванівна народилася 2 січня 1942 року на станції Боромля Сумської обл. Закінчила в селі восьмирічну школу. Батько Галини Іванівни, Глоба Іван Петрович, народився 10 липня 1910 року, мати, Глоба Уляна Василівна, народилася 22 грудня 1916 року. У матері була початкова освіта, вона закінчила 4 класи і батько - також. Працювали у колгоспі. В сім'ї було четверо дітей.

До війни сім'я жила більш-менш добре, у них було домашнє господарство. Мали корову, свиней, качок, курей. У користуванні мали 30 соток землі. Що стосується голодомору 1932-1933 років, то Галина Іванівна звичайно знала тільки з уст батьків. Життя в ті роки було дуже важким. Люди помирали з голоду. В них забирали увесь урожай, всю худобу. Їсти взагалі було нічого [342].

Соловей Олексій Іванович народився 18 березня 1916 року в селі Велике Озеро Охтирського р-ну, Сумської обл. Освіта: чотири класи. Батьки прості трудівники. Тато – Соловей Іван Васильович, був майстром- кравалем, столяром та обробляв землю. Мати – Соловей Анастасія Федорівна, домогосподарка. В сім'ї було шістнадцятеро дітей - троє дівчаток та тринадцятеро хлопців.

Сім'я жила у Верликому Озері. Життя було непоганим. У 1924 році вони побудували хату в селі Сонячне (на той час селище Мирне), отримали наділ землі, завели господарство: коней, овець, свиней, птицю, зробили ставок у яру і розводили рибу. Після закінчення НЕПу, землю, яку вони розробляли, конфіскували, і сім'я розійшлася хто куди, щоб не стати жертвами «розкуркулення».

Під час голодомору (1932-1933 рр) жіноча частина сім'ї залишилася в м.Охтирка, а чоловіча - подалася до Харкова. Чоловіки бралися за всяку роботу. Дід Олексій працював у військовій частині забійником худоби. Всі брати допомагали сестрам і матері, хто як міг, а тому від голоду ніхто не помер.

Після війни настав тяжкий період. В 1947 році був голод. Соловей Микола, син Олексія Івановича, пам'ятає, як разом з матір'ю вони ходили на поле збирати мерзлу дрібну картоплю, розміром з кедровий горіх, рвали кінський щавель і робили запашні деруни. Микола й досі пам'ятає той надзвичайний смак, адже таке не забувається. В післявоєнні роки дужина Олексія працювала в колгоспі, хапалася за будь-яку роботу, щоб прогодувати сина. Сам Олексій до 1957 року служив у армії, на Далекому Сході. Людям жилося дуже важко до 50-х років, а далі почалося нове життя. Відбудовувалися будинки, колгоспи, запускалися заводи. Люди поступово почали підійматися на ноги. Життя ставало все кращим та кращим [370].

Авраменко Віра Павлівна. Вона народилася 25 березня 1928 року в селі Хотминівка Глухівського р-ну. Навчалася 10 класів в Глухівській середньоосвітній школі №1. Батьки Віри Павлівни були землеробами. Батько мав церковну освіту і працював у колгоспі, а мама була домогосподаркою.

Віра Павлівна була маленькою дівчинкою, коли настав голод 1932-1933 років. Їй розказували батьки, що багато людей голодують, нема чого їсти, але їхня сім'я великого голоду не мала. Пам'ятає лише, що її мати пекла хліб з трави та віддавала всім, кому це дійсно було потрібно [371].

Касьян (Мяло) Ганна Григоріївна народилася 2 вересня 1926 р. в селі Боромля Тростянецького р-ну Сумської обл. Родина складалася з шести чоловік. Мати, Касьян Ульяна Дмитрівна, батько, Касьян Григорій Еврахович, та 4 дітей. Родина була не бідна, мали власне господарство. У ті роки масове розкуркулення українського селянства не пройшло повз подину моєї прабабусі. У 1933 році під тиском влади змушені були підти працювати в колгосп.

Хоч у період голодомору була маленькою, проте вона яскраво пам'ятає ті часи, коли люди вмирали від голоду, по селу ходили продзагони і забирали у людей усе, що залишилося для життя. Бабуся якось розповідала мені, що нишком з глечиком бігала у колгосп аби попросити їсти. Люди були настільки жорстокі, що заради їжі вбивали та жорстоко знущалися над іншими. Намагалися вижити: в полі збирали колоски, розминали їх у ступі та варили

їсти, у клунях під сіном ховали пшеницю та картоплю. Їли переважно картоплю, тикву, молоді гілки, мати готувала млинці з лободи. В той час пропадало дуже багато селян. Люди з голоду втрачали розум і врешті решт їли один одного. Селяни були настільки виснажені голодом, що вмирали прямо на вулиці під парканом або на лавочці. В селі були люди, які збирали мертвих на вози, а потім здійснювали поховання всіх в одній могилі.

У свої 17 років пішла працювати на водокачку для паровозів. У 1946 році була засуха, рік неврожаю. Бабуся згадувала, як з батьком у лісі рубали дрова, продавали їх на базарі, а за ці кошти купували картоплю, хліб [377].

Басова Ганна Яківна народилась 1928 року в селі Ульянівка Білопільського р-ну, Сумської обл., розкинулось над річкою Вир. Сім'я складалась з п'яти осіб: батько Яків, мати Варвара, дві сестри, серед яких Ганна, та брат Микола.

Зі страшенним жахом в очах Ганна згадує голодомор в 1932-1933 роках. Зерно все було сховане в підвалі сільської церкви представниками радянської влади. За відпрацьований день батьку давали хлібину. Ганна чітко пам'ятає, що за відпрацьований день мати відрізала маленький кусочок хліба донечці. Бувало напече макоржеників із кропиви і до них додасть бурячного насіння із базару. А Ганнуся постійно матері говорила: «Я не хочу макоржеників, я хліба хочу». Від голодомору в ті роки, родину Басових врятувала корова. В голодні дні їх родина запивала молоком макорженики, які жахливо було їсти. Деякі односельчани Ганни розпухали з голоду, але корова врятувала родину дівчини. Страшенні історії ходили в селі. Сусідка, яка жила навпроти родини Ганни через дорогу, була самотня. На вигляд вона була вже стара, але кругленька по своїй структурі тіла. Люди не знали за які кошти вона жила, адже була одна. Але одного ранку мати розповіла маленькій Ганні, що собаки витягли з гноянки ноги сусідки, отже бабусю було вбито, залишились від неї тільки ноги, а м'ясо напевно з'їли. Від того, що дівчинка дізналась, їй стало моторошно. Деякі люди не витримували голоду й вішались.

1947 рік видався неврожайним. Знову голод. Ганна ходила працювати на буряк, тому вона могла зварити затірку, якою після роботи годувала маленького братика Миколку, якому в той час було 6 років. І ці тяжкі роки, родина Ганни пережила.

Гаврик Марія Ільвівна народилась 1925 року в селі Білани Білопільського р-ну Сумської обл. До війни родина проживала на Покровській вулиці, в час війни жили «на будці», а після війни знову переїхали на Покровську. Хаті, в якій зараз проживає Марія, вже виповнилось 104 роки. В голодомор 1932-1933 року вся родина вижила. Батько Марії працював в цей час в Харкові. Роздавав пайки людям. Коли був голодомор Марія була ще маленькою дитиною. Пам'ятає тільки те, що: «Їли, що попало». Грубу топили різним бур'яном, іноді торфом. Галети пекли, згадує Марія посміхаючись. Згадує з розповідей старших, що в ці роки загинуло багато людей, але їхню родину смерть минула [394].

Толок Ніна Варфоломійвна народилася 1 грудня 1937 року в селі Василівка Лебединського р-ну Сумської обл. Після війни закінчила 4 класи молодшої школи, а потім покинула навчання, бо мала доглядати за малою сестрою. Мати, Голуб Улита Сильвестрівна, закінчила 4 класи. До голодомору працювала в колгоспі, а потім почала працювати на спиртзаводі. Батько, Толок Варфоломій Сергійович, не мав ніякої освіти. В сім'ї було п'ятеро дітей. Усі дівчата. Остання дитина народилася після війни. Народилася після голодомору, але мати розповідала про ці страшні роки. Як зазначалось раніше, жінка перейшла працювати на спиртзавод, де переганяли крупчатку, пшоно, зерно. Це був штучний голод. На вулиці було багато трупів. Для того, щоб вижити, чоловіки забивали пшоно в гільзи (в апараті) навмисне не перемішували, щоб застрягало в апараті. Вночі пекли млинці. Пшоно, борошно нишком ховали у взуття, за пазуху. Все намагалися проносити тишком. Охорона знала про це, але не розповідала керівництву. Керівництво говорило, щоб люди не брали того пшона, бо воно отруєне. Але це було не так. Треба було дбати про себе й родину. На щастя, сім'я пережила цей геноцид.

1946-1947 року через неврожай родину застав голод. Мати пішки ходила в Лебедин (25 км від села) і щось купувала. Вранці йшла, а поверталася ввечері. Їли один раз на день. Приносила й картопляний крохмаль, аж чорний, і готувала з нього кисіль (було дві кози, які давали молоко). Їли квасоллю, варили з неї суп. Батько був майстром на всі руки, тому, коли в колгоспі ремонтував щось, йому платили пшоном, борошном, що також допомагало родині пережити скрутні часи [399].

Турчин Ганна Олександрівна народилася в 1937 році в с. Комиші Охтирського р-ну. Навчалася в Комишанській школі, де закінчила 7 класів, потім ще 3 роки навчалася у вечірній школі. Має одну сестру. Батьки ніде не працювали мали, 50 соток землі, тримали домашнє господарство (курей, свиней, був кінь).

Про голодомор 1932-1933 років чула від батьків. В її селі одяг міняли на висадки з буряків, а деякі ще мали змогу пекти паляниці Подруга її матері йшла міняти одяг на їжу і зустріла по дорозі дуже красиву дівчину, але уже опухлу від голоду і дала їй шматочок паляниці. Та коли поверталася назад вона була уже мертва. А ця ситуація сталася з бабусею Ганни Олександрівни: була маленька хатина і вікно біля печі, в яке було видно сусідній двір, вони побачили як до сусідки прийшов молодий парубок, але не вийшов від неї. На наступний день його почала шукати родина, але уже було занадто пізно, знайшли тільки його останки в її погребі.

Про голод 1946-1947 років знає, але говорить що в її сім'ї їжа була, бо її дід працював на маленькому складі з зерном і крав додому крупи [403].

Калініченко (в дівочтві Гузієнко) Марія Іванівна народилася 25 квітня 1925 року в м. Кролевець Сумської обл. До війни закінчила 7 класів. Родина Марії Іванівни – тато Іван, мати, сестра Антоніна і брат Володимир. Батько працював в м. Конотоп на залізниці, мама на ткацькій фабриці.

Пам'ятає про голодомор в 1933 році, їй було 8 років. Батько бабусі дуже хворів. Виховувати дітей матері допомагала бабця Марії Іванівни. Марія згадує, як ходила збирати на поле гнилу картоплю, цукровий буряк, кукурудзу. Зі

своєю бабусею сушили якесь листя, корінці. Кукурудзу мололи на грубу муку, на «камені» крутили. Варили картоплю і посипали висівками, дітям здавалося, що це дуже смачно. Захворіла і мати. Бабця сама доглядала дітей. У прабабусі була дитяча мрія сходити до заможних сусідів попросити хліба. Сусіди жили гарно, бо хазяїн родини був якимсь начальником. Дійде до хвіртки, а далі вона соромилась йти [457].

Ольховик Віктор Васильович, народився я 6 жовтня 1954 року у селі Караван Лебединського р-ну Сумської обл. Мої дідусь і бабуся в дитинстві розповідали про своє життя. Дідусь – Домашенко Захар Артемович 1891 року народження, бабуся – Домашенко Христина Петрівна 1896 року народження. Вони народилися в селі Рябушки Лебединського повіту в сім'ї хліборобів. Здобули освіту у церковно-приходській школі. Жили вони разом з батьками, з ранку до пізньої ночі обробляли землю. Сім'я була велика, мали 5 дітей.

Родина Захара Артемовича жила до війни добре, вони мали наділи землі, котрі їм було надано у 20-ті роки. Земля була роздана всім людям на селі порівну, саме тому вони і отримали свою частку. Звісно були такі люди, котрі не охоче ставилися до роботи, і тому відносилися до землі з марнотрацтвом. Вони могли випивати та гуляти, але кожен хотів отримувати з землі користь. І тоді, сім'ї Захара Артемовича було запропоновано наступне: «Обробляйте і нашу землю, а половину врожаю забирайте собі». Вони погодилися, а тому 5 чоловік в родині стали ще більше працювати і жити в достатку. Згодом прийшов період НЕПу, це була Нова Економічна Політика в державі. Коли наступив 32-ий рік, то прийшли активісти й сказали, що їхня сім'я – куркулі, тому було вилучено вдома все до останньої зернини і забрано майно. У 1932 році погодні умови склалися сприятливі і хліб вродив, працюючі люди не полінувались зібрати його. Але становище у країні було катастрофічним – спеціальні загони забирали не лише останнє зерно, але і печений хліб, крупу, квасолю, картоплю, горох, насіння для сівби овочів, навіть насіння квітів. Під кінець 1932 та початку 1933 року люди вже не мали ніяких харчів – пухли від голоду. Родина їла кукурудзяні качани, стебла, просяне лущиння, стручки

акації, сушену соломку, трави, гнилі кавуни і буряки. А тисячі пудів хліба пріли, гнили на сусідніх залізничних станціях та елеваторах під пильною охороною міліції та чекали відправки до інших країн в якості гуманітарної допомоги. Бабуся Христина пекла перепічки, замішані на тирсі, товчених жолудях, ліщинових сережках. Та з кожним наступним днем ставало все скрутніше і голодніше. Заради порятунку родина виїхала на Донбас у Ворошиловградську область (станція Щітово, Боко-Антрацитовський район). Дідусь Захар почав працювати на шахті [458].

4.2 Події Другої світової війни у спогадах сучасників і в родинній пам'яті

Події пов'язанні з Другою світовою війною відклалися в пам'яті кількох поколінь українців. І це не лише завдяки довготривалій пропаганді в часи СРСР, в основі якої була героїзація тих подій й замовчування багатьох негативних епізодів, що не вписувалися в «героїчну» модель політики історичної пам'яті. Війна пройшлася по мільйонах людей і родин, закарбувавши у їх пам'яті епізоди, які часто не «вписуються» у прокрустове ложе офіційної версії подій (відступ Червоної армії, панічні очікування приходу окупантів, стосунки між місцевим населенням і солдатами вермахту, ставлення до поліції і партизанів, доля остарбайтерів і їх контакти з цивільним німецьким населенням тощо). Тому збирання й дослідження спогадів безпосередніх учасників тих подій, а також усних переказів, що зберігаються у родинній пам'яті, - є невід'ємною складовою наукових досліджень.

За спогадами Чепіжного Григорія Костянтиновича, який народився 24 серпня 1937 р. в селі Градське Тростянецького р-ну Сумської обл., про початок війни в селі довго не знали. Також ніхто навіть не уявляв, що таке війна доти, поки не «завітали» німці. Селяни були в паніці, всі жили в страху. Німці зайняли всі будинки, які залишилися цілими, адже деякі були зруйновані вибухами снарядів. Господарі варили їм їсти, прибирали, робили все для того, щоб вижити. Родина жила в сараї біля хати. Домівки ретельно прибирали, тому що в ті часи поширеним було захворювання на тиф. Деякі навмисне робили вигляд нібито вони хворіють, але німці вбивали хворих. Німці були господарями і встановили свої порядки. Якщо у німців, щось крали, то тих одразу вели на розстріл. Одного разу Григорій вкрав патрон, не розуміючи, що йому за це буде, бо був дитиною. Та німці це побачили й повели його на розстріл. Його врятувала мати, яка побігла за німцями, впадаючи на коліна вона благала не вбивати її дитину. Німці зробили виняток й не вбили його. Мати готувала їжу німцям, в них завжди було багато смачної їжі. Григорій згадував,

що він з братами лежав на печі та із заздрістю дивився, що вони їдять. Інколи німці дозволяли доїсти за ними. Можна було знайти якусь зброю та вбити дику тварину до повсякденного обіду – це було наче свято. Про те, що відбувалося на фронті дізнавалися від партизанів. В партизани йшли ті чоловіки, кого не забрали на війну. Жінки, чії родичі були у партизанах, допомагали їм, носили їжу. Але коли про це дізнавалися німці то розстрілювали всю сім'ю. Також можна було дізнатися через німців, коли вони раділи звісткам, то для нас, звичайно, це було погано. По селу стояли шибениці і люди бачили, як когось вішають чи розстрілюють, це не було рідкістю. Тіла померлих були майже всюди в селі. Оскільки Курська дуга проходила через хутір, то люди помирили не тільки від шибениць, снаряди потрапляли у домівки. А одного разу снаряд влучив у їхню хату, та не зруйнував її повністю, лише частину. Коли німці відступали, то замінували за собою поля [438].

Карпенко Іван Семенович народився 15 лютого 1942 р. (хоча дата не точна, достеменно не відомо, коли саме народився) у селі Байрак Липоводолинського р-ну Сумської обл. Його батько пішов на фронт у 1941 р., так і не дізнавшись про народження сина. Про війну Івану розповідала мати. Від неї і дізнався про те, що вижили тільки завдяки прадідові, який був священиком (жили вони в більш-менш достатках). Про події на фронті дорослі знали мало, бо не було ні газет, ні радіо, тільки що доносили з далечі рідні та чужі листи.

А на іншому кінці Липової Долини жила Черниш Ганна Пилипівна, яка народилася 27 вересня 1926 р. Вона потрапила в остарбайтери. У 1943 р., під час окупації, їм дали повістки на комісію для відправки до Німеччини. 24 червня, пройшовши комісію, вони були закриті на ніч у місцевому клубі, до якого була приставлена охорона, щоб не втекли. Вранці їх посадили на вози і під охороною поліцаїв та німецьких солдат зі зброєю доправили молодих дівчат та хлопців до міста Ромни, а далі – до Польщі. Там Ганна та інші були пройшли ще одну комісію. Після цього їх поставили в шеренгу і німці, немов на ярмарку, вибирали собі рабів. Врешті-решт, залишилися десятеро дівчат, всі з Липової

Долини, за якими під'їхала бестарка. Їх повезли рити окопи. Годували несмачним супом із брукви. Пізніше дівчат відвезли працювати на ділянку Ганса Баура. Поселили у конюшні. Робота була надзвичайно тяжкою: працювали із самого ранку до пізньої ночі в полі, без води і перепочинку. Пололи буряки, згодом почалися жнива: тягали важкі снопи на височенні пагорби. Якось прабабусю один із наглядачів повів туди, де носили зерно на 2-й поверх стодоли, поставив на трап і поклав кубинський мішок жита на спину. Вона не витримала і впала. Наглядачі ж не вірили, що дівчина не може втримати його на плечах, тому пробували ще і ще. Дівчина падала раз за разом. Потім її повели на буряки, погрожуючи, що дівчата більше ніколи не повернуться на Батьківщину. «Скільки ми виплакали, я й ворогові не бажаю такого! – згадує прабабуся, – Треба берегти свою державу, свою рідну Україну!». 15 лютого 1945 р. їх звільнили радянські війська. Потім дівчата потрапили у госпіталь, де працювали санітарками [207].

Кривуля Надія Павлівна народилась 23 січня 1939 р. в селі Красне Батуринського р-ну Чернігівської обл. Про війну з Німеччиною вона нічого не пам'ятає, адже у 1941 р. їй було всього 2 з половиною роки. Але дуже запам'яталося малій дівчинці коли прийшла «похоронка» на її дядька Володимира. Вся сім'я плакала. З її родини на війну пішли 4 дядьки, з яких 2 не повернулося. Батько також залишився живим. Коли він повернувся, вона його боялася, не говорила при ньому, уникала зустрічей. З матінкою пісні співали, гомоніли, а тільки батько в хату – дівчинка замовкала [243].

Левченко Лідія Василівна народилась 12 березня 1935 р. в селі Нижня Сироватка Краснопільського р-ну, нині Сумського р-ну Сумської обл. Пригадує, що про війну родина дізналася з радіо, але довгий час все-таки вважали, що їх ці події не торкнуться. Однак досягнувши масштаб цієї події, то не стримували емоцій – плакали всім селом та сподівалися лише на краще. Про події з фронту дізнавалися знову ж таки з радіо, листів, оскільки мало хто повертався швидко з війни або і взагалі не повертався. На фронт пішов її батько. Під час бойових дій був поранений. Тричі був у полоні і тричі йому

вдавалося врятуватися. Одного разу його навіть вели на розстріл, але обійшлося. Про життя в полоні він розповідав без ненависті, бо мав відносно нормальні умови. З полону його відправили до Німеччини як остарбайтера. Там він потрапив до доброї сім'ї, яка допомогла йому врятуватися. Після завершення війни репресій через перебування у полоні не зазнав. Цікавим фактом є те, що Лідія Василівна не полюбляє жителів Західної України, оскільки її батько розповідав про неприємний випадок, котрий стався з ним під час повернення з кіньми із Німеччини. Місцеві органи влади міста в Західній Україні взяли їх в полон і відібрали коней. Вони мусили протягом двох тижнів стояти на колінах у землянці і просити про помилування, щоб їх не розстріляли.

Лідія Василівна говорить, що коли німці ввійшли до села, то змушували місцевих господинь готувати їм їжу з власних продуктів. Проте такого, щоб ображали чи знущалися над дітьми, жінками у їхній місцевості не було. Лідія Василівна, почувши про підхід німців до села, разом зі своїм дідом почали втікати до сусіднього, до родичів. Але й там уже були війська і вони повернулися до дому. Ці події розгорталися взимку. Назад вони добиралися полем і снайпер (чи то німецький, чи то радянський) почав стріляти по них, але так і не влучив. Під час окупації жінки працювали на полі (сіяли просо) та фермах. Їли все, що було. Матері ходили на покинуті, спалені склади з зерном, просом, вибирали, що вціліло, товкли в ступі. Ніяких святкувань та веселощів у цей час не було.

Німці показували дітям нові винаходи (фольгу-«шумиху»), давали ласощі, іноді бавилися з дітьми та грали на гармошці для старших дівчат. Звичайні німці не хотіли воювати, а говорили, що вони теж мають кіндерів (дітей) і якби «вашого пух і нашого пух, то був би мир» (малося на увазі те, якби знищити вождів двох ворогуючих країн – Гітлера та Сталіна, то був би мир). Місцеві поліцаї та старости не знущалися над місцевим населенням. Але був один випадок, коли одного зі старост повісили перед сільрадою.

У 1943 р. їхня домівка згоріла, оскільки на даху сидів червоноармієць і вів прицільний вогонь, але був помічений німцями, які потрапили снарядом

прямо в будинок. На щастя, в той час вся родина знаходилася у прибудові, котра спалахнула пізніше. Проте при цьому Лідія встигла одягнути на себе всі сукні, які мала, аби зберегти їх. Коли ж вони перебігали від домівки до погребу, у якому жили потім 5 років, поблизу розірвався снаряд, легко поранивши їй ногу. Їхня корова під час пожежі втекла, а сусідська згоріла заживо. Тому вони ходили до сусідів і їли м'ясо з цієї корови. Про партизанів та підпільників чули, але не бачили.

Ховали загиблих солдатів цілими купами, як німців так і наших. Одного разу Лідія разом зі своєю матір'ю хотіли потрапити на інший бік села, на поховання своїх родичів (в їхній будинок потрапив снаряд, коли господар, через свою цікавість поліз подивитися у димар, але його помітили й поцілили прямо в домівку). Але на похорони рідних вони так і не потрапили, оскільки прямо по периметру через дорогу було вирито рів, який вивився устеленим людськими трупами (обгорілі, без певних частин тіла). Згодом, на місцях, де були подібні поховання поставили знаки братських могил. Коли німці відступали, то за собою руйнували все, що можна було. Про прихід Червоної Армії і майбутню перемогу гомоніло все село. Ходили чутки про випадки, коли радянські військові знущалися над місцевими жителями. У бабусиному селі жорстоких випадків не було, могли лише забрати щось із господарства собі на їжу, наприклад, корів [257].

Шаєва Ганна Борисівна народилася 1921 р. в с. Леб'яже Зачепилівського р-ну Харківської обл., початок війни пам'ятає дуже добре. Вони з подругою збиралися доїти корову, коли до них прибіг знайомий хлопець Семен і сказав, що німці почали війну. Вони спочатку не повірили, та через годину прийшла мати в паніці додому і підтвердила його слова. Далі у них день був як у тумані... Вони не могли знайти собі місця. Вдома тоді ще був хворий тато, якого не можна було покинути, але вони розуміли, що залишатися тут також не можна, бо рано чи пізно німці доберуться й сюди.

Незадовго до приходу німців радянські літаки розкидали листівки, в яких було написано: «Не залишайтеся з німцями, їдьте, йдьте з міста, вони вбивають

молодих, дуже жорстокі». Досить скоро німці почали бомбити все навколо. До цього її мати ще інколи ходила на ферму, але тепер і зовсім не виходила з хати. Батька вони поховали, тому у неї залишилася єдина опора – дочка Ганна. Німці увійшли в село і встановили свої порядки. Ходити вулицями дозволяли тільки до п'ятої вечора, діяла комендантська година, після цього забирали в поліцію. Поліцаї теж добротою не відрізнялися. За простий непослух били, а за намагання втекти просто вбивали. От і Семена вбили. Вона пам'ятає як прибігла Тетяна, впала їй на груди і почала кричати, вона була вагітною від Семена.

Через деякий час німці роздали повістки. Дівчатам дали на збори добу, а хлопцям не дали можливості навіть додому зайти, попрощатися з рідними, хапали прямо на вулиці і на вокзал. Спочатку вони довго йшли пішки, потім в поїзді їхали кілька днів у вагонах для перевезення худоби. На підлозі було накидано сіно і все. Вагон був брудний, вшивий. Ніяких зручностей. Дівчата взяли хоч щось з одягу, а у хлопців не було нічого. Ці хлопці подорослішали відразу, не посміхалися зовсім. Вже в польському місті Штеттине, окупованому німцями, їх повели до лазні, обробили від вошей. Речі, які вони взяли з собою, відібрали. Натомість дали одяг з убитих і полонених. На ноги змусили надіти колодки. Дівчата ледве впросили німців дати їм хоч якісь туфлі. Поселили їх в бараках, нари в два яруси. Годували вбого, один раз на добу давали баланду, тому відчували постійний голод. Жінки працювали на пошті – сортували листи, папери, посилки. Доглядали за ними охоронці. На пошту часто приходили посилки з фруктами. Одна з полонених змогла вкрати і з'їсти яблуко. А от другій жінці не пощастило. Отримані поштою цінні посилки містили продовольчі картки. Вона вкрала пачку і сховала у себе в бараку. Отоварювати їх було вкрай небезпечно. Але жінка ризикувала. Німці дивувалися: «Звідки це у полонених продовольчі картки?» У всіх полонених на сорочках були нашиті написи «OST». Ця жінка і з іншими поділилася картками. Виходячи в місто, вони ховали напис «OST» за коміром, щоб ніхто не дізнався, що вони остарбайтери. Але німці їх вирахували і прийшли в барак з обшуком. Про цей,

найжахливіший період свого життя, їй завжди хотілося забути. Але пам'ять не дозволила.

Щодо подій на фронтах, то вони дізнавалися дуже мало, бо не було можливості. Усі листи, посилки перевірялися німцями. А одного разу, вона розповідає, хлопець викрикнув, що наші здобули перемогу в одній битві, його розстріляли на місці. Ганна Борисівна розповідає, що інколи чула про партизанів, але ця тема була заборонена у суспільстві. Про підпільний рух теж не можна було говорити, бо тебе могли «приписати» до партизанів, а це – вірний шлях до смерті.

Під час наступу Червоної Армії Ганна Борисівна була у Польщі й отримала важке поранення ноги. Кілька днів була без свідомості й, коли прийшла до тями, то перебувала в лікарні. Через деякий час з'явилася можливість повернутися в Україну, але Ганна Борисівна зустріла жінку на ім'я Хельга, яка забрала її до себе покоївкою. Розповідаючи про цей період свого життя Ганна Борисівна і досі дуже дивується тому, що німці також могли людські ставитися до людей не-німецької національності. Хельга та її чоловік дали їй грошей, щоб вона могла повернутися додому. В одному з листів, які вона потім писала Ганні Борисівні, Хельга розповідала, що дуже хвора, можливості на одужання майже нема. Найбільше Ганну Борисівну дивувало те, що одна-єдина жінка просила вибачення за увесь німецький народ, який завдав скільки горя не тільки іншим, а й собі самому [291].

Тетяна Сидорівна Федина народилася 5 березня 1923 р. у селі Вільшана Недригайлівського р-ну Сумської обл. Пригадує, що коли оголосили про початок війни у 1941 р., усі дуже захвилювалися. Сім'я Тетяни Сидорівни теж переживала, хоча батько вже помер, а брат був ще малий і не підлягав призову. З їхньої вулиці мобілізували до армії 30 молодих неодружених хлопців. Дехто з них залишилися живими і повернулися з війни, але більшість – загинули. Хрещеного Тетяни Сидорівни, це був материн брат, забрали на фронт відразу ж. Там він потрапив у полон. Перебуваючи у таборі у Польщі, втік і пішки

прийшов звідти додому. Вдома оженився. У них з дружиною народилася донька.

У Вільшані, влітку 1941 року, гостював двоюрідний брат з Маріуполя. Внаслідок війни хлопчик не зміг повернутись додому. Через деякий час його батьки перебралися до Вільшани з Маріуполя, притягнувши з собою візок з пожитками. Коли Червона Армія прогнала німців, то брата матері і тітчиного чоловіка забрали на фронт. Вони обидва не повернулися з війни.

Тетяна Сидорівна в цей час була в Німеччині. На примусові роботи її забрали у червні 1943 р. З Вільшани до Недригайлова молодь супроводжували поліцаї на підводі, а з Недригайлова повезли на залізничну станцію вантажівкою. До Німеччини дісталися поїздом. Потрапила до Східної Пруссії. Її господарі раніше жили у німецькій колонії в Бессарабії. А коли СРСР захопив Бессарабію, то ці німці втекли до Німеччини. Там їх поселили у домівках, що раніше належали полякам, а поляків виселили звідти. Господарі самі натерпілися різної біди за своє життя, тому вони своїх робітників не ображали. Їли одну і ту саму їжу і господарі, і остарбайтери. Страви готували всім разом, а не окремо. Німці жодного насилля щодо остарбайтерів не чинили, не били. Але доводилося тяжко працювати з раннього ранку до півночі. Крім того, все одно було відчуття, що ти невольний. Додому вдалося надіслати тільки одну поштову листівку. Її отримала лише одного листа від подруги з села. Лінія фронту тоді вже була на Сумщині. Цей лист допоміг надіслати до Німеччини один німець, який зупинявся у них вдома у Вільшані. Він відправив його своїй дружині, а та переслала оповідачці. Серед остарбайтерів були такі, що сходилися і жили як чоловік із жінкою, а потім повернулися додому з дітьми у 1945 р. До Тетяни Сидорівни теж залицялися хлопці. Та вона не хотіла повернутися додому вагітною або з дитиною на руках. Один залицяльник був особливо настирний. Господарка-німкеня помітила це і розпитала дівчину, чи потрібен їй цей хлопець. Та сказала, що вона навпаки хоче, щоб її залишили в спокої. Тоді німкеня суворо поговорила із залицяльником, внаслідок чого хлопець

намагався більше не потрапляти на очі Тетяні Сидорівні. Після війни дівчина повернулася додому [340].

Про долю Коваленко Марини Євдокимівни розповіла її онука – Глуховщенко Людмила Миколаївна. Вона проживає у с. Чернеча Слобода Буринського р-ну, Сумської обл. Саме тут у 1919 р. народилася її бабуся Марина.

У 23 роки, під час окупації, Марину вивезли на роботу до Німеччини. Забирали з дому місцеві «поліцаї», побили батька. Зібравши багатьох, погнали в Ромни, строем, по чотири чоловіки, під численною охороною. З Ромнів людей повезли товарним потягом. Везли, як худобу: напихали повні вагони. Їхали вночі, а вдень потяг зупинявся і їм доводилося лежати на землі, десь серед лісу у болотистій місцевості. У Німеччині Марина працювала на заводі, де виготовляли запчастини для танків та іншої військової техніки. На жаль, збереглося небагато спогадів про ті часи, тому що, повернувшись на Батьківщину, вона боялася говорити про те, де вона була і чим займалася через можливість переслідування. Однак зі слів її рідних вдалося дізнатися, що працювала вона дуже тяжко. До того ж, на чужині було страшно, самотньо і хотілося додому. Особливо моторошно було тоді, коли доводилося чути крики, стогін, плач, що доносилися з концтабору, який знаходився поряд. Можливо, саме тому, згадуючи все це, Марина Євдокимівна говорила, що жилося їм добре і харчувалися вони непогано, адже все пізнається в порівнянні. Про життя на чужині свідчить один із її спогадів. Одного разу, працюючи на заводі, захворіла і потім довгий час не могла стояти за верстатом. Тож працювала на кухні. Там, при кожній нагоді, намагалася сховати хоча б декілька шматочків хліба: не собі, для своїх подруг.

Збереглося три листи, які Марині надсилала її подруга з села Маруся, що також перебувала на роботі в Німеччині. У цих листах дівчина пише, що сумує за домівкою, дуже боїться, і тому живе кожен день як останній. Говорить про чутки, ніби їм скоро дозволять писати додому (по 25 слів, за гроші) через Червоний хрест, але вона в це не вірить, каже, що такого не може бути. Маруся

просить подругу надіслати їй фотокартку і вкладає у лист свою. Це фото збереглося, і на ньому чудово видно знак «OST», який нашивали робітникам зі Сходу. Вона дуже просить, щоб Марина відповідала їй і скаржитися, що вона пише, але не завжди отримує відповідь. Листи простої сільської дівчини написані наївно, з характерною говіркою, неграмотно. Але варто уявити, що у свої юні літа їй довелося пройти через такі випробування. І мимоволі навертаються сльози, коли читаєш: «Я нескілько строчок напам'ять пишу. І етот листочок храніти прошу. Когда прочитаеш і вспомнеш міня. І з цим до свіданія. Цілую тібя». Ще з листів можна дізнатися, що серед оstarбайтерів були поширені хвороби, особливо туберкульоз. Тому багато людей помирало в шпиталях. Але, незважаючи на це вони жили одним бажанням – повернутися додому, хоч і не вірили в це. Маруся описує свою тяжку працю, говорить що працює 12 годин на добу у дві зміни. Жили вони під постійним контролем місцевої німецької адміністрації. Це видно з наступних рядків: «Новин багато, тільки я ж тих новин писати не буду. А може, ви ці новини вже й знаєте...». Ці рядки написані 27 вересня 1944 р. і, можливо в них йдеться про невдачі Німеччини на фронті та наближення визволення. Згодом було дозволено писати листи на Батьківщину. Щоразу, пишучи додому, вони прощалися з близькими, бо не вірили, що ще зустрінуться з ними. Але, на щастя, їхнім очікуванням судилося збутися. В Німеччину прибули радянські війська і почали звільняти своїх співвітчизників. Звичайно ж всіх разом відправити додому не вдалося. Комусь повезло більше, комусь – менше. І серед інших опинилася і Марина, якій довелося залишатися на чужині аж до осені. Звичайно в неї не було ні грошей, ні одягу. Тому вона працювала у полі, збираючи врожай. Поверталися додому потягом. Але місця не вистачило і молоді дівчата, сівши в коло і взявшись за руки, їхали на даху. Однак природа бере своє, і, незважаючи на те, що спали по черзі, вночі одна дівчина впала з потяга. Ніхто навіть не помітив коли. Марина «вийшла» на станції «Грузьке». До рідного села йшла пішки [375].

Максименко Валентина Павлівна народилася 6 вересня 1935 р. в с. Гребениківка Тростянецького р-ну Сумської обл. На той час Валі було шість років, але вона добре пам'ятає ті події.

Відступ Червоної армії був дуже великим горем для жителів села. Червоноармійці, відступаючи, покидали все, забираючи з собою тільки необхідне, тягнули різну техніку, це була дуже вражаюча картина. Всім було страшно, боялися німців. 4 жовтня 1941 р. село Гребениківку окупували німці. Спочатку місцеві жителі не вірили, що все ж таки німці дісталися до їхнього села, але потім почалася паніка, всі істерично кричали: «Німці, німці ідуть», ховали дітей. Братика Валентини Володю мати перевдягнула в сукню сестри і сказала їй, щоб вона швидко брала малих ховатися на піч. Старенька бабуся, боячись за онуків, прикрила їх спиною. Німці зайшли до хати почали все перевертати, довго шукали дітей, та нічого не знайшовши пішли геть. Німці заборонили людям виходити за межі свого села. Для цього була потрібна перепустка, хоча села були розміщені дуже близько. Люди весь час жили під страхом смерті, німці ні з чим не рахувалися, били і знущалися з людей, забирали все нажите (курей, свиней, корів).

Була у селі управа, куди кожного дня приводили військовополонених та тих людей, які не підпорядковувалися законам німців. Біля будинку Чугаїв був яр Черноусів, де проходили розстріли. Одного дня під час чергового розстрілу бабуся Марфа побачила чорнявого хлопця, він дуже був схожий на її сина, що загинув на фронті. У його блакитних очах горіла надія на життя до останнього. Ця подія до глибини душі вразила її серце і розум, після цього випадку вона дуже захворіла. Німці забирали молодих дівчат і хлопців на роботу до Німеччини. Часто до села приходили за допомогою біженці. Інколи їх здавали в управу, а бувало й давали притулок. У сім'ї Валіпереховувалося два біженця – молода дівчина Маруся та Валін дядько Микола (він був членом підпільної організації у Харкові). Вони жили у сирій ямі під полом, час від часу мама Валі говорила, щоб та ходила на вулицю, подивитися за поліцаєм, який пильно спостерігав за всіма людьми. Маленька Валя вдягала великі чоботи, чийсь

кожух, й ходила на морозі від кількох хвилин до декількох годин. Ставлення німців до селян було дуже різне: одні могли дати шоколадку, грудочку цукру. Якщо перепало Валі, вона цьому дуже раділа і обов'язково ділилася з сім'єю, а інші могли і вбити. Насправді ж найбільше потрібно було боятися поліцаїв, старост і бургомістрів. Вони постійно доносили про людей, які переховували солдатів. Одного вечора сім'я Чугаїв прокинулася від якогось грохоту. Бабуся та мама вибігли на вулицю і побачили, що їхній сусід, який був поліцаєм, хотів їх пограбувати. Бабуся, будучи дуже сміливою, прогнала горе-поліцаю. Також запам'яталася така подія: коли німецький обоз проїжджав вулицею, а вони сиділи на сприйзбі сусідської хати, почули гул літака. І дуже всі зраділи коли на крилах літака, ніби горіли червоні зірочки. «Наші!», – закричала бабуся. Літак летів дуже низько, поливаючи смертельним свинцем німецький обоз. Бабуся схопивши Валю на руки, швидко побігла до хати і сховала дитину під полом. Після обстрілу люди вийшли на вулицю і побачили картину, яка їх вразила: розтроснені вози, вбиті коні, вбиті й поранені німецькі солдати. Під час обстрілів сім'я Чугаїв переховувалася в своєму погребі. Обстріли були дуже страшними та сильними, коли Червона армія наступала, тоді всю землю трусило. Ще люди навчилися відрізняти літаки: якщо літак гудів дуже важко, то це означало, що він повністю заповнений бойовими припасами. Тоді всі хутко ховалися в погреби. У літку 1943 р. родина жила в погребі, за селом йшла третя лінія оборони Курської Дуги. За Гребениківку йшли бої дев'ять днів, в селі залишатися було небезпечно. Тому Анастасія забрала дітей. Ще вона дуже хотіла забрати свою маму, але та відмовилася: «Не хочу я, доню, нікуди йти, де я народилася, там я і помру». Анастасія пішла в сусіднє село Василівку. Валя підганяла ззаду корову, а мати вела її за батіг і несла сина на руках. Під час відступу німці зірвали мости, води було дуже багато, через це Валя мало не втопилася. До того ж кулі свистіли над головою. Все ж вони неушкодженими дібралися до сусіднього села, де було набагато тихіше.

Але наступного дня знову почалася стрілянина, вони панічно почали шукати погріб, де було б місце для них. Відкривши двері одного з погребів,

вони не побачили жодного, навіть маленького, куточку, куди можна було б сховатися. Побігли й сховалися в іншому погребі, але й там всі люди стояли, місця не вистачало. В якусь мить пролунав дуже сильний вибух, людей відкинуло до стіни. Маленьку Валю затиснуло між холодною стіною і наляканими людьми. Коли люди вийшли з погребу, вони побачили жахливу картину: небо було чорне, а по дорозі текла кров, саме з того погребу, де сім'ї Чугаїв не вистачило місця, тільки одному хлопчику пощастило залишитися живим. Тим часом бабуся Марфа з сусідкою також ховалися в погребі. До них забігли дві медсестри. Бабуся напоїла їх молоком і дала по невеликому шматку хліба. Але дівчатам необхідно було бігти на допомогу пораненим солдатам. Коли вони вибігли на город, одразу ж одну з дівчат було вбито. 19 серпня 1943 р. німці залишили Гребениківку. Село було повністю зруйноване. Сім'я Чугаїв повернулася до своєї оселі. Перед будинком був окоп, в якому вони знайшли гітару. Майже весь дім був закиданий землею. Коли вони зайшли до хати, то побачили, що її облаштували під медичний пункт. Велика кількість поранених солдатів лежало на ліжках. Солдат, який запам'ятався Валі, був ще таким молодим, помираючи плакав і просив йому допомогти. Після смерті його поховали під деревом-райкою на городі. Бабуся Марфа охоче допомагала пораненим, адже вона зналася на різних травах, і таким чином лікувала бійців [30].

Грушевич Олександра Іванівна народилася 1 травня 1927 р. в селі Великий Бобрик Краснопільського р-ну, нині Сумської обл. Пригадує, що про війну дізналася під час походу в кіно. Розповідає, що пішла в кіно, а грошей не було і вона сиділа під клубом в очікуванні, що вийдуть подружки та все розкажуть. Але в той час почула, що в рейку біля пожежної станції дзвонив дядько. Вона підійшла до нього й запитала: «Де пожежа?». А він відповів: «То не пожежа, а війна». Потім пожежники, їздили по селу, сповіщали людей і скликали на збори в центр села. Там розповіли, що почалась війна з Німеччиною. У цей день деяким вручили повістки. Новину сприйняли з плачем. Адже в кожній хаті люди розуміли, що війна – це смерть. І ніхто не знав, як далі

складеться доля. Жінки криком кричали, та не віддавали своїх дітей, хоча всіх, хто міг воювати, забирали на фронт. Про події війни люди дізнавалися тільки через місцеву Сумську обласну пресу, з газети «Більшовицька зброя». Але як виявилось після війни, у тих газетах мало коли писали правду.

З сім'ї Грушевичів на війну добровольцем пішов брат. На фронті став командиром підривної групи, його неодноразово закидали в тил німців. А одного разу під час висадки групи вони потрапили в оточення ворога, на голому полі їх групу розстрілювали. Брату Олександри Іванівни та ще двом бійцям дивом вдалося врятуватися. Про цю подію писали чернігівські районні газети, одна з яких опублікувала статтю на честь 40-річчя звільнення України від окупантів про групу героїв партизанів-десантників, серед яких був брат Олександри Іванівни. У 1944 р., коли війська Червоної армії звільняли Україну, їх полк потрапив у перестрілку з бандерівцями. Там брат отримав смертельне поранення і помер. Інформацію про нього знайшла в архіві Ленінграду, але вже після закінчення війни. Під час пошуку, дізналася, що її брат мав зв'язок з односельцем Кошманом. Звернувшись до родини, отримала листи, в яких йшлося про місце перебування брата і воєнні сутички.

Олександра Іванівна згадує, як німці 13 жовтня 1941 р. прийшли до їх села. Війська Червоної армії зайняли позиції на півночі села, але так вийшло, що окупанти оточили місцевість. З півдня та півночі і майже без опору окупували село. Німці зачинили полонених у місцевому клубі. Бранців не годували, забороняли місцевим жителям давати їм їжу, єдине, що врятувало, варена картопля, яку люди кидали через наглядачів. Німці скликали збори для обрання старости села. Школу закрили ще до приходу нацистів, а школярів відправляли в поле збирати коноплі. Місцеві поліцаї збирали людей по селу і відправляли в Німеччину. А тим, хто залишався в селі, давали контрольні номерки. З ними ходили на роботу (рили окопи, збирали та відправляли врожай для нацистів) і повинні були відмічатися кожного дня. Місцеві поліцаї контролювали, щоб усі ходили на працю. Того, хто не йшов без поважної причини, вони карали, іноді забивали людей на смерть.

Під час окупації чули про партизанів. Якось один військовий, після стрибка з літака опинився на окраїні нашого села. Він постукав у двері будівлі, а це був дім місцевого поліція, отож чоловіка схопили та розстріляли. Перед поверненням Червоної армії до села прийшов партизанський полк Наумова. Місцевих поліцаїв арештували, але не вбивали. Партизани повернули людям зерно. Уже з приходом Червоної армії поліцаїв розстріляли, хоча люди були проти.

Пригадує, як в березні проходило військо через село. Йшли в легких шубках та валянках. Їхали танки та машини, які постійно застрягали і місцеві жінки допомагали тим, хто відстав. Таку подію місцеві сприймали радісно та всіляко намагалися допомогти хлопцям, які йшли визволяти решту України [194].

Скоренко Ольга Федосіївна народилася 14 березня 1928 р. в селі Михайлівка Олександрійського р-ну Кіровоградської обл., пригадує, що звістку про війну люди сприйняли драматично, плакали та кричали, проводжаючи близьких та родичів до війська. Після 1943 р. відбулася ще одна хвиля мобілізації, чоловіків шикували у колони й вели в район. Ніхто з них не був навчений та підготовлений до боїв, тому вони гинули першими. Ольгин дідусь зник у 1944 р. Бабусі прийшла не похоронка, а папірець з повідомленням, що він пропав безвісті. А вже пізніше їй прийшов лист-трикутник від солдата, що був товаришем її чоловіка й останнім бачив його живим. Той писав, що його товариш отримав поранення в живіт, після чого його забрали й більш ніяких звісток про нього не було.

Ольга бачила відступ Червоної армії – солдати йшли обідрані, брудні, голодні, ламали на городах кукурудзу, а німці прийшли ситі, добре одягнені у сіру форму. А коли німців прогнали й повернулася Червона армія, то солдати були вже вдягнені в гарну форму.

Під час окупації ні газет, ні радіо не було, про події на фронті дізнавалися з уст городян, що приходили у село вимінювати одяг на їжу. Село Михайлівка майже не зазнало окупації. Паралельно трасі, яка проходила повз село, була

залізнична колія, тому німці проходили по ним. А в село заходили тільки зрідка. Але своє правління в селі призначили. Місцевий житель був поліцаєм, німець за національністю. В Україні на той час було багато осілих німців. Діти цього чоловіка були одного віку з Ольгою, коли забирали людей на фронт або в оstarбайтери, то вони приходили та оповіщали всіх про це, щоб люди встигали сховатися [262].

Корольова Анна Федорівна народилася 1935 р. в селі Кияниця Сумського р-ну. Звістку про війну родина почула по радіо. Згодом німці самі завітали в село. Брата Анни хотіли забрати в Німеччину, та мати переодягла його в дівочий одяг, чим і врятувала. Тоді багато юнаків ховалися від німців. Старші чоловіки, яких не забрали на війну, ховалися в одному підвалі у конторі. Щоб їх не помітили люди напустили туди води. Німці ж коли зайшли, подивилися, що води багато, та й пішли. А молодші ховалися в заводському тунелі. Матері та жінки носили вночі туди теплий одяг, харчі, воду та спускали все на мотузках.

Родина часто стикалася з німцями. Одного разу німецький солдат зайшов до їхнього будинку, щоб забрати якісь мішки. Мати з братом втекли, а маленька Анна та бабуся не встигли. Він їх побив.

У селі було сховище, де зберігалось зерно. Люди набирали зерно та носили хто скільки міг. Пішли й Анна з мамою, з ними ще були сусідка та біженка. Але одна жінка побачила їх і розповіла німцеві та фіну: «Підіть їх порозстрілюйте, вони ж там зерно беруть». Ті заскочили на другий поверх (там зерно було), і всіх побили. Хто встиг – повтікав, а вони не встигли. Анну заховали за спину, бо мала. У фіна була палиця, у німця – пістолет. Фін б'є, а їм каже тихенько: «Я його (німця) в залу відведу, а ви тікайте». Всі вискочили і Аню вхопили. Німець вискочив, і почав вгору стріляти.

В Кияницю привели наших полонених солдат. Їх було багато. Тримали хлопців у конторі. Не давали їм ні їсти ні пити. Люди потайки носили туди і молоко, і все що могли. Подавали крадькома у вікно і тікали. Перебували полонені в селі недовго, згодом їх погнали до Сум.

В Кияниці були партизани. Одного разу вони на німців натрапили. Була перестрілка. Хоча вибити ворогів не вийшло, зате відігнати змогли. Були і поліцаї. Селяни поганими словами їх не згадують. Були непоганими людьми, нікого не чіпали, не били. Головний поліцай при радянській владі навіть став начальником охорони. І комендант був нормальною людиною [305].

Олійник Євген Валентинович – дитина війни. Він народився 17 грудня 1936 р. Під час Другої світової війни родина проживала у бабусі, матері Олени Павлівни, у с. Кам'янка Сумської обл. з 1941 по 1945 рр. У віці 5 років зустрічав ворогів, німців (серпень 1941). Жилося в окупації погано: холодно і не було продуктів харчування. Окупанти не звертали жодної уваги на місцеве населення. Люди в с. Кам'янка допомагали один одному. Мати продовжувала працювати санітаркою у центральній лікарні, таємно лікувала партизанів. Голова міста співпрацював з німцями і розповів про матір Євгена Володимировича, її арештували, але не вбили. Всього з німцями працювало 7 чоловік: 2 чоловік вбили, а 5 пропали безвісті. У 1943 р. німці почали відступати. Окупанти були налякані, «обшарпані». Про наступ Червоної армії знали всі, приїжджали машини і роздавали листівки з усіма подробицями пересування червоноармійців [430].

5 Персоніфікація в сучасній політиці історичної пам'яті

Важливу роль у формуванні загальнонаціональної та регіональних моделей історичної пам'яті відіграли 4 Закони України, що були прийняті Верховною Радою України 9 квітня 2015 р.: *«Про доступ до архівів репресивних органів комуністичного тоталітарного режиму 1917-1991 років»*, *«Про засудження комуністичного та націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів в Україні та заборону їх пропаганди їхньої символіки»*, *«Про правовий статус та вшанування пам'яті борців за незалежність України у ХХ столітті»* та *«Про увічнення перемоги над нацизмом у Другій світовій війні 1939-1945 років»*. 21 травня того ж року вони вступили в дію.

Першим законом передбачалося відкриття всіх архівів радянських репресивних органів, оцифрування документів задля їх збереження й удоступнення, створення єдиного архіву репресивних органів. Закон обмежує доступ до інформації, а не до документа. Відповідальність за поширення інформації несе особа, а не архівіст. Сучасні правоохоронці та спеціальні служби перестають бути пов'язаними із радянськими репресивними органами.

Другим законом визнавалися факт агресії радянської Росії проти України, окупація та анексія території України радянською Росією; правомірність боротьби за незалежність України; організації та структури – учасники визвольного руху; відновлення у 1991 р. незалежності України – спадкоємиці проголошеної в 1918 р. Української Народної Республіки; військові нагороди і звання, які у 1917-1991 рр. присвоювалися учасникам визвольного руху українськими державними утвореннями.

Третім законом офіційно закріплено використання загальносвітового терміну *«Друга світова війна»*, скасовано використання радянської символіки під час вшанування полеглих та увічнення перемоги над фашизмом, з метою увічнення пам'яті загиблих у роки Другої світової війни запроваджено День пам'яті та примирення – 8 травня, визначено 9 травня як державне свято – День Перемоги над нацизмом у Другій світовій війні 1939-1945 років.

Четвертим законом визнано злочинними комуністичний і нацистський режими, запроваджено відповідальність за пропаганду цих режимів та використання їхньої символіки, встановлено процедуру та строки перейменування об'єктів, які носять «комуністичні» назви, запроваджено День пам'яті жертв комуністичного та нацистського режимів – 23 серпня (дата підписання Пакту Молотова-Ріббентропа) та розслідування злочинів геноциду, проти людства і людяності, військових злочинів, що були здійснені представниками тоталітарних режимів.

За даними Українського інституту національної пам'яті (УІНП), станом на грудень 2016 року в Україні позбулися тоталітарних назв 32 міста, 955 селищ, смт і сіл, 25 районів, 51 493 вулиці, площі, сквери тощо. У публічному просторі України вже немає 2 389 пам'ятників і пам'ятних знаків тоталітарним вождям, в тому числі 1 320 пам'ятників В. Леніну [144].

У 2014 р. УІНП, Чернігівська обласна державна адміністрація, Чернігівська обласна та міська ради видали методичний збірник *«Як перейменувати вулицю: правові засади перейменування вулиць, провулків, проспектів, площ, парків, скверів, мостів та інших споруд, розташованих на території населених пунктів»* (Упорядники С. Бутко, Н. Мужикова). Він був розрахований на працівників сільських, селищних і міських рад для ліквідації символів радянського тоталітаризму, якими є імена осіб, причетних до організації Голодомору 1932-1933 рр. та політичних репресій, а також які планували, організовували та здійснювали збройну боротьбу, що була спрямована на ліквідацію української державності. Також розміщено перелік понад 60 таких осіб зі стислими біографічними довідками. Збірником користувалися у своїй роботі відповідні співробітники державних адміністрацій, органів місцевого самоврядування, місцеві робочі групи або комісії з питань декомунізації на Сумщині.

Процес зміни топоніміки в регіоні здійснювався нерівномірно. Станом на 5 лютого на Сумщині налічувався 2641 об'єкт топоніміки, з яких було перейменовано 1449, що складало 55%. Найкраще робота проводилася у містах

Конотоп, Охтирка, Ромни (100%), Середино-Будському (98%), Глухівському (93%), Путивльському (95%), Сумському (89%) та Роменському районах (91%). Низькі показники зафіксовані у містах Глухів, Лебедин, Суми (0%), Шостка (7%), Білопільському (7%), Конотопському (10%), Краснопільському (11%) та Тростянецькому (17%) районах. Пам'ятників тоталітарним вождям налічувалося 86, з них демонтовано 40 (46% від наявної кількості). По 25 недемонтованим пам'ятникам були прийняті рішення місцевих рад про демонтаж, але так і не виконані [51].

Процес декомунізації в області повинен був завершитися 21 лютого 2016 р., але загальмвався. Тоді, розпорядженнями голови Сумської ОДА *«Про перейменування об'єктів топоніміки в населених пунктах районів області»* від 19.05.2016 № 251-ОД; *«Про перейменування об'єктів топоніміки в містах області»* від 19.05.2016 № 252-ОД та *«Про перейменування об'єктів топоніміки в місті Суми»* від 19.05.2016 № 253-ОД нові назви отримали об'єкти топоніміки, які містили символіку комуністичного тоталітарного режиму і не були перейменовані у встановлений законом термін відповідними рішеннями та розпорядженнями на місцях [389].

За наведеними вище розпорядженнями голови Сумської ОДА, у Сумах (включно із селами Піщане і Верхнє Піщане Піщанської сільради Ковпаківського району м. Суми) було перейменовано 97 вулиць, провулків і проїздів та 4 сквери (всього 101 топонім), Шостці – 52 топоніми, Білопільському районі – 5 топонімів у населених пунктах, Буринському – 4, Великописарівському – 29, Лебединському – 8, Липоводолинському – 9, Недригайлівському – 2, Охтирському – 37, Роменському – 5, Сумському – 4, Тростянецькому – 4, Шосткинському – 7. Йдеться про ті вулиці, провулки, площі та сквери, по яким органи місцевого самоврядування не змогли прийняти власне рішення. Ініціативу у таких випадках виявляли місцеві робочі групи з декомунізації та громадськість. Із загальної кількості перейменованих рішенням голови Сумської ОДА у Сумах топонімів були названі на честь подій, явищ, персоналій певного історичного періоду:

- Київської Русі (Ярослава Мудрого, Данила Галицького) – 2;
- Козацько-гетьманської держави (Івана Виговського, Івана Мазепи, Івана Сірка, Слобідська, Григорія Сковороди, Марусі Чурай, Батуринська, Пушкарівська, Конотопської битви, Гетьманський) – 10,
- Австрійської (Австро-Угорської) та Російської імперій (Івана Асмолова, Марії Башкірцевої, Бориса Грінченка, Гулака-Артемівського, Василя Капніста, Соломії Крушельницької, Пантелеймона Куліша, Лінтварьових, родини Лінтварьових, Івана Піддубного, Суханівський, архітекторів Шольців) – 12,
- Української революції 1917-1921 рр., діаспори та еміграції (Степана Бандери, полковника Болбочана, Давида Бурлюка, Миколи Василенка, Григорія Ващенко, генерала Грекова, Дмитра Дорошенка, Сергія Єфремова, братів Кричевських, Юрія Липи, Івана Литвиненка, Євгена Маланюка, Миколи Міхновського, Георгія Нарбута, Олександра Олеся, Повстанський, Софії Русової, Степана Тимошенка, Василя Філоновича (насправді Филоновича – Авт.)) – 19,
- Другої світової війни (Олега Ольжича, Партизанська, Олени Теліги, генерала Чупринки) – 4,
- радянського періоду (Дмитра Багалія, Леоніда Бикова, Миколи Данька, Володимира Івасюка, Івана Кавалерідзе, Миколи Лукаша, Михайла Осадчого, Геннадія Петрова, Марії Приймаченко, Василя Стуса, Миколи Хвильового, Василя Чаговця) – 12,
- незалежної України (Олександра Аніщенка, Романа Атаманюка, Олега Балацького, Ніни Братусь, Олексія Братушки, Юрія Ветрова, Сергія Табали (Севера)) – 7,
- релігійних свят і церковних діячів (Володимирська, Іллінський, Іоанна Павла II, Іоанна Хрестителя, Монастирський, Пантелеймонівська, Семінарівський, Андрея Шептицького) – 8,
- населених пунктів і конкретних географічних об'єктів (Баранівська, Бельгійська, Березовий гай, Липнянська, Люблінська, Нижньолепехівська, Парнянська, Харківський) – 8,

- узагальнених героїв революцій (Сумщини, Небесної сотні) і техногенних катастроф (Чорнобиля) – 3,

- нейтральних (абстрактних) назв (Березова, Вербна, Вітряний, Волошкова, Виноградна, Вишнева, Джерельна, Озерний, Промислова, Спортивна) - 10.

Зауважимо, що на честь окремих осіб названі одночасно вулиці і провулки.

Серед 75 перейменованих розпорядженням голови Сумської ОДА вулиць Шостки на честь конкретних осіб названо 22 вулиці та провулки (Івана Богуна (2), Остапа Вишні (2), Грушевського, Довженка, Івана Євдокименка (2), Сергія Коворотного (2), Котляревського (2), родини Кривоносів, Івана Мазепи, Івана Сірка (3), Григорія Сковороди (2), Скоропадського (2), Квітки Цісик), підприємств – 1 (Свемовська), населених пунктів та історико-географічних регіонів – 3 (Бакинська (2), Слобідська (2), Чернігівська), релігійних свят – 8 (Вознесенська (2), Знаменська, Святомиколаївська, Соборна, Спаська (2), Троїцька), з політичним підтекстом – 2 (Свободи (2), Українська), решта – нейтральні назви – 36 (Бузкова, Бульварна, Весняна, Ветеранська, Виноградна (2), Волошкова, Заводська (2), Зарічний, Зелена, Зоряна (2), Індустріальна (2), Квіткова (2), Кленова, Лугова (2), Народна (2), Озерна (2), Паркова (2), Рідна, Садовий, Сонячна (3), Студентська, Тиха, Шкільна (2), Ярова).

Викликає запитання назва вулиці і провулка на честь Скоропадського. Кого мали на увазі ті, хто її пропонував – гетьманів Івана чи Павла Скоропадського? Можливо, йшлося про одного з роду Скоропадських, який мешкав або мав маєтності на Шосткінщині.

Досить великою є кількість топонімів з нейтральною назвою. Їх питома вага складає 48 % від загальної кількості перейменованих розпорядженням голови облдержадміністрації топонімів.

У населених пунктах Білопільського району, в яких за розпорядженням голови Сумської ОДА № 251 від 19.05.2016 р. з 7 перейменованих вулиць 2 мали нейтральну назву, тобто не мали певного конкретного (історичного)

змісту (Робітничка, Виноградна), Буринському р-ну з 5 – 1 (Лугова), Великописарівському р-ні з 29 – 15 (Весняна, Вишнева (2), Калинова, Кленова, Лугова (2), Молодіжна, Острівська, Паркова, Праці, Садова (3), Шкільна), Лебединського р-ну з 8 – 4 (Берегова, Вишнева, Молодіжна, Осіння), Липоводолинського р-ну з 9 – 3 (Зелена, Паркова, Сонячна), Недригайлівського р-ну з 2 – 1 (Квітнева), Охтирського р-ну з 37 – 16 (Берегова, Вишнева, Квітнева, Лісова (2), Лісовий (2), Лугова, Луговий, Польова, Річковий, Садова, Соснова, Шкільна (2), Яблуневий), Роменського р-ну з 5 – 2 (Весняна, Вишнева), Сумського р-ну з 4 – 2 (Калинова, Робітничка), Тростянецького р-ну з 4 – жодної, Шосткинського р-ну з 7 – 3 (Зарічна, Озерна, Садова).

Врешті-решт, на грудень 2016 р. у Сумській області було змінено 2 776 назв топонімів (вулиці, сквери, площі в межах населених пунктів), демонтовано 89 пам'ятників і пам'ятних знаків тоталітарним вождям, в тому числі 54 пам'ятники і знаки В. Леніну [144].

До пантеону українських героїв, створення якого ініціює Український інститут національної пам'яті [320], можна включити чимало уродженців і жителів північно-східної частини України – учасників боротьби за незалежну Україну, військових різних формувань, державних і громадських діячів, дисидентів, науковців, літераторів, діячів культури і мистецтва тощо. На їх честь треба називати площі, сквери, вулиці, провулки, встановлювати пам'ятники та меморіальні дошки.

Серед відомих уродженців Сумщини, ім'ям яких вже названі вулиці в Україні, є поет, дипломат Олександр Олесь (Олександр Іванович Кандиба, 1878-1944). Вулиці на його честь є у містах Білопілля (Сумська обл.), Болехів (Івано-Франківська обл.), Буча (Київська обл.), Володимир-Волинський (Волинська обл.), Житомир, Калуш (Івано-Франківська обл.), Ковель (Волинська обл.), Костопіль (Рівненська обл.), Кривий Ріг (Дніпропетровська обл.), Кропивницький, Львів, Олевськ (Житомирська обл.), Рівне, Стрий (Львівська обл.), Суми, Яготин (Київська обл.). У 2009 р. у Сумах по вулиці Петропавлівській, 83, де у 1893-1917 рр. періодично мешкав поет, пізніше –

його мати і сестри, встановлено меморіальну дошку, 2010 р. в Білопільлі – пам'ятник поету [312].

Незважаючи на велику бібліографію праць про нього [96; 238], ще й досі залишається чимало невідомих або маловідомих сторінок його біографії та творчої спадщини. Серед них – дипломатична служба та співпраця із редакцією друкованого органу Уряду УНР в еміграції «Тризуб».

Олександр Олесь народився 23 листопада (5 грудня) 1978 р. у Білопільлі. Його батько Іван Федорович працював на рибних промислах в Астрахані, мати Олександра Василівна доглядала за дітьми. У Білопільлі Олесь закінчив початкову школу та двокласне училище. Дитинство провів у с. Верхосулка, нині Білопільського р-ну Сумської обл., куди щоліта приїздив до маєтку батьків матері – Василя і Марфи Грищенків. Сім'я рано втратила батька.

У 1893 р. Кандиби переїхали до материнських родичів у Суми. Олександра Василівна знімала перший поверх будинку на вулиці Петропавлівській. Саме цей будинок поет упродовж тривалого часу вважав рідним. Звідси 1898 р. він поїхав на навчання до Дергачівської хліборобської школи (училище). Там брав участь у театральних виставах, видавав і редагував журнал «Комета». Неодноразово відвідував Харків, виступав на літературних вечірках, бував у театрах, в родині Алчевських.

Закінчивши 1902 р. школу, О. Олесь вступив вільним слухачем до Київського політехнічного інституту, але, не маючи змоги заплатити за навчання, покинув інститут і був практикантом на Миколаївському цукровому заводі (нині смт. Миколаївка (у 1957-2016 рр. с. Жовтневе) Білопільського р-ну) П. Харитоненка. Там організував театр і виступав у різних виставах. У Сумах жив у будинку Кравченка по вулиці Новомістенській. У 1903 р. став студентом Харківського ветеринарного інституту, під час літніх канікул служив у земстві статистиком, зокрема у м. Слов'янськ, де і познайомився із майбутньою дружиною Вірою Антонівною Сवादковською. Великий вплив на рішення писати твори тільки українською мовою справило свято відкриття 1903 р. у

Полтаві пам'ятника І. Котляревському, де він познайомився з багатьма українськими письменниками.

У роки Першої російської революції О. Олесь публікується в часописах «Багаття» та «Розвага», ялтинській газеті «Русская Ривьера». 1907 р. завдяки підтримці О. Єфименко, О. Лотоцького та П. Стебницького побачила світ перша збірка його поезій «З журбою радість обнялась» [267]. Наступного року О. Олесь закінчив інститут. З вересня 1909 р. по лютий 1919 р. жив у Києві та Пущі-Водиці, працював ветеринарним лікарем у Київській міській скотобійні, завідувачим відділами закупівлі худоби і коней Комітету Південно-Західного фронту Всеросійського земського союзу та в «Центроцукрі», редактором «Літературно-наукового вісника» (ЛНВ), секретарем редакції газети «Відродження» (до квітня 1918 р.), завідувачем літературного відділу газети «Трибуна», був членом Українського товариства ветеринарних лікарів (з 1917 р.).

У Києві О. Олесь відвідував театри, клуби, де збиралася українська інтелігенція, зустрічався з Л. Українкою, М. Леонтовичем, М. Лисенком. У Києві вийшли третя (1911) і п'ята (1917) збірки «Поезії», «Драматичні етюди. Книга IV» (1914), низка поетичних етюдів, казок та творів для дітей. Друкувався у журналах «Літературно-науковий вісник», «Рада», «Рідний край», «Село», «Українська хата». Його твори були опубліковані у збірках «Для всіх» (Львів), «Досвітні огні», «Українська муза» (Київ), «З неволі» (Вологда). Напередодні Першої світової війни він побував у Галичині, де зустрівся з О. Кобилянською, М. Коцюбинським, І. Франком, лікувався в Італії та Франції.

У грудні 1918 – на початку 1919 рр. О. Олесь – дивізійний ветеринарний лікар 1-ої дивізії Українських січових стрільців [55, ф. 114, спр. 406, арк. бзв; спр. 2318, арк. 1, 4]. На початку лютого 1919 р. поет виїхав із Києва до Вінниці, а звідти до Будапешта, де 23 лютого в якості аташе приєднався до Надзвичайної дипломатичної місії УНР в Угорщині. За визнанням голови місії М. Галагана, завдання налагодити зв'язки з літературно-публіцистичними колами цієї країни

поет виконав блискуче. Але 21 березня, коли в Угорщині вирували революційні події, він вибув у відрядження до Відня [286, с. 25, 85] і до Будапешта вже не повернувся.

В Австрії О. Олесь обійняв посаду аташе у Посольстві УНР. Завдяки йому для Армії УНР були придбані медичні інструменти та ліки. У Відні він був одним із ініціаторів відкриття Українського клубу та заснування Українського вільного університету (1921), надавши на цю справу у заставу наклад своєї книжки на суму більше 100 тис. крон [55, ф. 114, спр. 2171, арк. 1]. У Відні друкувався в часописі «Воля», заснував журнали «На переломі» та «Сміх», був одним із організаторів створення та заступником голови Союзу українських журналістів і письменників (СУЖіП), співпрацював із Комітетом допомоги голодуючим в Україні, який очолював М. Грушевський, взяв участь у Міжнародному конгресі преси та Конгресі вільної думки, що відбулися 1921 р. в Празі. В Австрії побачили світ сьома збірка поезій «Чужиною» (1919), сатирична збірка «Перезва» (1921) та низка казок і творів для дітей.

На початку 1920-х рр. з ініціативи емігрантів та фінансової підтримки влади Чехословаччини почали діяти Український вільний університет (Прага), Українська господарська академія (Подєбради), Український високий педагогічний інститут ім. М. Драгоманова, Українська студія пластичного мистецтва (Прага), Українська гімназія (Модржани, Ржевниці), численні громадські організації, виходила українська преса. Сюди з інших країн реемігрувало чимало українців. Серед них – О. Олесь.

У лютому 1923 р. в Берліні відбулося возз'єднання родини Кандиб. Дружина Олеся Віра Антонівна і син Олег прибули з України. А 1 травня 1923 р. вони переїжджають до Чехословаччини [186, с. 20]. Родина жила у містах Бржежани, Маріанське Лазне, Прага, Ржевниці, селах Слоуп, Горні Черношице та інші.

У Празі О. Олесь відзначив кілька своїх творчих і життєвих ювілеїв. Організатором святкування 50-ліття від дня народження поета був Український республікансько-демократичний клуб [169, с. 169-171]. О. Олесь був почесним

головою Союзу українських журналістів і письменників на чужині (Прага), з 1931 р. – почесним доктором філософії (*honoris causa*) Українського вільного університету. Його твори декламувалися на урочистих і жалібних академіях та зібраннях, присвячених національним святкам (Шевченківське свято, проголошення незалежності України, День Соборності, День Українського війська), історичним подіям (бій під Крутами, проголошення самостійності ЧСР) та особам (О. Кобилянська, Т. Масарик, І. Мазепа, П. Орлик, С. Петлюра, П. Холодний). Він підтримував дружні стосунки зі своїми земляками Павлом Зайцевим, Іваном Кобизьким, Костем Мацієвичем, Іваном Мірним, Іваном Трубою та Василем Филоновичем [44; 453, с. 101-150].

У Празі поет видав збірки поезій *«Цвіте трояндами...»* (1939) та оповідань *«Рудько»* (1928, під псевдонімом О. Лелека), сатиричну п'єсу *«Вилітали орли»* (1938, під псевдонімом В. Валентін). Окремими книжечками вийшли казки *«Івасик-Телесик»* (1925), *«Злидні»* (1926), *«Солом'яний бичок»* (1928), *«Грицеві курчата»*, *«Микита Кожум'яка»* (1929), *«Лісовий лицар Ох»* (1938), *«Напровесні»* (1941). Вдруге побачили світ твори для дітей, що були видані ще до еміграції. У Празі Українська драматична студія на чолі з М. Садовським поставила його п'єсу *«Осінь»*.

О. Олесь не був аполітичною людиною. Його поезії, фейлетони публікувалися на сторінках преси Державного Центру УНР. Він з повагою ставився до діяльності провідників української еміграції Симона Петлюри та Євгена Коновальця, листувався з головою Ради Народних Міністрів УНР в еміграції В. Прокоповичем. Під враженням трагічної смерті лідера ОУН Є. Коновальця написав поезію *«Терновий вінок»*. Твори поета друкувалися на сторінках емігрантських журналів *«Визволення»*, *«Вольное казачество – Вільне козацтво»*, *«Гуртуймося»*, *«Кубанський край»* (Прага) та інших.

О. Олесь не раз приїздив до Закарпаття (тогочасна Підкарпатська Русь) та Галичини, де видавалися його твори, ставилися п'єси *«Над Дніпром»* (театр *«Нова сцена»* на Закарпатті), *«Ніч на полонині»* (Львів). У Львові побачили світ

восьма («*Княжа Україна*»), десята й одинадцята книги поезій (1930-1931), казка «*Лисичка, котик і півник*» (1924) та інші.

У травні 1944 р. в Олександра Івановича загострилася хвороба печінки. Його поклали до лікарні, а 22 липня поета не стало. Поховали його 29 липня 1944 р. на Ольшанському кладовищі в Празі. 29 січня 2017 р. О. Олеся та його дружину перепоховали у Києві на Байковому кладовищі.

При формуванні сучасної моделі історичної пам'яті в досліджуваному регіоні варто звернути увагу на маловідому сторінку біографії поета – його співпрацю з друкованим органом Уряду УНР в еміграції тижневиком «*Тризуб*» (1925-1940). Журнал створений з ініціативи Голови Директорії УНР Симона Петлюри. З 1925 р. головний редактор – В'ячеслав Прокопович, 1940 р. – Олександр Шульгин. На сторінках часопису висвітлювалися суспільно-політичні, економічні та культурні процеси, що відбувалися в радянській Україні, західноукраїнських землях й еміграції, ставилося питання про стан української справи на міжнародній арені. У рубриці «*Маленький фейлетон*» публікувалися сатирично-гумористичні поетичні та прозові твори О. Олеся під псевдонімами Нем-Тудо та В. Валентін (Валентин). Крім того, на сторінках тижневика подавалися і вірші поета, присвячені Голодомору 1932-1933 рр. в Україні [313].

В еміграційному архіві О. Олеся (ф. 114), що зберігається у Відділі рукописних фондів та текстології Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України, є чимало листів членів редколегії «*Тризуба*» до поета і в зворотному напрямку, а також від сторонніх осіб до О. Олеся щодо діяльності тижневика. Вже оприлюднено 24 листи, в тому числі від В. Прокоповича до О. Олеся – 15, О. Олеся до В. Прокоповича – 6, С. Сірополка до О. Олеся – 1, І. Косенка (адміністратор тижневика) до поета – 2. Вони датовані 1927-1936 рр. У листах порушувалися такі питання, як умови співпраці (коректура, пересилання матеріалів, підстави відмови у публікації фейлетонів, оплата творів) О. Олеся та його сина О. Ольжича; оцінка редактором і співробітниками «*Тризуба*» фейлетонів та інших творів поета; робота редакції тижневика; умови життя

поета та його близьких; відносини О. Олеся з видавцями; помилки редакції при публікації творів поета; реакція окремих представників еміграції на фейлетони О. Олеся та ставлення поета до цього; оцінка О. Олесем діяльності окремих політичних емігрантів; репресії проти української інтелігенції в радянській Україні; продаж книг О. Олеся.

Олександр Іванович критично ставився до діяльності деяких емігрантів та негараздів в емігрантському середовищі. Окремі листи поета засвідчують його життєве кредо, показують складні умови життя в еміграції. Листи опубліковані у монографії В. Власенка *«Уродженці Сумщини – учасники Української революції 1917-1921 рр.»* [103].

Серед подій, які є маркером у формуванні моделі історичної пам'яті у досліджуваному регіоні, варто виділити Українську революцію 1917-1921 рр., оскільки уродженці Сумщини брали в ній активну участь. Окремі персоналії вже відомі широкому читацькому загалу і науковцям. Це відображено у назві провулку (колишній Островського) в м. Суми. Йдеться про військового коменданта міста Суми і Сумського повіту, активного діяча міжвоєнної української політичної і військової еміграції в Чехословаччині та на Балканах, начальника штабу Організації народної оборони *«Карпатська Січ»* у березні 1939 р., генерал-хорунжого, військового міністра УНР в екзилі Василя Захаровича Филоновича. Донедавна його ім'я було майже невідомим в Україні. Лише на початку XXI ст. з'явилися перші відомості про нього в енциклопедично-довідкових виданнях [153, с. 997; 388, с. 486; 415, с. 666; 396, с. 455], працях з історії спецслужб Державного Центру УНР в екзилі [362, с. 76-80, 144-154]. Його прізвище згадується у працях з історії української еміграції в Європі [74; 298, с. 67, 120, 250], епістолярії С. Петлюри [317, с. 503], провідників еміграції [417] та книзі міністра закордонних справ УНР в еміграції О. Шульгина [449]. Після виходу 2009 р. у світ спогадів В. Филоновича про події березня 1939 р. у Карпатській Україні [426] інтерес до постаті цієї непересічної людини посилюється. Були опубліковані статті біографічного характеру [63; 85; 100] та публікації документів про його діяльність за

кордоном [70; 71]. Але недостатньо висвітлені зв'язки В. Филоновича із Сумщиною та події у краї в період Української революції 1917-1921 рр. на сторінках журналу «Гуртуймося», що виходив за його редакцією.

Народився Василь Филонович 15 січня 1894 р. в с. Рогізне, нині Сумського району у дворянській родині з містечка Дубовичі Глухівського повіту Чернігівської губернії, нащадків «військового товариша Війська Запорозького» [146, ф. 744, оп. 1, спр. 125, арк. 434зв-435]. Спочатку навчався в Сумському реальному училищі, потім – у Курській землемірній школі. У 1912 р. за участь у нелегальних учнівських гуртках був висланий до Саратовської губернії, звідки втік на Кавказ. Після початку Першої світової війни був мобілізований до армії. Служив у Закавказзі. У 1915 р. закінчив Чугуївське піхотне училище, отримавши звання прапорщика. Перебував у регулярній армії, дослужився до штабс-капітана, був представлений до звання капітана, але через початок революції його не отримав.

Після лютневої революції 1917 брав участь в українізації свого 516-го Мезенського піхотного полку, був головою полкової ради і ради 129-ої піхотної дивізії. На початку 1918 р. він – військовий комендант Сумського повіту, в період Української Держави – помічник коменданта м. Суми, восени того ж року очолив у Сумах повстання проти гетьманської влади. З 1 грудня 1918 р. – начальник оборони Сум і повіту, з січня 1919 р. – організатор і командир Сумського окремого куреня 4-го полку Січових стрільців Дієвої армії УНР. У боях проти червоної армії пройшов шлях від Сум до Житомира. Був неодноразово поранений і контужений. Восени 1919 р. його призначили старшиною з особливих доручень при Головному Отамані військ УНР, хоча формально числився при штабі Окремого корпусу прикордонної охорони (генерала О. Пилькевича).

З листопада 1919 р. В. Филонович – голова Закордонної закупівельної комісії (закупівля зброї). У грудні того ж року у складі групи з 32 старшин здійснив рейд у запілля червоних і білих для підтримки повстанського руху на Катеринославщині. В Одесі був заарештований контррозвідкою Збройних Сил

Півдня Росії та відправлений до Новоросійська. Звідти втік до Грузії, де в м. Поті став віце-консулом Дипломатичної місії УНР. Влітку 1920 р. з метою розвідки прибув до Криму в якості старшини при Кубанському військовому отамані (В. Іванис). У листопаді 1920 р. за допомогою Французької військової місії евакуювався до Константинополя, а звідти у грудні того ж року – до Болгарії.

У 1921-1922 рр. В. Филонович розгорнув широку організаційну діяльність серед еміграції. Він очолив Українську громаду в Болгарії, військово-гімнастичне товариство «Січ», культурно-освітній гурток, притулок для поранених, хворих і немічних емігрантів «Українська хата», був членом тимчасового комітету Українського Червоного Хреста. У серпні 1921 р. виїхав до Тарнова, де зустрівся з С. Петлюрою. У січні наступного року повернувся до Болгарії для розбудови мережі емігрантських організацій [433, ф. 1717К, оп. 1, а. е. 378, л. 2]. Під його керівництвом кількість членів Української громади в Болгарії зросла до 1500 осіб. До громади долучилися і новоприбулі наприкінці 1922 р. з Єгипту члени Українського гуртка та Товариства імені гетьмана Івана Мазепи, в тому числі й земляк Василя Захаровича Григорій Пустовар (Пустогвар) з Лебедина [416]. У грудні того ж року на вимогу місцевої влади залишив Болгарію і виїхав до Тарнова.

У 1923 р. Василь Захарович переїхав до Чехословаччини, де згодом закінчив Високу технічну школу, здобувши фах лісівника. Під час навчання був головою Гуртка українських студентів лісової справи у Празі. Обіймав посаду представника військового міністра УНР в еміграції на Балканах і в Туреччині. Опікувався справами місцевої української еміграції. За його сприяння у Болгарії було створено 10 громадських емігрантських організацій, Югославії – 9, Туреччині – 2 [71, с. 131-137]. Неодноразово відвідував балканські країни та Францію. З початку 1930-х додатково опікувався і справами українських емігрантів у Сирії та Персії. У Чехословаччині брав активну участь у громадському житті еміграції. Один з організаторів та керівників Українського військового союзу, член управи Товариства колишніх вояків Армії УНР, Союзу

українських старшин в ЧСР, Союзу організацій вояків Армії УНР, тимчасової управи Комітету представників українських організацій у ЧСР для допомоги голодним в Україні, секретар президії установчих зборів Комітету допомоги голодуючим в Україні, член Українського республікансько-демократичного клубу, Товариства Музею визвольної боротьби України (передав музею свій приватний архів, книги, журнали, фотокартки), Центрального союзу українського студентства, Комітету з будівництва пам'ятника М. Драгоманову в Софії. Співробітничав з Українським воєнно-історичним т-вом у Варшаві.

Василь Захарович був видавцем і співредактором бюлетеня і журналу «Гуртуймося», що виходили у 1929-1938 рр. в Горніх Черношицях, Празі та Софії. Співредакторами окремих чисел журналу були його соратники художник Микола Битинський (Чехословаччина) та сотник Панас Романюк (Болгарія). Матеріальну допомогу редакції надавав Уряд УНР в еміграції через військового міністра генерал-хорунжого В. Сальського [102].

Всього вийшло 24 числа. Їхня нумерація була подвійною – в межах календарного року і наскрізна. Серед авторів – відомі учасники революції – громадсько-політичні діячі Д. Геродот (Івашина), Б. Лисянський, Р. Лісовський, О. Лотоцький, В. Мурський, Т. Олесіюк, У. Самчук, С. Сірополко, М. Славінський, Ст. Смаль-Стоцький, А. Яковлів, військові Д. Антончук, М. Битинський, В. Корніїв, В. Куш, М. Палій-Сидорянський, В. Петрів, Г. Порохівський, В. Прохода, В. Сальський, С. Чорний, П. Шандрук, В. Шевченко та інші. Публікувалися поетичні твори С. Левченка, Б. Лисянського, В. Михалевич (дружина В. Филоновича), М. Оверковича (М. Битинський), О. Олеся, О. Печеніг, О. Стефановича, І. Черевка та інших.

Передовиці (редакційні статті) належали перу В. Филоновича. Деякі статті підписував псевдонімами В. Слобідський і В. Захарович та криптонімами В. Ф., В. Ф-ч, П. Ф., Ф. Він же був автором низки статей з історії революції, зокрема, «Листопад 1921 року» (1929, листопад), «Українські Тернопілі – Крути» (1930, січень), «Листопадовий похід 1921 р.» (1931, ч. VIII), «Зимовий похід» (1935, ч. XIII), «Берестейський мир» (1938, ч. XXII). Опублікував нариси про С.

Петлюру (1929, травень; 1936, ч. XVII-XVIII) та некрологи на смерть В. Фролова (1930, ч. V), М. Садовського (1933, ч. X), В. Мурського й О. Зіверта (1935, ч. XIV-XV), М. Таратулі і Л. Шишманової-Драгоманової (1937, ч. XIX), І. Мірного) та М. Удовиченка (1937, ч. XX-XXI). Його перу належать розвідки про вшанування пам'яті М. Драгоманова в Софії (1933, ч. X), життя української військової і політичної еміграції (1935, Ч. XVI), трагічні сторінки радянської України – «Голод на Україні» (1929, травень), «П'ятирічка» (1933, ч. X), «По той бік совіцького кордону» (1934, ч. XII), «В гостях у “кронштадців” та збігців з Соловецької каторги» (1935, ч. XIII), «Совітська лінія “Мажіно” в Україні» (1938, ч. XXIV).

На сторінках журналу публікувалися уривки із щоденника В. Филоновича за 1917-1927 рр. «По шляху боротьби» (1929, травень), в яких йшлося про його першу зустріч із С. Петлюрою, перебування у приміщенні Центральної Ради, участь в Українському військовому з'їзді в 1917 р., військову частину Армії УНР, що була сформована Василем Захаровичем із сумчан на початку 1919 р., другу зустріч із С. Петлюрою у 1921 р. в Тарнові (Польща), перебування на могилі Голови Директорії УНР в Парижі у 1927 р. На сторінках журналу вміщено фото надгробної плити на могилі С. Петлюри, яку спроектував уродженець Конотопщини, член Української Центральної Ради, міністр шляхів сполучення УНР Сергій Тимошенко.

Перебіг бою Сумського куреня 4-го полку Січових стрільців Армії УНР проти 5-го кінного полку імені Л. Троцького («Чортів полк») під Житомиром у березні 1919 р. В. Филонович описав у статті «Бої за Житомир» (1932, ч. IX). У цьому збройному протистоянні брав участь бронепоїзд «Сумець», команду якого склали земляки Василя Захаровича. Під час бою командир Сумського куреня був тричі поранений, але продовжував керувати підрозділом. У статті згадані сумчани сотник Михайло Коваленко, брати Левенцови та юнак Кулісич.

Бою під Житомиром у березні 1919 р. присвячені і спогади сумчанина В. Афанасієвського (1930, ч. V). Йдеться про контрнаступ лівої бойової ділянки, якою керував В. Филонович, проти 19-го і 21-го радянських піхотних полків

поблизу села Станішівка. На той момент Сумським куренем командував сотник М. Коваленко. Автор спогадів згадував, що випускник Сумського реального училища фотограф-аматор Микола Левенцов (Лівенцов) здійснював фотозйомку бою, а його брат Володимир в цей час «строчив» з ручного кулемета «Льюїс». Обидва загинули у бою 23 березня 1919 р.

Під псевдонімом В. Слобідський В. Филонович описав похід 32 старшин Армії УНР у запілля ворога у грудні 1919 – січні 1920 рр. (1935, Ч. XIII). Фактично це автобіографічна сповідь учасника походу зі зміненим прізвищем головного героя. Сюжет, багато епізодів та персонажів описаного походу збігаються із достовірними свідченнями самого В. Филоновича більш пізнього періоду (звіти, доповіді, листи) [434, ф. 5235, оп. 1, спр. 1518, арк. 60-60зв].

Інформацію про уродженців Сумщини – учасників Української революції містить рубрика «Хроніка». Українська громада у Великому Бечкерекі (Югославія) повідомляла про смерть свого скарбника, уродженця с. Вільшана, колишнього Лебединського повіту, нині Недригайлівського району Сумської області поручика Федота Кульбачного (1931, чч. VI, VII). У повідомленні про Шевченківське свято в Українській гімназії у Ржевницях (Чехословаччина) згадується прізвище організатора заходу з нагоди 70-х роковин смерті Т. Шевченка директора гімназії, уродженця м. Кролевець, випускника Варшавського університету, козака 1-го Богданівського полку (1917) та старшини 5-ї Херсонської дивізії Армії УНР Івана Кобизького (1931, ч. VII).

У реєстрі жертводавців на журнал «Гуртуймося» зазначені учасники революції уродженець Краснопілля, голова управи філії товариства «Просвіта» у м. Новий Сад (Югославія) Олекса Жаботинський (1931, ч. IX), колишній житель Роменщини, член правління Української громади в Софії (Болгарія) полковник Григорій Крупицький (1933, ч. X). Серед жертводавців на Музей визвольної боротьби України в Празі були В. Филонович й уродженець Охтирки, член уряду Української Держави професор Сергій Бородаєвський (1933, ч. X), на допомогу втікачам з СРСР – уродженець с. Самотоївка на Краснопілщині, державний секретар УНР Іван Мірний, учасник національно-

визвольного руху на Слобожанщині Юрій Коллард та О. Жаботинський (1934, ч. XI).

Як бачимо, журнал *«Гуртуймося»* може бути важливим джерелом з вивчення регіональних аспектів Української революції, біографій її учасників та поглядів емігрантів – уродженців досліджуваного регіону на цю вікопомну подію.

У 1930-х рр. В. Филонович був членом управи та секретарем Союзу українських журналістів і письменників на чужині (Прага). Друкувався у паризькому тижневику *«Тризуб»*.

Василь Захарович брав участь у загальноукраїнському емігрантському об'єднанню русі. Був учасником IV з'їзду Української громади у Франції, трьох конференцій української еміграції в Празі (1929, 1932, 1934), членом президії та ревізійної комісії Української головної еміграційної ради (Париж), Підготовчого конгресового комітету закордоном (Комітет для скликання Всеукраїнського національного конгресу), листувався із такими відомими громадсько-політичними і військовими діячами, як В. Змієнко, А. Куц, О. Лотоцький, В. Петрів, В. Сальський, Л. Шишманова-Драгоманова, О. Шульгин, А. Яковлів та інші.

В. Филонович брав активну участь у західноєвропейському комбатантському русі, був делегатом від українських військових організацій на конгресах Міжнародної конференції товариств інвалідів та колишніх комбатантів (СИАМАС) та Міжнародної федерації колишніх комбатантів (FIDAC) у Празі, де вів переговори про співпрацю з делегатами з Болгарії, Чехословаччини та Югославії.

У 1937-1938 рр. за дорученням військового міністра УНР в еміграції жив у Болгарії. Потім переїхав до Підкарпатської Русі (Закарпаття), що перебувала у складі Чехословаччини. Вчителював у с. Великий Бичків. Після проголошення незалежності Карпатської України став на її захист. В середині березня 1939 р. очолював штаб Організації Національної Оборони Карпатської України. Опинився в угорському полоні. Після звільнення жив у Словаччині.

У 1951 р. В. Филонович переїхав до США (Чикаго, Міннеаполіс/Сент-Пол). У 1973-1978 рр. – генерал-хорунжий, військовий міністр уряду УНР в екзилі, згодом – голова Товариства прихильників УНР у Міннеаполісі, Союзу українських ветеранів у США, почесний голова Союзу українських ветеранів Армії УНР.

Помер уродженець Сумщини 3 червня 1987 р. у м. Міннеаполіс. Похований на цвинтарі Форест Лавн у Сент-Полі. За своє багатотрудне життя був нагороджений багатьма російськими царськими нагородами, Хрестом Симона Петлюри (№33) та Воєнним Хрестом (№ 168) [100].

Зауважимо, що робоча група з декомунізації топоніміки у м. Суми пропонувала перейменувати на честь В. Филоновича не тільки провулок Островського, але й однойменну вулицю [6], але остаточним було рішення лише щодо перейменування провулку.

За розпорядженням голови Сумської ОДА № 253-ОД від 19.05.2016 р. у м. Суми провулок Урицького був перейменований на честь одного з перших академіків УАН за часів Української Держави (П. Скоропадського), іноземного члена АН СРСР, члена кількох іноземних академій наук і наукових товариств, професора Київського політехнічного інституту і Стенфордського університету, фахівця у галузях теоретичної механіки й опору матеріалів, випускника Роменського реального училища (на будівлі встановлена меморіальна дошка), уродженця с. Шпотівка, нині Конотопського р-ну Сумської обл. Степана Прокоповича Тимошенка [99]. Про відомого науковця, почесного доктора Лехайського, Мічиганського, Глазгоузького, Болонського університетів, Цюріхського і Мюнхенського вищих технічних та Загребського і Туринського політехнічного інститутів написані книги [318] і численні статті, були опубліковані його спогади [395]. У 1951 р. адміністрація Стенфордського університету назвала його іменем Лабораторію інженерної механіки. У 1951 р. Американське товариство інженерів-механіків заснувало медаль Тимошенка (*Timoshenko Medal*). Іменем вченого названий Інститут механіки НАН України. У Києві на будинку, де мешкав свого часу С. Тимошенко (вул. Гоголівська,

23), встановлено меморіальну дошку з його портретом, а на території Київської політехніки – пам'ятник. У 1998 р. в Україні було випущено поштову марку, присвячену пам'яті С. Тимошенка.

Але поза увагою органів влади, органів місцевого самоврядування та робочих груп з декомунізації топонімів залишилися не менш відомі свого часу його брати Сергій та Володимир – учасники українського національно-визвольного руху початку ХХ ст. й Української революції 1917-1921 рр. та відомі науковці, імена яких можуть бути вписані у пантеон персоналій формуванні місцевої моделі історичної пам'яті. Зауважимо, що у Франківському р-ні м. Львів (у місцевості Вулька) є вулиця Братів Тимошенків (Степана, Сергія та Володимира) [115]. У місті Ковель Волинської області є вулиця Сергія Тимошенка [404]. 5 лютого 2016 р. у Луцьку на будинку №16 по вул. Ярощука було встановлено інформаційну дошку з нагоди 135-річчя від дня народження С. Тимошенка [127]. В Україні був випущений поштовий конверт з портретом Сергія Тимошенка (1881-1950).

Ім'я і біографія одного з корифеїв українського архітектурного модерну початку ХХ століття, міністра шляхів Української Народної Республіки, депутата українського і польського парламентів Сергія Прокоповича Тимошенка донедавна були майже невідомі. Його годі було шукати у радянських довідково-енциклопедичних виданнях. Оскільки архітектор належав до когорти борців за суверенну і незалежну Україну, які в період Української революції 1917-1921 рр. і в еміграції відстоювали право народу творити власну державність, розбудовувати вітчизняну науку, освіту, культуру, ідеологи тоталітарного комуністичного режиму подбали про те, щоб ім'я Тимошенка зникло назавжди із свідомості багатьох поколінь українців.

Народився Сергій Прокопович 23 січня (5 лютого за новим стилем) 1881 р. у с. Базилівка, нині Конотопського р-ну Сумської обл. в сім'ї почесного громадянина, землеміра Прокопа Тимофійовича Тимошенка. Мати походила з польської родини Сарнавських. Початкову освіту здобув вдома. Закінчив Роменське реальне училище, 1906 р. – Петербурзький інститут цивільних

інженерів. Під час навчання в столиці був членом Української студентської громади, з 1903 р. – петербурзького осередку Революційної української партії, згодом – УСДРП.

Після закінчення інституту повернувся в Україну. У 1906-1908 рр. – виконавець робіт на будівництві залізничного вузла ст. Ковель, інженер місцевого повітового земства, 1908-1909 рр. – член (з 1909 р.– голова) Київського товариства «*Просвіта*», інженер технічного відділу дирекції Південно-Західної залізниці в Києві. За його проектами збудовані 4-поверхові будинки Л. Юркевича і С. Лаврентьєва. У 1909-1919 рр. працював ст. інженером, начальником технічного відділу, заступником головного інженера на Північно-Донецькій залізниці в Харкові. Спроектував і збудував лінії залізниці Льгов – Роданово, Федорівка – Скадовськ, Яма – Бахмут – Микитівка, Гришине – Рівне та різноманітну інфраструктуру до них, будинок управління Північно-Донецької залізниці, відомі особняки Бойка, Попова, Томицького, Лазарєвих, кілька 5-поверхових будинків. Був консультантом на будівництві хімічного заводу товариства «*Русскокраска*» в Куп'янському повіті, заводу «*Коксобензол*» на станції Рубіжна, начальником будівельного відділу з розробки проекту електрифікації Донецького басейну «*Углеток*». Ним особисто розроблені проекти силових станцій, трьох містечок для робітників (на 15 тис. мешканців кожне). Сергій Прокопович мав у Харкові власне бюро-майстерню, яке виконувало різні проекти цивільного, санітарно-курортного та промислового будівництва [91, с. 17-18]. Кілька проектів реалізовано у Сочі, Туапсе, Геленджіку та Криму. Серед будинків громадського призначення, спроектованих С. Тимошенком, можна відзначити приміщення повітової земської управи у Костянтинограді, кустарний склад-музей у Полтаві, кілька народних домів на Полтавщині [331, с. 65-66].

Сергій Прокопович належав до плеяди українських архітекторів і митців (П. Альошин, О. Варяницин В. Дяченко, К. Жуков, В. Кричевський, Г. Лукомський, Є. Сердюк, П. Фетисов, М. Філянський, М. Шумицький та ін.), які розробляли новий архітектурний стиль – український модерн початку ХХ ст. З

1907 р. брав участь у різних художніх виставках і конкурсах у Москві, Києві, Харкові, Єлисаветграді, на яких експонував свої архітектурні проекти в українському стилі. Здобув близько 10 нагород, в тому числі за проекти шпиталю, церкви на 2 тис. осіб для Харкова, каплиці-усипальниці в Лубнах, надгробків на могилах композитора М. Лисенка та інженера О. Варяниціна, кількох народних будинків та інші.

Перебуваючи у Харкові, Тимошенко брав активну участь у мистецькому житті міста. Був членом Українського літературно-художнього й етнографічного товариства ім. Г.Ф. Квітки-Основ'яненка, одним з керівників Українського художньо-архітектурного відділення Харківського літературно-художнього гуртка, головою інженерно-будівельної секції Харківського союзу інженерів. У стилі українського архітектурного модерну виконав будинок міського училища ім. Т.Г. Шевченка на Павлівці-Лозовій, житлові будинки на вулицях Катеринославській, Петинській і Мироносицькій. Однією з кращих його праць, за свідченням спеціалістів, є будинок українського підприємця, видавця журналу *«Друг искусства»* І. Бойка по вул. Мироносицькій, 44 [444].

Сергій Прокопович брав активну участь і в загальноукраїнських мистецьких акціях. Знаний фахівець, він був членом журі із розгляду проектів спорудження пам'ятника Т. Шевченку в Києві [296]. Але через непорозуміння між членами об'єднаного комітету щодо місця встановлення пам'ятника вийшов з його складу [367].

С. Тимошенко займався і громадсько-політичною діяльністю. Був членом української фракції місцевої ради робітничих, солдатських і селянських депутатів, гласним губерньського земства, яке делегувало його на Всеукраїнський з'їзд земств. На I Національному з'їзді Харківщини його обрали товаришем (заступник) голови з'їзду, а згодом – до керівного складу Української Ради Харківщини. З квітня 1917 р. він – член Української Центральної Ради, у листопаді того ж року – голова Селянського з'їзду Слобідської України. Під час повстання проти гетьмана П. Скоропадського,

очолюваного Директорією, С. Петлюра призначив його губернським комісаром Харківщини [176].

У 1919 р. переїхав до Києва. Був ст. інженером залізниць Міністерства шляхів УНР, одним з організаторів Українського архітектурного інституту. У 1919-1921 рр. – міністр шляхів у кабінетах І. Мазепи, В. Прокоповича й А. Ливицького. Як згадував тогочасний голова уряду І. Мазепа, при евакуації уряду з Кам'янця у листопаді 1919 р. на чолі одного з трьох потягів з урядовцями стояв С. Тимошенко [269, с. 312]. У липні 1920 р. брав участь у переговорах та підписанні угоди між урядами УНР і Кубанської Народної Республіки. Нагороджений Хрестом Симона Петлюри. На початку 1921 р. став членом (делегований урядом) Вищої Військової Ради [99].

З 1921 р. Сергій Прокопович перебував в еміграції у Польщі. Проживаючи у Львові, займався реалізацією архітектурно-інженерних проєктів, будував церкви і будинки цивільного призначення у Східній Галичині та на Волині, в тому числі розробив проєкт перебудови Національного музею у Львові. Працював спочатку в архітектурному бюро *«Ян Левінські»*, потім – у бюро *«Польського будівельного товариства»* [152, с. 102]. Брав участь у художніх виставках.

У 1924 р. реемігрував до Чехословаччини. Працював в Українській господарській академії в Подебрадах (1924-1930). Викладав архітектуру та сільськогосподарське будівництво, був доцентом, професором, завідувачем кафедр будівництва й архітектури та водно-санітарної техніки, деканом інженерного факультету, ректором УГА. Написав навчальний посібник *«Будівельні матеріали, їх властивості, дослідження і виготовлення»* (Подебради, 1925). У 1924-1929 рр. був також професором Студії пластичного мистецтва в Празі. Працював над проєктами шкіл, церков, музеїв, народних домів, що були реалізовані в Чехословаччині та Галичині. Залишався членом УСДРП.

У 1930 р. С. Тимошенко повернувся до Польщі. Працював у Луцькій міській Раді, був головою Луцького Чесно-хресного братства, Товариства прихильників православної освіти й охорони традицій православної віри ім.

Петра Могили, членом Товариства ім. Лесі Українки. Від Волині обирався послом до польського Сейму (1935-1938) і Сенату (1938-1939). За його проектами було збудовано кілька церков, понад 40 цивільних будинків, відновлено в українському стилі Братську церкву у Луцьку. Був членом Гуртка діячів українського мистецтва у Львові, мистецького товариства «Спокій» у Варшаві.

1943 р. С. Тимошенко залишив Україну. У 1945-1946 рр. перебував у Гейдельбергу (Німеччина), потім переїхав до США, де жив у Пало-Альто (Каліфорнія). Здійснив подорож по Канаді. Створив проекти церков для Аргентини, Канади, США. Він є автором більш ніж 400 проектів різних будов і архітектурних комплексів, спроектував багато надгробних пам'ятників, у тому числі надгробну плиту на могилі Симона Петлюри в Парижі.

Помер Сергій Прокопович Тимошенко 6 липня 1950 р. у Пало-Альто [58, с. 126-127].

Не менш відомим учасником національно-визвольного руху початку ХХ ст. й Української революції 1917-1921 рр., знаним у світі науковцем, професором українських і чеських вищих шкіл та трьох американських університетів був молодший серед братів Тимошенків – Володимир. Перші публікації про нього в Україні з'явилися наприкінці ХХ – на початку ХХ ст. [77; 109; 388, с. 460-461], згодом побачили світ праці про його наукові студії [89; 187; 222]. Але і нині існують прогалини у біографії уродженця Сумщини.

Володимир Прокопович Тимошенко народився 12(25) квітня 1885 р. у селі Базилівка, нині Конотопського р-ну Сумської обл. У 1902 р. закінчив Роменське реальне училище. За порадою старшого брата Степана вступив до Петербурзького інституту інженерів шляхів сполучення. У столиці був членом Української студентської громади, до якої належали майбутні відомі діячі Української революції Ісак Мазепа, Валентин Садовський, Сергій Тимошенко, Іван Труба та інші. Навесні 1905 р. за участь у студентських демонстраціях був заарештований і провів декілька місяців у в'язниці «Хрести». Під впливом революційних подій зацікавився економічними науками і тому після виходу з

в'язниці перейшов на економічний факультет Петербурзького політехнічного інституту, де слухав лекції Максима Ковалевського, Бориса Нольде, Петра Струве, Михайла Туган-Барановського, Олександра Чупрова та інших.

Після закінчення у 1911 р. інституту і проходження військової служби В. Тимошенко працював в економічних відділах міністерств шляхів сполучення та землеробства. Згодом був економістом інженерної групи з проектування зрошувальної системи Ферганської долини.

У роки Першої світової війни В. Тимошенко півтора роки перебував у лавах російської армії. У 1916 р. працював у Раді з постачання палива при Міністерстві торгівлі, 1917 р. був Головним уповноваженим із поставок нафти. Після жовтневого перевороту за участь у Комітеті державних службовців щодо бойкоту більшовиків був заарештований більшовиками. Невдовзі був звільнений і повернувся в Україну [53, с. 79].

У період I Української Народної Республіки й Української Держави Володимир Прокопович працював радником у Міністерстві торгу і промисловості. Брав участь у роботі спеціальної комісії з розробки економічного договору між Україною і Центральними Державами, що був укладений 10 вересня 1918 р. Його підписи стоять під угодами щодо ввозу товарів та постачання нафтових продуктів, які були складовими цього договору [155, с. 311-313]. Згодом обіймав посаду керуючого справами Інституту з вивчення економічної кон'юнктури та народного господарства, що діяв при Відділі суспільних наук УАН на чолі із М. Туган-Барановським. З січня 1919 р. В. Тимошенко – економічний радник української делегації на Паризькій мирній конференції [121, с. 168]. Перебуваючи у Франції, вчений видав дві праці «*L'Ukraine et la Russie dans leurs rapports économiques*» та «*Relations économiques entre l'Ukraine et la France*».

У 1921 р. Володимир Прокопович переїхав до Відня, наступного року – до Чехословаччини. У 1922-1928 рр. Тимошенко був доцентом, професором політичної економії, деканом факультету права і суспільних наук в Українському вільному університеті (УВУ) в Празі. Читав лекції з економічної

політики, господарської кон'юнктури, світового ринку сільськогосподарської продукції і проводив відповідні семінари. Заходами УВУ побачив світ навчальний посібник Тимошенка *«Картелі і трести»* (1923). На сторінках *«Збірника Українського Університету в Празі»* були опубліковані його праці про проблему і розуміння кон'юнктури (1923) та роль М. Туган-Барановського у західноєвропейській науці (1924) [419, с. 40, 177].

В. Тимошенко одночасно був доцентом, професором, завідуючим кабінетом народного господарства, деканом економічно-кооперативного факультету Української господарської академії (УГА) в Подєбрадах. Викладав економічну географію, спецкурси про гроші, банки, економічну кон'юнктуру. Заходами УГА побачили світ такі його праці: *«Вступ до вчення про світовий ринок»* (1922), *«Програм по економічній географії»* (1922), *«Вчення про світове господарство»* (1923), *«Економічна географія»* (1923), *«Світове господарство»* (1924), *«Господарські нариси. Збірник»* (за ред. В. Тимошенка та С. Гольдельмана, 1925), *«Програм по курсу “Гроші і Банки”»* [10, с. 703-704]. Професор працював також у Празькій торговельно-промисловій академії.

Проживаючи у Чехословаччині, В. Тимошенко був головою Товариства українських економістів, редактором журналу *«Український економіст»*, співробітником журналу *«Студентський вісник»*, членом Слов'янського інституту в Празі, Українського наукового інституту в Берліні. Його праці публікувалися у празькому журналі *«Statistický věstník»* та берлінському *«Mitteilungen des Ukrainischen Wissenschaftlichen Institutes»*.

У зв'язку із значними успіхами на ниві науки, участю в міжнародних фахових організаціях та наукових форумах В. Тимошенка здобув наукову стипендію Рокфеллерівської фундації. У 1926-1927 рр. вивчав економіку сільського господарства у Корнельському університеті в Нью-Йорку. У 1928 р. захистив дисертацію *«Prices and the Wheat Market»*, здобувши ступінь доктора наук цього університету. Після повернення до Чехословаччини працював в УВУ та УГА, але згодом переїхав до США.

У 1928-1934 рр. Володимир Прокопович був доцентом Мічиганського університету, де викладав курси статистики та господарських циклів. Написав такі праці, як «*The role of Agricultural Fluctuations in the Business Cycle*» (1930), «*World Agriculture and the Depression*» (1933), публікувався в американських виданнях «*Journal of Political Economy*», «*Wheat Studies*». Одночасно у 1929-1931 рр. В. Тимошенко виконував наукові дослідження на замовлення Інституту харчування при Стенфордському університеті. У 1928-1929 рр. з метою вивчення зовнішньої торгівлі перебував у відрядженні в придунайських країнах. Тоді ж вийшли його праці про колективізацію в СРСР. У 1930 р. взяв участь у роботі Американської статистичної асоціації та Міжнародної конференції економістів у галузі сільського господарства.

У 1934-1936 рр. В. Тимошенко – ст. економіст департаменту землеробства у Вашингтоні. З 1936 р. працював у Стенфордському університеті. Був дослідником та професором прикладної економіки. У роки Другої світової війни досліджував проблему взаємозв'язку коливань виробництва сільськогосподарської продукції й економічної кон'юнктури, а також американо-радянські торговельні відносини. У 1945 р. в Нью-Йорку побачили світ його праці «*American-Soviet trade relations: past and future*» та «*World grain review and outlook*».

У 1950 р. В. Тимошенко вийшов на пенсію, залишаючись консультантом наукових інституцій. Досліджував питання розвитку цукрової промисловості у світі й СРСР, стан сільського господарства в Радянському Союзі. Побачили світ його праці «*The Soviet sugar industry and its postwar restoration*» (1948) та «*The World's sugar: progress and policy*» (1957). Знаний вчений, він був членом Співки американських економістів, Американської статистичної асоціації, Королівського економічного та Економетричного товариств, УВАН та НТШ в США [2].

Помер Володимир Тимошенко 15 серпня 1965 р. у Пало-Альто в Каліфорнії. Залишив по собі велику наукову спадщину, здобувши визнання у галузі економічної географії, статистики і кон'юнктури ринку

сільськогосподарської продукції, економіки сільського господарства в країнах Східної Європи [76, с. 136-137].

Поza увагою комісії з декомунізації залишився юрист, член Української Центральної Ради, генеральний писар УНР, уродженець Сумщини Іван Іванович Мірний. Вкрай коротку інформацію про нього можна знайти в Енциклопедії українознавства та довідкових виданнях кінця ХХ – початку ХХІ ст. При цьому вказується, що І. Мірний був родом із Харківщини [160, с. 1583; 49, с. 130; 382, с. 24-25]. Некрологи, що були опубліковані в емігрантській пресі, також не фіксували справжнє місце народження [192-193].

Народився Іван Іванович Мірний 30 серпня 1872 р. у селі Самотоївка Краснопільської вол. Охтирського пов. Харківської губ., нині Краснопільського р-ну Сумської обл. У 1898 р. закінчив юридичний факультет Петербурзького університету. Фахову діяльність розпочав у місцевих установах Міністерства фінансів. Працював податковим інспектором в Умані, начальником відділу Київської фінансової палати. Був членом українських студентських і громадських організацій у Києві, в тому числі Товариства «*Просвіта*», Українського клубу і клубу «*Родина*». Під час Першої світової війни працював у Комітеті Південно-Західного фронту Всеросійського союзу міст.

Іван Іванович брав участь в українському політичному русі. Належав до Товариства українських поступовців, був членом ЦК Української радикально-демократичної партії (УРДП, згодом перейменована на Українську партію соціалістів-федералістів). На Всеукраїнському національному конгресі, що відбувся 6-8 квітня 1917 р., його обрали до Української Центральної Ради (УЦР). Невдовзі став заступником губерньського комісара Київщини [68].

У жовтні 1917 р. в уряді В. Винниченка І. Мірний був товаришем (заступник) генерального писаря, а через місяць обійняв посаду генерального писаря. З січня 1918 р. він – державний секретар УНР. Брав участь у підготовці текстів універсалів Української Центральної Ради та законів УНР.

Після гетьманського перевороту за поданням міністра закордонних справ Дмитра Дорошенка І. Мірний очолив канцелярію Міністерства закордонних

справ. Залишився на цій посаді і після приходу до влади Директорії [156, с. 262].

У квітні 1919 р. у складі Надзвичайної дипломатичної місії УНР на Паризьку мирну конференцію Іван Іванович виїхав до Франції. Одночасно друкувався в українській пресі. За рішенням Всеукраїнської національної ради у Відні, з квітня 1920 р. обійняв посаду речника Міністерства фінансів УНР у Берліні, де одночасно був заступником голови Української громади [441, с. 320, 368, 492].

У 1924 р. І. Мірний переїхав до Чехословаччини, де був секретарем Українського громадського комітету й Українського об'єднання в ЧСР, членом рад Українського товариства прихильників книги й Українського товариства прихильників Української господарської академії в Подебрадах, скарбником Комітету допомоги голодуючим в Україні, членом ревізійної комісії Українського республікансько-демократичного клубу, одним із організаторів та скарбником Союзу українських письменників і журналістів на чужині, головним скарбником Всеукраїнського міжорганізаційного конгресового комітету в Празі, завідувачем канцелярії Українського високого педагогічного інституту ім. М. Драгоманова та Українського інституту громадознавства в Празі, асистентом Українського високого педагогічного інституту ім. М. Драгоманова та написав книгу *«Український високий педагогічний інститут (1923-1933)»*. І в еміграції залишався членом ЦК Української радикально-демократичної партії.

Перебуваючи поза межами малої батьківщини, І. Мірний підтримував дружні стосунки із уродженцями та жителями Сумщини К. Мацієвичем, О. Олесем та В. Филоновичем. З першим його пов'язувала тривала спільна діяльність на громадській і партійній (УРДП) роботі, в Українській Центральній Раді та Генеральному секретаріаті, з другим і третім – членство в Союзі українських журналістів і письменників на чужині [74; 75; 84].

Восени 1936 р. Іван Іванович захворів на грип, але продовжував працювати. 17 березня 1937 р. він помер. Похований на Ольшанському кладовищі в Празі.

Відомою громадською діячкою була його дружина – Зінаїда Валентинівна Мірна (у дівочтві Хильчевська, 1875-1950). Вона була членом Української Центральної Ради, кількох громадських і жіночих організацій в Україні. В еміграції очолювала Український жіночий союз (Прага).

23 червня 2013 р. на будівлі Самотоївської загальноосвітньої школи було відкрито пам'ятну дошку на честь І. І. Мірного. Варто було б назвати одну з вулиць села на честь свого земляка [65, с. 31].

Не менш відомим учасником українського національно-визвольного руху, борцем за волю України був земляк І. Мірного лісівник, професор Борис Георгійович Іваницький. У міжвоєнний період він був одним із керівників ДЦ УНР в еміграції [78].

Народився Борис Георгійович 8 березня 1878 р. у селі Самотоївка у дворянській родині. Його батько був агрономом, мати походила з українізованої польської родини орендаря панських маєтків на Полтавщині. Майбутній вчений спочатку навчався вдома, потім – у народній школі в селі. 1896 р. закінчив Сумське реальне училище. Наступного року вступив до Петербурзького інституту лісівництва. У столиці долучився до українського національного руху, був членом столичної Української студентської громади та нелегального Товариства Червоного Хреста. Там познайомився з Оленою Косач, Миколою Скрипником, Сергієм Тимошенком, Іваном Трубою та іншими українськими діячами.

У 1901 р. за участь у студентських демонстраціях Б. Іваницький відсидів півтора місяці у в'язниці «Хрести». Звідти його відправили під гласний нагляд до Полтави, де він затоваришував із місцевими активістами К. Мацієвичем, С. Петлюрою, П. Понятенком, О. Русовим. За участь у «Толстовській демонстрації» в місцевому театрі був заарештований і відсидів два тижні в «арештантських ротах», але без наслідків [330, с. 54-55].

Навесні 1902 р. Б. Іваницький здобув диплом «вченого лісівника». Упродовж 15 років працював у державних лісничих господарствах Київської та Гродненської губерній. Був членом київської «Просвіти». У 1907 р. завдяки товариству побачила світ перша праця вченого «Як збутися ярів і пісків». Вона була першою книгою з лісівництва українською мовою [304, с. 137]. Рукопис цієї роботи з помітками автора зберігається в Інституті рукопису Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського.

Після початку лютневої революції 1917 р. Б. Іваницький бере участь у розбудові фахових інституцій. Був одним із організаторів лісового департаменту Генерального секретаріату земельних справ та Всеукраїнської лісової спілки.

Після гетьманського перевороту 29 квітня 1918 р. Б. Іваницький змушений був залишити роботу в урядових структурах і працювати в лісовому відділі Союзбанку в Києві. Після повалення гетьманату знову очолив лісовий департамент. 2 січня 1919 р. народний міністр земельних справ М. Шаповал та директор лісового департаменту видали наказ про охорону лісів. Цим актом передбачалося взяти під охорону всі українські (державні і приватні) ліси. Іваницький брав безпосередню участь у підготовці закону «Про ліси в Українській Народній Республіці», що був прийнятий 10 січня 1919 р. Усі ліси та землі, що були придатні для лісорозведення, оголошувалися власністю держави [217, с. 428].

У період Директорії УНР Б. Іваницький разом з урядом переїздить до Вінниці, Кам'янця-Подільського та Тарнова у Польщі. Деякий час виконував обов'язки товариша народного міністра земельних справ, був лектором Українського державного університету у Кам'янці-Подільському. Читав курс лісівництва. Був членом управи Спілки співробітників усіх міністерств (УНР). Тоді ж побачили світ його праці «Ліси України» та «Лісова господарка України». У 1921-1922 рр. в українській гімназії в Тарнові викладав природознавство, математику та креслення [60].

21 грудня 1921 р. в Тарнові була заснована Спілка техніків сільського господарства в еміграції. Її управу очолив Б. Іваницький. Спілка виступила з ініціативою заснувати сільськогосподарський факультет при Українському вільному університеті в Празі або агрономічні курси. Нею були підготовлені проект положення про факультет, навчальні програми з дисциплін, визначені претенденти на посади викладачів. Після полагодження справи з Українським громадським комітетом у Празі Б. Іваницький звернувся до Ради Міністрів УНР за фінансовою підтримкою, але через матеріальну скруту допомога не була надана. Невдовзі ця ідея була реалізована Українським громадським комітетом у Празі за фінансової підтримки чеської влади. У квітні 1922 р. в Подєбрадах була заснована Українська господарська академія (УГА) [299, с. 137]. Ректором був обраний професор І. Шовгенів, проректором – професор Б. Іваницький.

Борис Георгійович працював в академії до її закриття у 1935 р. Був лектором, професором, деканом агрономічно-лісового факультету (1926-1927), проректором (1922-1924), ректором (1925, 1928-1935). Викладав лісорозведення, дендрологію, лісову політику й охорону лісу. Його син Борис здобув тут диплом інженера-технолога.

Будучи ректором академії, Б. Іваницький одночасно (з 1932 р.) виконував обов'язки директора Українського технічно-господарського інституту (УТГІ). Враховуючи його високий фаховий рівень, уряд Чехословаччини використовував вченого як експерта. За дорученням Міністерства землеробства Чехословаччини він здійснив наукову подорож по країні з метою вивчення лісових комплексів. Побував у Шумаві, Нижніх і Верхніх Татрах, на Чорній горі у Карпатах. Свої враження від подорожі по країні виклав у книзі *«По лісах Чехословацької Республіки»*. У Чехословаччині опублікував низку наукових статей українською, чеською, німецькою мовами та переклав з німецької книгу А. Бюлера *«Наука про лісові займища»* (Подєбради, 1928). Заходами УГА побачили світ його підручники і монографії *«Дендрологія (наука про лісові породи)»*, *«Ліс і біологічні типи дерев»*, *«Курс лісівництва»* (у 3 частинах), *«Таблиці для визначення важніших дерев та чагарників»*, *«Лісівництво»* та

інші. Декілька його праць були опубліковані у «*Записках Української Господарської Академії в Ч.С.Р.*» [66, с. 73-74].

Б. Іваницький брав участь в українських і міжнародних наукових форумах, зокрема в Господарському об'єднанні Слов'янського Сходу. На I Українському науковому з'їзді, що відбувся на початку жовтня 1926 р. в Празі, виголосив доповіді «*Головні типи займищ та лісових формацій, на території, заселеній українським народом*» та «*Основні завдання лісівника-культурника на Україні в світлі практики осередкового європейського лісівництва*» [391]. Вчений був членом оргкомітету II Українського наукового з'їзду, що відбувся 20-24 березня 1932 р. у Празі. На пленарному засіданні з'їзду виголосив доповідь «*Десятилітня чинність української еміграції на полі лісової науки й освіти*» [195, с. 4]. Був членом Товариства «*Музей визвольної боротьби України*», Союзу організацій інженерів українців на еміграції.

7 грудня 1932 р. в Празі у зв'язку зі скороченням допомоги українським вищим школам з боку чеської влади науковці-емігранти створили Українську наукову асоціацію. До 1935 р. її головою був Б. Іваницький [376, с. 8].

У 1935 р. Іваницький переїхав до Польщі, де займався науково-педагогічною діяльністю. Був членом Наукового товариства ім. Т. Шевченка у Львові, співробітником Українського наукового інституту (УНІ) у Варшаві, опублікував у «*Працях УНІ*» розвідки «*Ліси й лісове господарство України*» (2 томи) та «*Лісове господарство Московщини й України (порівняльний нарис)*» [210, с. 20, 23, 31], підготував низку статей для Української загальної енциклопедії («*Книга Знання*»). У середніх навчальних закладах на Галичині викладав ботаніку, зоологію, математику.

Після початку походу Червоної армії на західні українські землі у вересні 1939 р. Борис Георгійович перебрався спочатку до Кракова, а звідти до Любліна. У вересні 1941 р. повернувся до Львова, де на початку 1942 р. працював референтом у Лісовому дослідному інституті, згодом – викладачем у Державній технічній фаховій школі (з українською мовою навчання) у Львові й

одночасно на фахових курсах лісівників, де читав курси лісорозведення, лісової політики й історії лісу [59].

З серпня 1944 р. Б. Іваницький – знову на еміграції. Спочатку був у Словаччині, потім – Австрії та Чехії, згодом – Баварії. З червня 1945 р. – професор, 1947 р. – ректор Українського технічно-господарського інституту в Регенсбурзі. Борис Георгійович опублікував низку праць у *«Науковому збірнику УТГІ»*. За вагомий внесок у галузі лісівництва та довголітню працю в УГА-УТГІ професорська рада інституту присудила йому звання почесного доктора (*«honoris causa»*) [232, с. 17].

Б. Іваницький і в еміграції активно займався політичною діяльністю. Він належав до керівництва Державного Центру Української Народної Республіки в еміграції. За твердженням Президента УНР в екзилі Миколи Лівницького, уряд УНР в еміграції перебував під контролем таємної організації *«Братство української державності»*. БУД, на його думку, було *«фактичним парламентарним тілом, яке існувало при Державному Центрі УНР»*. Братство з такою назвою існувало ще під час Української революції 1917-1921 рр. і не припинило своє існування в еміграції. В Україні керівником БУД був академік С. Єфремов, в еміграції – професор Б. Іваницький. До складу БУД належало більше 100 осіб, в тому числі Голова Директорії, усі члени уряду УНР, представники вищого військового командування колишньої Армії УНР та визначні діячі уенерівської еміграції [102, с. 42; 265, с. 50-52].

Після закінчення Другої світової війни українські емігрантські політичні організації виступали за відновлення діяльності парламенту. Результатом тривалих переговорів політичних партій та організацій було схвалення 10 червня 1948 р. *«Тимчасового Закону про реорганізацію Державного Центру УНР в екзилі»*. Згідно з ним органами ДЦ УНР в екзилі були Президент УНР, його заступник із титулом Віце-президента, уряд та Українська національна рада (УНРада). Першу сесію УНРади, що відбулася 16-20 липня 1948 р. в Аугсбурзі, відкрив Б. Іваницький як найстаріший член Ради. Тоді ж його обрали

головою УНРади [421, с. 147-148]. Борис Георгійович очолював український парламент в екзилі до кінця свого життя.

У 1952 р. внаслідок важкої хвороби Б. Іваницький переїхав до сина в США. 4 квітня 1953 р. він помер. Похований на цвинтарі Евергрін у Детройті, 1980 р. перепохований на українському православному кладовищі Баунд-Брук у штаті Нью-Джерсі [66, с. 78].

На дипломатичній ниві та роботі в уряді періоду Української революції 1917-1921 рр. відзначився уродженець м. Охтирка, кооператор, професор кількох вищих навчальних закладів у Бельгії, Росії, Україні, Франції та Чехословаччині Сергій Васильович Бородаєвський.

Його ім'я, відоме свого часу в Російській імперії й Європі [33; 35] та призабуте в радянські часи, на межі ХХ-ХХІ ст. повертається із забуття. Побачили світ не тільки публікації про нього в наукових [61; 90; 93; 97; 122; 123] й енциклопедичних виданнях [34; 87; 88; 277], але і біобібліографічний покажчик його творчого доробку [36]. Донедавна залишалася маловідомою його діяльності на дипломатичній ниві.

Рід Бородаєвських походив з Полтавщини. У Зіньківському повіті вони мали родинний маєток і землю. Батько майбутнього вченого працював у школах й училищах Полтавської і Харківської губерній, був штатним наглядачем Охтирського повітового училища, директором Корочевської учительської семінарії, інспектором народних училищ Курської губернії. Дядько працював учителем у Лебединському, Охтирському та Сумському повітових училищах. Старший брат Олександр був інспектором народних училищ по Лебединському повіту Харківського навчального округу.

За твердженням сучасних нащадків роду Бородаєвських, їхній рід був започаткований у ХVІІ ст. [170, с. 24]. Серед його представників – сотники слобідських козацьких й офіцери гусарських полків, священики і викладачі, політичні і громадські діячі, науковці і літератори.

Народився Сергій Васильович 28 серпня 1870 р. Середню освіту здобув у І Харківській чоловічій гімназії, вищу – на юридичному факультеті

Харківського університету. Потім відбував військову службу у Мінгрельському полку на Кавказі. 1895 р. вийшов у відставку і розпочав свій професійний шлях в окружному суді м. Тифліс. Але 1896 р. переїхав до Петербургу. Саме там з'явилася його перша наукова праця.

У столиці Бородаєвський долучився до кооперативної діяльності. Обіймав різні посади у Міністерстві фінансів, брав активну участь у роботі Особливої наради щодо потреб сільськогосподарської промисловості під головуванням С. Вітте. Працював у ІХ відділі інспекції Державного банку, який очолював О. Беретті, був старшим ревізором Управління у справах дрібного кредиту, членом його Центрального Комітету. У 1909 р. перейшов до Міністерства торгівлі і промисловості, де згодом очолив департамент торгівлі [59].

Державну службу С. Бородаєвський поєднував із роботою у кооперативних організаціях. У 1900-1915 рр. працював у Санкт-Петербурзькому (Петроградському) відділенні Комітету щодо сільських ощадно-позичкових і промислових товариств. Спочатку був секретарем, а потім і головою відділу установ дрібного кредиту цієї організації. Заходами відділення було видано його праці «*Современное положение мелкого кредита в России*» (1909), «*Сборник по мелкому кредиту*» (6 видань загальним накладом 30 тис. примірників). На сторінках друкованого органу цієї організації «*Вестник кооперации*» публікувалися численні статті вченого. Як представник Відділення, С. Бородаєвський брав участь у роботі міжнародних кооперативних з'їздів. Так, на I Міжнародному конгресі з питань народного кредиту, що відбувся у липні 1900 р. в Парижі, представниками від Росії були О. Беретті, С. Бородаєвський, М. Ковалевський, О. Чупров та інші. Там була відзначена його робота «*Crédit populaire en Russie*» [32, с. 2, 82]. Сергій Васильович був делегатом відділення на VII Міжнародному кооперативному конгресі (Кремона, 1908) та Міжнародному конгресі щодо потреб середніх класів населення (Відень, 1908), персональним членом Міжнародного кооперативного альянсу.

Свої враження від численних подорожей за кордон виклав на сторінках журналів «Вестник кооперации», «Вестник мелкого кредита», «Хроника учреждений мелкого кредита». Побачили світ його книги «Сельскохозяйственная кооперация в Германии» (СПб., 1908) і «Кооперация среди славян» (СПб., 1912). Бородаєвський брав активну участь у роботі всеросійських кооперативних і кустарних з'їздів, зокрема, виголосив доповіді на таких форумах, як З'їзд діячів дрібного кредиту (Петербург, 1907), I Всеросійський з'їзд представників кооперативних установ (Москва, 1908), Всеросійський з'їзд діячів дрібного кредиту і сільськогосподарської кооперації (Петербург, 1912) та інших.

У столиці С. Бородаєвський підтримував зв'язки з представниками столичної української громади, редакцією журналу «Украинский вестник» [166, с. 192]. Були опубліковані українською мовою такі праці, як «Сільськогосподарські спілки у Німеччині» (СПб., 1909) та «Про кредитні кооперації (позичково-зберігальні та кредитні т-ва)» (СПб., 1909). Друга книга була надрукована на кошти Благодійного товариства з видання дешевих книг. Її переклад здійснив Петро Стебницький, з яким Сергій Васильович був особисто знайомий і листувався [196].

С. Бородаєвський займався і викладацькою діяльністю. Читав лекції з кооперації на Вищих комерційних курсах Победінського та в Політехнічному інституті в Петрограді. Водночас займався науковою роботою. Його роботи були опубліковані за кордоном [8]. У роки Першої світової війни вчений написав декілька праць про вплив війни на розвиток кооперації.

Після жовтневого перевороту 1917 р. С. Бородаєвський залишив державну службу, а на початку наступного року повернувся на батьківщину. Він був товаришем (заступник) міністра торгу і промисловості, брав участь у підготовці і підписанні міжнародних договорів України. Входив до складу спільної українсько-німецько-австрійської комісії, що займалася пролонгацією терміну дії договору між УНР і Центральними Державами від 23 квітня 1918 р. 10 вересня того ж року такий договір був укладений. Угоди про впорядкування

комунікації (залізничних перевезень), транспортування товарів (вантажів), що були складовими частинами цього договору, підписав саме С. Бородаєвський [155, с. 211, 316]. У вересні 1918 р. Сергій Васильович був автором проекту товарообміну між Україною та Туреччиною [434, ф. 1118, оп. 1, спр. 3, арк. 120-120зв]. 30 вересня 1918 р. він же підписав від імені Української Держави торговельну угоду з Фінляндією [137, с. 74-79]. Після поразки країн Четверного союзу в Першій світовій війні уряд намагався налагодити відносини з країнами Антанти. Саме з цією метою була створена спеціальна комісія, до складу якої увійшов і С. Бородаєвський, для переговорів з румунською делегацією на чолі із К. Концеску [155, с. 143]. Керівництво Української Держави намагалося встановити дипломатичні відносини з країнами, що постали на уламках Російської імперії. 5 грудня 1918 р. у Києві був укладений українсько-грузинський договір, який з боку Української Держави підписав С. Бородаєвський, Грузинської Республіки – В. Тевзая [155, с. 318, 320].

Після відновлення УНР Сергій Васильович продовжував працювати в уряді. Виконував обов'язки члена ради міністра торгівлі і промисловості, керівника департаменту зовнішньої торгівлі УНР [434, ф. 1118, оп. 1, спр. 17, арк. 171]. Наприкінці січня 1919 р. з метою налагодження відносин із представниками держав Антанти до Одеси відбула українська урядова делегація, до складу якої входив і С. Бородаєвський. Його завдання полягало у з'ясуванні справи незаконного випуску представниками Добровольчої армії українських грошей. Після приїзду до Одеси Сергій Васильович подав французькому військовому командуванню скаргу на дії білогвардійців. Невдовзі він був заарештований представниками Добровольчої армії і провів у в'язниці більше місяця [276, с. 378, 384].

Працюючи у державних установах, С. Бородаєвський допомагав і розвитку кооперативного руху. З ініціативи Центрального українського кооперативного комітету та за підтримки Сергія Васильовича на початку грудня 1918 р. при Міністерстві торгівлі і промисловості була створена Кооперативна рада для регулювання взаємовідносин між державними

установами та кооперативними організаціями. Влітку 1919 р., перебуваючи в Одесі, Сергій Васильович організував там Всеукраїнський союз виробничих кооперативів «Трудсоюз», яким і керував до свого від'їзду за кордон. Одночасно читав лекції з історії кооперації в Західній Європі в місцевому Політехнічному інституті.

У грудні 1919 р. С. Бородаєвський змушений був емігрувати. Він виїздить до Стамбула, звідти – до Франції. У 1920-1921 рр. – член Російської академічної групи, 1921-1922 рр. викладав у Міжнародній академії в Брюсселі та Російському відділі Паризького університету [434, ф. 3859, оп. 1, спр. 230, арк. 150]. Потім переїхав до Чехословаччини.

У Чехословаччині Сергій Васильович активно займався науково-педагогічною, адміністративною та громадською діяльністю. У 1922 р. став доцентом, 1924 р. – професором, 1928-1931 рр. – деканом економічно-кооперативного факультету Української господарської академії (УГА) в Подєбрадах [434, ф. 3795, оп. 1, спр. 128, арк. 151]. Заходами УГА побачили світ такі його підручники, як «Історія кооперативного кредиту» (1923), «Історія кооперації» (1925) та «Теорія і практика кооперативного кредиту» (1925).

Сергій Васильович був одним з ініціаторів створення товариства «Українське університетське угруповання для Ліги Націй» (УУУЛН). Воно було засноване 18 травня 1925 р. в Подєбрадах і складалося переважно зі студентів та професорів УГА. Його метою проголошувалася спільна праця українського еміграційного студентства та професури на засадах Ліги Націй зі створення атмосфери міжнародного порозуміння й забезпечення сталого миру. С. Бородаєвський був президентом товариства. Як його представник брав участь у засіданнях Ради Міжнародної університетської федерації для Ліги Націй (МУФЛН) та її щорічних конгресах у Женеві та Лондоні. Від імені УУУЛН звертався до міжнародних організацій у справі захисту інтересів української еміграції. За свою працю «*Les problemes économiques et le paix*»

(«Економічні проблеми і мир»), що була написана на оголошений МУФЛН конкурс, учений у 1928 р. отримав премію Монтегю Бертон [158].

У відкритому при УГА в 1932 р. Українському технічно-господарському інституті, який після закриття Академії став самостійним навчальним закладом із заочною формою навчання, професор до кінця свого життя вів курси «Історія кооперації» та «Кооперативний кредит» [434, ф. 3879, оп. 1, спр. 219, арк. 1-13в]. Сергій Васильович був також професором Українського соціологічного інституту (Інститут громадознавства, заснований М. Грушевським у Відні) в Празі [114, с. 43], з 1923 р. – доцентом, 1925 р. – професором, у 1930-1932 рр. – продеканом факультету права і суспільних наук Українського вільного університету в Празі. Очолював кафедру кооперації.

С. Бородаєвський залишався активним діячем міжнародного кооперативного руху, був одним із фундаторів Міжнародного інституту кооперативних студій, заснованого професором Шарлем Жідом у Базелі, а також членом Міжнародного наукового інституту кооперації в Парижі. Він брав активну участь у наукових форумах, що влаштовувалися з ініціативи цих та інших міжнародних установ та організацій. За оцінкою історика українського кооперативного руху І. Витановича, «поруч проф. М. Туган-Барановського, проф. С. Бородаєвський найбільше відомий в наукових колах і в міжнародному кооп. світі як видатний кооперативний вчений-дослідник» [54, с. 578].

Вчений брав участь у I та II Українських наукових з'їздах, що відбулися 1926 і 1932 рр. в Празі. Очолював економічно-кооперативну підсекцію секції права і суспільних наук Першого з'їзду [434, ф. 3795, оп. 1, спр. 432, арк. 37], був членом організаційної комісії II Українського наукового з'їзду, головою президії економічно-кооперативної підсекції правничо-кооперативної секції [420, с. 4-9].

С. Бородаєвський брав участь у роботі українських фахових організацій. Був членом Товариства українських економістів, Товариства українських кооператорів, Товариства українських інженерів, Українського правничого товариства й Українського історично-філологічного товариства. Вчений

виступив одним із фундаторів Української наукової асоціації [435, ф. 269, оп. 1, спр. 400, арк. 25].

Вчений залишив велику наукову спадщину. Його науковий доробок складає близько 50 великих наукових праць. Серед них – *«Історія кооперативного кредиту»* (Прага, 1923), *«Історія кооперації»* (Прага, 1925), *«Теорія і практика кооперативного кредиту»* (Подєбради, 1925), *«Принципи кооперативного законодавства»* (Подєбради, 1927), *«Кооперативний збут»* (Подєбради, 1928) та ін. Вчений є автором понад 500 фахових статей, написаних українською, російською, чеською, англійською, іспанською, італійською, німецькою, французькою й іншими мовами, що були опубліковані у 85 друкованих органах кооперативної преси 22 країн [54, 115]. Серед них – *«International Cooperative Bulletin»* (Великобританія), *«Revue Internationale du Travail»*, *«Revue des Etudes Coopératives»* (Франція), *«La Revue Internationale d'agriculture»* (Італія), *«Der Genossenschaftler»* (Німеччина), *«Revista Social y agrarian»* (Іспанія), *«Journal of Farm Economics»* (США), *«Кооперативний альманах»*, *«Український економіст»*, *«Український інженер»*, *«Кооперативна Республіка»* та багато інших. Сергій Васильович підготував низку статей для Української Загальної Енциклопедії (*«Книга Знання»*).

Життя Сергія Васильовича трагічно обірвалося 6 лютого 1942 р. у Празі. Поховали на тамтешньому Ольшанському кладовищі [81, 19-21]. У некролозі, опублікованому у тижневику *«Краківські вісті»*, зазначалося, що в особі Сергія Васильовича Бородаєвського український народ втратив *«ученого-кооператора світової слави, сумлінного і відданого справі працівника та великого українського патріота»* [327].

З Північно-Східною Україною було пов'язано життя вченого агронома, професора, учасника національно-визвольного руху початку ХХ ст. й Української революції 1917-1921 рр., дипломата, лідера української політичної еміграції в Румунії Костя Адріановича Мацієвича. Свого часу в Російській імперії він був відомий як один з теоретиків громадської агрономії [272, с. 46-47; 436] й організаційно-виробничого напрямку економічної думки [128; 201].

Дослідники з української діаспори відзначали роль К. Мацієвича в розвитку громадської агрономії, сільськогосподарської економії та кооперації [52; 154; 160, с. 1495]. У СРСР його ім'я згадувалося лише у негативному сенсі [208; 264]. У незалежній Україні інтерес до життя та діяльності вченого посилювався. З'явилися короткі нариси про нього в енциклопедично-довідкових виданнях [49, 126-127; 388, с. 298; 415, с. 29], роботи про його науково-освітню, громадську [94; 95; 110; 164; 319], дипломатичну діяльність [12; 13; 81; 86; 285, с. 78-82; 392, с. 210-227], румунський період життя [83] і співпрацю з О. Олесем [241] та Є. Чикаленком [79]. Але і нині багато сторінок діяльності політика і вченого залишаються невідомими.

Кость Адріанович Мацієвич народився 18 травня 1873 р. у селі Деремезна Васильківського пов. Київської губ., нині Обухівського р-ну Київської обл. у сім'ї священика. Навчався у Білоцерківському реальному училищі, Київській духовній семінарії, 4-й Київській гімназії, Новоолександрійському інституті сільського господарства і лісівництва в Пулавах (нині Польща). Вже під час навчання в семінарії та гімназії Кость Адріанович був членом українського гуртка.

У Новій Олександрії (Новоолександрія) Кость Адріанович став членом інститутської Української громади. Як її керівник брав участь у I (нелегальному) З'їзді студентських українських громад у Києві (1897). Через це невдовзі був заарештований і відсидів у в'язниці півтора місяця. У 1897 р. К. Мацієвич проходив виробничу практику в Янківському маєтку (село Янків Ріг, нині в межах с. Кириківка Великописарівського р-ну Сумської обл.) цукрозаводчика П. Харитоненка. Його дипломна робота називалася «*Значення культури буряків у сільському господарстві Янківського району*». Під час проходження практики Мацієвич познайомився з родиною головного управителя маєтками цукрозаводчика І. Асмолова, який і запросив його на роботу. У 1898 р. він очолив Янківську економію.

Але на початку 1899 р. К. Мацієвич переїхав до Полтави, де став агрономом Полтавського товариства сільського господарства й Полтавського

повітового земства. Разом з О. Русовим та Л. Падалкою організував при товаристві кооперативний відділ, друкувався у журналі «Хуторянин», взяв участь у Всеросійському з'їзді з агрономічної допомоги місцевому господарству (Москва, 1901), на якому поставив питання про необхідність використання української мови в агрономічній роботі в Україні. Був членом місцевої Української громади, керував українським гуртком гімназистів і семінаристів, до якого належав і Симон Петлюра [434, ф. 3892, оп. 1, спр. 36, арк. 65].

Небезпека арешту змусила Костя Адріановича залишити Україну. У 1901-1905 рр. він – агроном Саратовського губернського земства. У Саратові вийшли друком такі праці вченого, як «*Главные вопросы повышения с.-х. культуры*» й «*Организация мелкого кредита*». На початку революції 1905-1907 рр. брав участь у створенні в губернії осередків Всеросійського селянського союзу, був членом місцевої Української громади. У грудні 1905 р. його заарештували. Під слідством перебував до травня 1906 р. Восени того ж року повернувся в Україну. Спочатку жив на Київщині, потім переїхав до Харкова.

У 1907-1915 рр. (з перервами) Кость Адріанович був редактором двомовного журналу «Хлібороб», «*Южно-Русской сельскохозяйственной газеты*» і додатку до неї «*Вопросы местной кооперации*». На сторінках цих видань публікувалися матеріали про розвиток кооперації та агрономічної справи в Лебединському, Охтирському і Сумському повітах, статті сумських агрономів В. Сазонова і П. Власенка, кооператорів, інспекторів дрібного кредиту І. Подольського й А. Лазаренка. К. Мацієвич брав участь у виданні журналу «*Потребитель*» та підготовці «*Народной энциклопедии*», що видавалася Харківським товариством поширення у народі грамотності. Друкувався у харківській газеті «*Утро*», видав науково-популярну книгу під назвою «*Крестьянские общества сельского хозяйства*» та монографію «*Экономическая природа и организация фосфорного удобрения на черноземе*». Залучив до роботи в українському відділі журналу «Хлібороб» Х. Алчевську, В. Короліва (Старого), М. Кропивницького, І. Липу, О. Пчілку, М. Шаповала.

Рубрику з агрокультури в цьому відділі вів уродженець Охтирки, агроном, майбутній народний міністр хліборобства УНР А. Терниченко [434, ф. 3892, оп. 1, спр. 36, арк. 88].

К. Мацієвич брав участь у роботі I Всеросійського з'їзду представників кооперативних установ (Москва, 1908), I Українського освітньо-економічного конгресу, організованого товариством «*Просвіта*» з нагоди 40-річчя свого заснування (Львів, 1909), був членом оргкомітету Всеросійського кооперативного з'їзду (Київ, 1913) та секції громадської агрономії Всеросійського сільськогосподарського з'їзду (Київ, 1913).

За участь у революції з осені 1909 р. до весни 1912 р. Кость Адріанович відбував покарання у Васильківській в'язниці. Там вивчив англійську й італійську мови, під псевдонімом К. Ашин видав книги «*Общественно-агрономические этюды*», «*Рентабельность фосфорнокислого удобрения на южной окраине чернозема*», «*Организация американского свиноводства*». Після виходу з в'язниці був агрономом Харківського товариства сільського господарства (ХТСГ), редактором наукового «*Агрономического журнала*» (1912–1915). До редакції журналу залучив О. Чайнова та Б. Бруцкуса [434, ф. 3892, оп. 1, спр. 36, арк. 85-86].

У 1913 р. на замовлення ХТСГ К. Мацієвич розробив програму обстеження посівів цукрового буряка у селянських господарствах Богодухівського, Валківського, Вовчанського, Лебединського, Охтирського і Сумського повітів. Кость Адріанович поєднував професійну діяльність із громадською роботою. Був заступником Комітету сприяння сільській кооперації ХТСГ. Чималий вклад вченого в тому, що за успішне сприяння розвитку сільської кооперації Комітет здобув велику золоту медаль на Всеросійській виставці 1913 р. у Києві [345]. Він був редактором та одним з авторів широко відомої в країні «*Справочной книги для сельских хозяев*», що витримала 7 видань. Користувався попитом і виданий на кошти Харківської губерньської земської управи збірник його статей «*Прогресс агрикультуры*».

У дореволюційний період чимало статей вченого були опубліковані на сторінках журналів *«Вестник кооперации»*, *«Вестник мелкого кредита»*, *«Земское дело»*, *«Земство»*, *«Сельское хозяйство и лесоводство»*, газетах *«Наша жизнь»*, *«Товарищ»*. Він редагував перший збірник статей *«Кооперация и агрономия»*, що вийшов заходами московського журналу *«Кооперативная жизнь»*.

Восени 1915 р. Кость Адріанович переїхав до Петрограда, де працював на Вищих жіночих і Кам'яноостровських сільськогосподарських курсах, у Петроградському товаристві народних університетів, керував відділами Петроградського відділення Комітету щодо сільських ощадно-позичкових і промислових товариств та Всеросійського земського союзу, брав участь у роботі Вільного економічного товариства, навесні 1917 р. належав до керівництва Ліги аграрних реформ. У столиці підтримував дружні зв'язки з членами місцевої Української громади П. Стебницьким, О. Лотоцьким та М. Славінським.

Весною 1917 р. Мацієвич переїхав до Києва. На нараді УРДП (майбутня Українська партія соціалістів-федералістів), що відбулася 6-7 квітня того ж року, його обрали членом її ЦК та делегували до Української Центральної Ради (УЦР) та її Малої Ради. З вересня 1917 р. він – товариш (заступник) генерального секретаря земельних справ, автор проекту аграрної реформи на засадах індивідуального трудового господарства із збереженням приватної земельної власності. Але через неприйняття УЦР цього проекту 19 грудня 1917 р. подав у відставку. Працював у Васильківському повітовому та Київському губернському земствах, був заступником голови (С. Петлюра) Всеукраїнського земського союзу, редактором *«Вісника Громадської Агрономії»* і журналу *«Українська кооперація»*, професором Комерційного та Політехнічного інститутів у Києві, головою Наглядової ради Центрального союзу сільськогосподарської кооперації (Централ), заступником голови (М. Туган-Барановський) Ради Центрального українського кооперативного комітету.

Вчений доклав чимало зусиль до організації агрономічної служби в Україні. Він був одним з ініціаторів проведення й організатором Народи представників агрономічних організацій України, що відбулася 25–26 серпня 1917 р. у Києві, головою оргкомітету I Всеукраїнського агрономічно-економічного з'їзду, що відбувся 22–26 жовтня 1917 р. у Києві.

За часів УЦР К. Мацієвич розпочав свою діяльність на дипломатичній ниві. У грудні 1917 р. він був членом однієї з урядових делегацій, що вела переговори у Брест-Литовську з представниками країн Центрального блоку [418, с. 13], брав участь у роботі комісії з товарообміну з Австро-Угорщиною, Болгарією, Німеччиною та Туреччиною [155, с. 203], політичної комісії української делегації для переговорів з радянською Росією щодо визнання УНР [155, с. 113-114].

За часів Української Держави Кость Адріанович входив до складу Українського національного союзу, що згодом створив Директорію для організації повстання проти гетьмана. Наприкінці 1918 р., за наполяганням В. Винниченка, відбув до м. Ясси для ведення переговорів з країнами Антанти щодо підтримки УНР [434, ф. 3892, оп. 1, спр. 36, арк. 98-100]. Позитивним результатом переговорів стало те, що Румунія зобов'язалася не втручатися у внутрішні справи УНР та підтримати визнання незалежності України на міжнародній конференції в Парижі.

Після встановлення влади Директорії, за наполяганням В. Винниченка і С. Петлюри, К. Мацієвич долучився до делегації УНР на переговорах з представниками країн Антанти щодо визнання України незалежною державою та спільної боротьби проти більшовиків спочатку в Одесі, а потім на станції Бірзула. Після урядової кризи у лютому 1919 р. його призначили міністром закордонних справ УНР [148, с. 49-50]. Кость Адріанович очолив зовнішньополітичне відомство у критичний для УНР період, коли країни Антанти не визнавали самостійності УНР, на півдні України висадилися французькі війська, існувала загроза з боку Добровольчої армії на чолі з А.

Денікіним з його ідеєю «*відновлення єдиної Росії*», тривала війна з радянською Росією тощо.

На початку квітня 1919 р. уряд С. Остапенка подав у відставку. Але дипломатичний досвід Мацієвича був використаний новим кабінетом Б. Мартоса. у червні 1919 р. Кость Адріанович очолив НДМ УНР в Румунії. Наприкінці серпня 1919 р. уряд УНР вирішив вести переговори з А. Денікіним щодо спільних дій проти більшовиків. Вони відбулися у Бухаресті. Українську сторону представляли К. Мацієвич і генерал С. Дельвіг, російську – генерал О. Геруа, французьку – військовий аташе Франції в Румунії генерал Петен. Але через негативне ставлення до української державності й української армії з боку денікінського керівництва та вимоги єдиного командування під керівництвом А. Денікіна ці переговори позитивних результатів не дали [270, с. 299].

Зі зміною зовнішньополітичної ситуації у зв'язку з перемир'ям на радянсько-польському фронті в середині жовтня 1920 р. у Бухаресті розпочалися переговори представників уряду УНР і П. Врангеля щодо створення єдиного антибільшовицького фронту. Українську сторону представляли Мацієвич, С. Дельвіг та М. Остроградський, російську – О. Геруа та С. Поклевський-Козелл [435, ф. 269, оп. 2, спр. 102, арк. 5-8]. Наприкінці жовтня того ж року представник П. Врангеля генерал П. Махров заявив про готовність його уряду визнати незалежність УНР до часу остаточного вирішення цього питання Українськими установчими зборами [434, ф. 3696, оп. 2, спр. 318, арк. 35].

Друкованим органом дипломатичного представництва був Бюлетень Пресового Бюро НДМ УНР в Румунії. На його сторінках публікувалися статті (доповіді) К. Мацієвича.

На початку 1920-х рр. головним своїм завданням Кость Адріанович вважав об'єднання української еміграції. З його ініціативи були створені Філія Українського товариства (прихильників) Ліги Націй (ФУТЛН), Союз українських жінок-емігранток, Українське співоче товариство «*Дума*»,

Українське ощадно-позичкове товариство «Згода», Громадсько-допомоговий комітет (ГДК). К. Мацієвич був керівником або членом правління цих організацій української еміграції [67].

Перебуваючи в Румунії, Кость Адріанович листувався з Симоном Петлюрою. Листування охоплювало широке коло проблем: події міжнародного життя та їх вплив на українську еміграцію, зовнішня політика Румунії, діяльність МЗС УНР та його представників у Польщі, Румунії, Чехословаччині, реорганізація уряду і Державного Центру УНР, становище української еміграції в Європі взагалі та в Румунії зокрема, внутрішньополітична ситуація в УСРР, особисті проблеми К. Мацієвича тощо [260].

Після трагічної події 25 травня 1926 р. в Парижі в країнах перебування української еміграції почали створюватися комітети вшанування пам'яті С. Петлюри. Наступного дня такий комітет був заснований у Бухаресті. Згодом він отримав назву Комітет імені Симона Петлюри. Його Почесним головою обрали К. Мацієвича [301]. Кость Адріанович написав спогади про спільну роботу з Симоном Васильовичем на земській ниві. Вони були опубліковані у виданому 1930 р. Міжорганізаційним комітетом для вшанування пам'яті С. Петлюри в Празі Збірнику пам'яті Симона Петлюри.

У Румунії К. Мацієвич неодноразово зустрічався з керівниками та членами уряду Румунії О. Авереску (*Averescu*), О. Вайда-Воеводою (*Vaida-Voevod*), К. Аржетояну (*Argetoianu*), І. Бретіану (*Brătianu*), Д. Таке-Іонеску (*Take Ionescu*), депутатами парламенту Елеферіу, Інкульцем, Манулеску, І. Ністором, послами Болгарії, Польщі, Франції в Румунії та публікувався в румунській пресі.

Уряд УНР доручав голові НДМ УНР в Румунії здійснювати дипломатичну діяльність і в інших країнах. У листопаді 1920 р. Мацієвича призначили керуючим справами Посольства УНР в Болгарії. 5 березня 1921 р. він прибув до цієї балканської країни, а 10 березня вручив вірчі грамоти Прем'єр-Міністру (він же і міністр закордонних справ) Болгарії О. Стамболійському. На той момент ставлення болгарської влади до УНР було

невизначеним, оскільки Брест-Литовський мирний договір втратив чинність, Україна опинилася під владою більшовиків, а уряд й армія УНР – поза межами України. Проте ставлення до українського питання поступово змінювалося під впливом зустрічей Прем'єр-Міністра Болгарії з головами НДМ УНР у грудні 1920 р. у Варшаві та Бухаресті, коли О. Стамболійський вперше виявив прихильність до УНР. Подальше з'ясування обопільних позицій відбулося вже в Болгарії. 10 березня під час офіційної зустрічі К. Мацієвича з О. Стамболійським Прем'єр-Міністр Болгарії пообіцяв сприяти роботі українського дипломатичного представництва настільки, наскільки це можливо з боку Болгарії. На думку українського дипломата, зустріч була не тільки ввічливою, але і щирою. О. Стамболійський запевнив, що Болгарія визнала УНР де-факто, а при зміні ситуації готова зробити це де-юре [434, ф. 3696, оп. 2, спр. 308, арк. 51-51зв]. Того ж дня Мацієвич зустрівся з керуючим МЗС Болгарії С. Радєвим. Були з'ясовані позиції щодо українсько-російських відносин, головою Народних Зборів О. Ботєвим та дипломатичними представниками Польщі, Румунії та Чехословаччини в Болгарії [62].

На початку 1920-х рр. у Чехословаччині (ЧСР) заходами місцевої влади й української еміграції відкрилося декілька українських вищих шкіл. У 1923 р. Костя Адріановича запросили викладати агрономію у Російському інституті сільськогосподарської кооперації в Празі та Українській господарській академії (УГА) в Подєбрадах. Вчений обрав українську вищу школу. Того ж року його обрали професором УГА. Але оскільки дисципліни, які він повинен був читати, викладалися на старших курсах, то остаточно переїхав до Чехословаччини лише у лютому 1925 р. [287]. У 1927-1928 навчальному році він був деканом агрономічно-лісового факультету [434, ф. 3795, оп. 1, спр. 128, арк. 151]. З 1932 р. К. Мацієвич був професором Українського технічно-господарського інституту в Празі.

Професор брав активну участь у наукових заходах еміграції. Кость Адріанович був головою агрономічно-лісової підсекції I Українського наукового з'їзду, що відбувся 3–7 жовтня 1926 р. в Празі, та виголосив доповідь

«Про сільськогосподарські райони України» [435, ф. 269, оп. 1, спр. 386, арк. 20зв-21]. На II Українському науковому з'їзді, що відбувся 20-24 березня 1932 р. в Празі, К. Мацієвич виступив двічі. Перша доповідь називалася «Проблема аграрного перенаселення України», друга – «Колективізація селянського господарства на Україні» [195, с. 12]. У 1932 р. Кость Адріанович був одним з фундаторів Української наукової асоціації, а з 1936 р. очолив її [376, с. 6].

У лютому 1930 р. у Варшаві був створений Український науковий інститут. Його очолив О. Лотоцький, який і запросив до співпраці К. Мацієвича. Наприкінці 1930 р. було започатковано економічний семінар. Його очолили К. Мацієвич і В. Садовський. У 1931 р. на одному з них обговорювалася доповідь Костя Адріановича «Аграрна криза». На сторінках журналу «Праці Українського наукового інституту» публікувалися роботи вченого.

К. Мацієвич співробітничав з Науковим товариством ім. Тараса Шевченка (НТШ) у Львові. На сторінках видання НТШ – вісника українознавства «Сьогочасне і минуле» була опублікована стаття вченого «Сільське господарство У.С.С.Р у порівнянні із світовим» (1939, Ч. 1). Кость Адріанович співробітничав також із редакцією «Сільськогосподарської енциклопедії» у Львові, друкувався у львівських журналах «Кооперативна республіка» та «Український агрономічний вісник».

У Чехословаччині К. Мацієвич брав участь у роботі низки фахових і громадських організацій. Серед них – Спілка українських техніків сільського господарства (СУТСГ) в Чехословаччині. У 1925 р. він став членом її управи, 1926 р. – головою управи, а 1927 р. – головою ревізійної комісії. Завдяки К. Мацієвичу СУТСГ сплачувала Є. Чикаленку щомісячну грошову допомогу, видала «Сільськогосподарський збірник», Російсько-український сільськогосподарський (літери А–Г) та Лісотехнічний німецько-український словники [79, с. 267-269].

У 1925 р. у Празі було створено товариство «Музей визвольної боротьби України» (МВБУ). Невдовзі Мацієвич став членом його управи. Кость

Адріанович передав Музею власну бібліотеку та матеріали особистого архіву. Вони були розміщені у залі засідань МВБУ [101]. К. Мацієвич був членом управи Комітету допомоги голодним України [435, ф. 269, оп. 2, спр. 103, арк. 64], Союзу українських журналістів і письменників на чужині (Прага) [374].

В еміграції К. Мацієвич активно займався політичною діяльністю. На початку 1920-х рр. він рекомендував С. Петлюрі реорганізувати уряд і ДЦ УНР на принципово нових засадах [260, с. 71, 81]. Частково ці рекомендації С. Петлюра врахував.

За твердженням Президента УНР в екзилі М. Лівичького, уряд УНР в еміграції був підзвітний таємній організації Братство української державності (БУД). До складу БУД належало більше 100 осіб, в тому числі Голова Директорії, усі члени уряду УНР, представники вищого військового командування колишньої армії УНР та визначні діячі унерівської еміграції [265, с. 50-52], в тому числі і Мацієвич [27].

ДЦ УНР в еміграції спирався у своїй діяльності на Українську радикально-демократичну партію (колишня УПСФ). Під час виходу уряду УНР на еміграцію наприкінці 1920 р. більшість його складу належала саме до цієї партії. УРДП зуміла виробити певну організаційну структуру. Спочатку головним її осередком була Австрія, а потім – Польща та Чехословаччина. З 1923 р. у Варшаві Закордонне бюро УРДП видавало неперіодичний журнал «Трибуна України», на сторінках якого були опубліковані праці К. Мацієвича «Без догмату» (1923, ч. 2-3) й «Економічні завдання української еміграції» (1923, ч. 5-7). У середині 1920-х рр. у Чехословаччині сформувався найбільший осередок УРДП. На червень 1925 р. у Празі партія налічувала 29 членів, Подебрадах – 20. Мацієвич належав до керівного складу Закордонного бюро УРДП (у 1933-1936 рр. голова), публікував на сторінках його «Бюлетеня» та «Українського вістника» статті про діяльність партії, перспективи національно-визвольної боротьби, вироблення української державницької ідеології, соціальну структуру української еміграції в Румунії [102, с. 40].

Восени 1925 р. у Парижі почав виходити друкований орган ДЦ УНР в еміграції тижневик *«Тризуб»* за редакцією одного з керівників УРДП В. Прокоповича. На сторінках тижневика друкувалися праці Мацієвича *«Світлій пам'яті незабутнього Симона Петлюри»*, *«Незалежність України та сучасна демократія»*, *«Пам'яті М. Галуцинського»*, *«Головні віхи економічної відбудови України»*, *«Перед поворотом на Україну»*, *«Симон Петлюра і сучасність»*, *«Розподіл Росії»* та інші.

Свою публічну політичну діяльність УРДП виявляла через створений нею Український республікансько-демократичний клуб (УРДК) у Празі. Організація об'єднувала представників різних політичних середовищ, але її основну складала радикал-демократи. Установчі збори організації відбулися 22 грудня 1925 р. До фундаторів належав і Мацієвич. Очолювали організацію О. Лотоцький (1925-1928), Мацієвич (1928-1931) та М. Славінський (з 1931 р.). Організація влаштовувала академії, присвячені національним святкам, відомим подіям чи особам, та товариські сходини. Кость Адріанович виголосив на них більше 10 доповідей, в тому числі *«Націоналізм С. Петлюри»*, *«Є. Чикаленко як тип українського хлібороба»*, *«IV Універсал у світлі сучасності»* та інші. УРДК брав участь у різноманітних сферах громадсько-політичного життя української еміграції. Клуб завжди підтримував заходи різних громадських організацій у загальнонаціональних справах – акції щодо позначення української національності у *«нансенівських»* паспортах, проти терору в Україні і *«судового процесу у справі СВУ»*, щодо об'єднання еміграції і стягнення національного податку, захисту національних прав українців Східної Галичини, відзначення 30-літнього ювілею виникнення Революційної української партії та інші. УРДК займався працевлаштуванням своїх членів, випускників українських вищих шкіл та взагалі українців-емігрантів. З цією метою Клуб відкрив бюро праці. У 1928-1935 р. його головою був К. Мацієвич [102, с. 40-42].

Кость Адріанович – один з ініціаторів скликання загальної конференції української еміграції та створення Української головної еміграційної ради (УГЕР). Очолював її О. Шульгин. К. Мацієвич був делегатом від ГДК

української еміграції в Румунії на всіх трьох конференціях УГЕР, що відбулися 1929, 1932 та 1934 рр. у Празі, входив до складу ревізійної комісії УГЕР, виголошував доповіді на конференціях [57, с. 60].

У середині 1930-х рр. серед емігрантів і західних українців розпочалася робота зі скликання Всеукраїнського національного конгресу (ВНК). Лютнева 1934 р. конференція УРДП уповноважила Закордонне бюро партії взяти участь у ньому. К. Мацієвич представив УРДП на конференції українських політичних партій щодо скликання ВНК, що відбулася наприкінці 1934 р. у Львові. Завдяки наполегливості Костя Адріановича конференція визнала право УГЕР взяти участь у ВНК. 1 січня 1935 р. 8 українських партій створили Підготовчий конгресовий комітет зі скликання ВНК. До нього увійшли і представники УРДП К. Мацієвич і М. Славінський. Одночасно Кость Адріанович був членом Підготовчого конгресового комітету закордоном. Праця Мацієвича *«Центральна ідея Конгресу»* була опублікована на сторінках празького *«Вістника Українського Національного Конгресу»* (1936, ч. 1) [108].

Восени 1941 р. вчений переїхав до Києва, де увійшов до складу Української національної ради [125, с. 414]. Проте невдовзі повернувся до Праги, де і помер 2 квітня 1942 р. у Празі.

Своїм життям та діяльністю у різних галузях суспільно-політичного життя, наполегливою працею на ниві науки, культури, освіти К. Мацієвич довів, що належить до когорти відомих діячів українського національно-визвольного руху, борців за незалежність України. Про його вагомий науковий доробок український економіст В. Доманицький сказав так: *«проф. А. Чаянов та проф. А. Фабрикант в своїх підручниках зараховують К. Мацієвича до світових корифеїв громадської агрономії. Ще з більшим правом можна вважати його корифеєм української громадської агрономії»* [434, ф. 3879, оп. 2, спр. 27, арк. 1].

Українська революція 1917-1921 рр. сколихнула всю країну. У вирі її подій брали участь різні верстви населення. Серед них – чимало тих, хто бачив себе в майбутньому педагогом. До них належить уродженець Сумщини,

військовий і педагог Іван Митрофанович Кобизький. Він походив із козацького роду північно-східної частини Лівобережної України.

Народився Іван Митрофанович 1 січня 1891 р. у м. Кролевець. Закінчив місцеву земську школу, 1905 р. – Новгород-сіверське духовне училище, 1911 р. – Чернігівську духовну семінарію. Під час навчання в семінарії почав друкуватися у журналі «*Вера и Разум*». У 1911-1915 рр. І. Кобизький навчався на історико-філологічному факультеті Варшавського університету. Його студентські праці друкувалися в університетських наукових виданнях, а дипломна робота «*Дослідження над текстом “Слова і полку Ігоревім”*» була високо оцінена університетською професурою. Хотів реалізувати себе на викладацькій ниві, але цьому завадила Перша світова війна.

І. Кобизький закінчив Костянтинівську військову школу в Києві та старшинське військове училище в Оранієнбаумі. Перебував у діючій армії. Після лютневої революції 1917 р. брав участь у формуванні українських національних частин у складі російської армії. Влітку 1917 р. він на чолі українізованої кулеметної сотні прибув до Києва, де вступив до 1-го Богданівського полку. Але невдовзі через хворобу залишив військову службу. Навесні 1918 р. поринув у роботу на національно-культурній ниві. Закінчивши курси українознавства, викладав українську мову у І Чернігівській чоловічій гімназії й одночасно працював у місцевій Учительській спілці, яка доручила йому завідувати Шевченківським відділом Чернігівського музею ім. Тарнавського [191].

Але влітку 1919 р. після чергової навали більшовиків Іван Митрофанович знову взявся за зброю. У складі Армії УНР пройшов з боями майже всю Україну зі сходу на захід. Був поранений. Згодом у складі 5-ї Херсонської дивізії Армії УНР І. Кобизький був інтернований на території Польщі. У квітні 1920 р. він працює на курсах українознавства для інтернованих вояків і дітей біженців, 1921 р. – у табірних гімназіях для інтернованих у Ланцуті (учителем і директором) та Стшалкові. Врешті-решт, стає учителем, а згодом і завідуючим Школою українських пластунів у таборі Щипйорно (Щепйорно) [231, с. 73].

У грудні 1923 р. школу пластунів закрили, одну частину учнів відіслали до Франції, другу – до Перемишля, а 29 учнів на чолі з директором І.М. Кобизьким та учителем Марком Хлюром за згодою чеської влади було перевезено до Праги. Там Іван Митрофанович завідував інтернатом для хлопчиків і читав лекції на матуральних (загальноосвітніх) курсах. У 1925 р. при Українському високому педагогічному інституті ім. М. Драгоманова гімназії з учнів інтернату та слухачів матуральних курсів була створена гімназія [299, с. 181]. Її першим директором був колишній сотник Українських січових стрільців, доктор Яким Ярема. Іван Митрофанович працював викладачем української мови, заступником директора, в. о. директора, а з 1 грудня 1930 р. очолив цей заклад, який був перейменований на Українську реформовану реальну гімназію в Ржевницях (поблизу Праги) [414, с. 18]. На цій посаді він працював до своєї смерті.

І. Кобизький підтримував дружні стосунки із родиною О. Олеся. Поет не тільки декламував учням гімназії свої вірші, але і дарував свої твори, зокрема книги *«Лисичка, котик і півник»* (1930), *«На зелених горах»* (1933) та інші. Дружина поета Віра Антонівна Кандиба (Свадковська) працювала в гімназії [91].

Незважаючи на свої невеликі статки, Іван та Ольга (дружина) Кобизькі допомагали розбудові Музею визвольної боротьби України в Празі. Іван Михайлович передав Музею власну бібліотеку. Разом із дружиною пожертвували на його користь 325 чеських корон.

Помер Іван Митрофанович Кобизький 13 листопада 1933 р. після складної операції у лікарні святого Миколая міста Ліптовський у Словаччині [64, с. 143].

У період Української революції 1917-1921 рр. на північному сході України військові підрозділи Армії УНР, які боролися з навалою більшовицьких військ, очолював майбутній лідер української військової еміграції в Румунії Гнат Єрмилович Порохівський. Донедавна в енциклопедично-довідкових виданнях та ЗМІ подавалася суперечлива

інформація про його біографію, зокрема щодо років життя, військової освіти, дати і місця смерті тощо [124; 205; 261]. В Україні були опубліковані статті про українську військову еміграцію та її лідера [5; 69; 72; 73; 80; 104-107; 205; 339], в Румунії побачили світ 2 книги про Г. Порохівського. Перша написана на матеріалах румунських спецслужб [4], друга – Галузевого державного архіву СБУ [3].

Гнат Єрмилович Порохівський народився 29 січня 1888 р. у с. Добре на Уманщині. У 1907 р. закінчив Одеське піхотне юнкерське училище. До вересня 1917 р. служив у царській армії пройшов шлях від молодшого офіцера до командира полку. Брав участь у наступі російської армії на Львів і Перемишль, у боях на Північному фронті, командував 43-м Сибірським стрілецьким полком. У вересні 1917 р., перебуваючи у Києві після контузії, перейшов на бік Української Центральної Ради. Був призначений командиром 416-го Верхньодніпровського полку, який після переформування був перейменований на 4-й Козацький полк 1-го Українського корпусу. Згодом командував 3-м Острозьким полком, був начальником штабу 5-го Чернігівського корпусу. У 1920 р. командував 6-ю запасною бригадою, 2-ю Кулеметною бригадою 1-ї Кулеметної дивізії Армії УНР. У листопада того ж року відступив на територію Румунії, де був інтернований. До 1923 р. – комендант таборів інтернованих українських вояків. У міжвоєнний період – лідер української військової еміграції в Румунії, член Філії Українського товариства прихильників Ліги Націй, Громадсько-допомогового комітету, Комітету імені Симона Петлюри в Бухаресті, представник військового міністерства УНР в Румунії.

З 1929 р. Г. Порохівський активно співпрацював з румунською спецслужбою – Спеціальною службою інформації. Згодом очолив один з її відділів. У листопада 1944 р. був заарештований радянськими спецслужбами, а в 1947 р. засуджений до 25 років позбавлення волі. Помер 14 червня 1952 р. у «Дубравлаге» [116, ф. 5, спр. 26440, т. 1, арк. 389].

До пантеону героїв Української революції 1917-1921 рр. варто також включити уродженців Сумщини:

- лікаря, міністра охорони здоров'я УНР Олексу Білоуса, генерал-хорунжого, військового міністра УНР Олександра Греківа, лікаря, історика, члена Колегії верховних правителів Української Держави Петра Дорошенка, шевченкознавця, літератора, члена УЦР Павла Зайцева, інженера, військового, дипломата УНР Олександра Коваленка, військового, члена УЦР Михайла Ковенка, економіста, члена УЦР і УАН, міністра праці Української Держави Володимира Косинського, митців братів Кричевських, письменника, військового, полковника Армії УНР Івана Литвиненка (Морозенка), члена УЦР Гната Михайличенка, графіка Георгія Нарбута, енциклопедиста, дипломата, журналіста, члена УЦР Євгена Онацького, економіста, кооператора, члена УЦР Тихона Осадчого, економіста, агронома, міністра землеробства УНР Аристарха Терниченка,

- членів УЦР Платона Бойка, Павла Бурлюка, Івана Довгого, Степана Здрастуй, Олексу Коломійця, Деміда Манька, Івана Рожченка, Івана Сагана, Василя Сивоконя, Панаса Сулизя, Максима Яценка [49],

- військових, командирів частин армій УНР, Української Держави, Західноукраїнської народної Республіки Якова Бальме, Якова Бутрима, Михайла Вергуна, Єфрема Вернигору, Олексу Вороніва, Миколу Гавришка, Нестора Кріпака, Степана Мальченка, Антіна Масляного, Миколу Остряньського, Антона Радченка, Василя Сварику, Михайла Селегія, Панаса Сокольника, Миколу Харитоненка, Миколу Яніва, Миколу Янчевського та Петра Ярчевського [396].

Висновки

1. Визначено, що заселення Північно-Східної України найбільш активним було у давньоруський період (IX-XII ст.) та у період становлення козацько-гетьманської державності (XVII ст.). У давньоруські часи з'являються такі поселення, як В'яхань, Путивль, Глухів, Вир, Попаш, Ромен та ін. У XVII ст. – Суми, Охтирка, Харків, Ізюм та ін.

На розвиток суспільно-політичного та культурного життя даного регіону впливали особливості заселення, яке відбувалося за участі представників різних етнічних чи етнографічних груп, а також належність північно-східних українських земель до різних державних утворень у той чи інший історичний період.

Досліджуваний регіон – місце перетину різних культурних традицій та впливів. У різні періоди історії краю тією чи іншою мірою регіон взагалі й українці як окрема етнічна спільнота зокрема зазнали впливу кочових народів (половці, кримські татари), литовців, поляків, росіян (русифікація, радянізація, коренізація), євреїв (смуга осілості поширювалася на західну і північно-західну частини регіону), німців у роки Другої світової війни. Це стосувалося як розвитку регіону, так і впливу на повсякденне життя місцевого люду.

2. Саме ці чинники і вплинули найбільшою мірою на формування культурно-освітніх осередків Північно-Східної України (сучасних Сумщини, Харківщини, Чернігівщини, частково Луганщини, Брянщини, Курщини, Білгородщини), які, у свою чергу, стали важливою складовою у процесі не лише загальнокультурного розвитку регіону, але й великою мірою лягли в основу формування моделі історичної пам'яті XIX ст.

3. Історична свідомість жителів досліджуваного регіону формувалася під впливом низки чинників: культурних, етнічних та політичних впливів, міграційних процесів, характеру відносин з етносами або державами-сусідами.

Міграційні (заселення Слобожанщини, урбанізація, переселення до краю представників інших національностей під час Голодомору 1932-1933 рр.) та політичні (особливо у ХХ ст. – радянізація, сталінізм, репресії, тоталітаризм, руйнування радянської ідентичності, конструювання національної ідентичності, глобалізація (ідея європейської інтеграції)) процеси в регіоні у різні часи створили специфічне етнокультурне середовище, що нині є основою для реалізації регіональної моделі історичної пам'яті.

4. До основних джерел формування історичної свідомості жителів регіону слід віднести:

- систематичне вивчення історії й суміжних дисциплін передусім в рамках шкільного навчання, а також в інших закладах освіти, участь у виховних заходах, спілкування з педагогами, тренерами тощо;

- «родинна пам'ять», тобто інформація, особистісні емоції, переживання, пов'язані з певними історичними подіями, які передаються від старшого покоління (батьки, діди й бабусі, інші родичі) до молодшого;

- спілкування з однолітками й обмін думками на історичні, культурні, політичні теми, (для молодшого покоління ще й обговорення комп'ютерних ігор пов'язаних з історичною та військовою тематикою) в тому числі й за допомогою інтернет-комунікацій (у соцмережах);

- засоби масової інформації, як вітчизняні, так і російські, особливо телебачення, кінопродукція, певною мірою – література.

- відзначення певних історичних подій на загальнодержавному і місцевому рівнях в рамках державної і регіональної політики пам'яті;

- діяльність релігійних організацій (передусім домінуючої в регіоні УПЦ МП), громадських організацій, меншою мірою – політичних партій.

5. Встановлено, що в історичній свідомості жителів регіону відбувалися наступні зміни: а) в добу Київської Русі тривалий час зберігалось родоплемінна самоідентифікація, а саме з літописними сіверянами; б) в період феодальної роздробленості Русі історична свідомість набуває станового характеру: можна говорити, спираючись на писемні джерела, і на «Слово о полку Ігоревім»

зокрема, про феодальна верхівка усвідомлювала свою належність до Русі й одночасно до Чернігово-Сіверської землі; в) в польсько-литовську добу самоідентифікація населення краю визначалася передусім віросповіданням і «підданством»; г) у XVII – XVIII ст., коли відбувалася найактивніша українська колонізація Слобожанщини історична свідомість визначалася переважно приналежністю до козацького стану; д) з ліквідацією автономії козацьких полків і станових привілеїв козацтва урядом Російської імперії, в умовах падіння рівня освіченості населення, русифікації колишньої козацької старшини, насадження «малоросійськості», історична свідомість жителів краю ототожнювалася з «підданством»; е) лише в другій половині XIX ст. на тлі розвитку місцевого самоврядування, зростання освіченості населення, збільшення інтересу приватних осіб до минулого краю з'являються місцеві дослідники й зароджується регіональна традиція вивчення локальної історії; ж) в період національно-визвольних змагань початку XX ст. мешканці регіону починають усвідомлювати свою належність до Українців й України; з) з початку 30-х рр. XX ст. це усвідомлення поступово нівелюється денациональною радянською політикою пам'яті, новим витком русифікації; к) з др. пол. 80-х рр. XX ст. на тлі наростання кризових явищ в СРСР, зростання активності громадськості й запиту «власного коріння» населення регіону, особливо молоде покоління, все більше усвідомлює свою належність до України (особливо після російської агресії 2014 р.).

6. На основі проведених соціологічних досліджень встановлено, що визначне місце серед фактів минулого у сучасному контексті історичної пам'яті жителів регіону займають передусім ті, що зберігаються в «родинній пам'яті» та були і є невід'ємною частиною політики пам'яті в часи. Це передусім події пов'язані з Другою світовою війною (для «старшого» покоління – в радянській інтерпретації «Велика Вітчизняна»), голодомором 1932-33 рр. та повоєнним голодом 1946-47 рр.

7. Робота над даною темою показала, що, на жаль, єдиної специфіки проведення політики історичної пам'яті на землях Північно-Східної України

досі не склалося. З одного боку, це пов'язано з тим, що в Україні на сьогодні існує проблема з формуванням єдиної державної політики пам'яті в цілому. Але з іншого боку, досліджуваний регіон складається з кількох районів, кожен з яких має свою специфіку заселення, формування місцевої спільноти, відмінний історичний процес тощо. Тому єдиної політики, орієнтованої на використання історичної пам'яті, тут, ймовірно, й не може бути (хоча деякі її складові можуть бути спільними). Умовно ці райони можна поділити на північно-західний та південно-східний. *Північно-західна* частина Північно-Східної України має більш «активну» історію розвитку, що тягне коріння з часів Київської Русі. Ці землі здавна населяли представники різних історико-етнографічних груп (сіверяни, поліщуки, литвини, горюни та інші) та національних меншин (греки, білоруси, росіяни тощо). Цей район має свою географічну специфіку (ліси, лісостеп, розгалужена річкова мережа тощо), що, безперечно, впливала на події й процеси, які тут відбувалися (військові події, економічні процеси та ін.). В історико-політичному сенсі ці землі у різні періоди перебували під владою монголо-татар, Литви, Речі Посполитої, Московської держави/Російської імперії, а також мали власний досвід державотворення (Козацька держава/Гетьманщина). Тому органи державної влади, місцевого самоврядування, громадські організації, окремі чиновники чи місцеві політики (Чернігівщини, Полтавщини), намагаючись вплинути на суспільно-політичне чи культурне життя регіону шляхом використання фактів минулого, частіше спираються на стародавню та ранньомодерну історію регіону – періоди Київської Русі, Гетьманщини (фактично саме ці чинники чи не найбільше вплинули на формування історичної свідомості мешканців регіону).

Щодо *південно-східної* частини Північно-Східної України, то тут «бурхливий» історичний процес починається значно пізніше, ніж у північно-західній – з колонізаційних процесів середини XVII ст. Умови, у яких і на яких почалося заселення (національно-визвольна війна, з дозволу московського царя), етнографічний та етнічний склад поселенців (українці, росіяни, згодом помітним став білоруський, татарський, єврейський елемент) зумовили

особливості розвитку цієї частини Північно-Східної України в цілому й зокрема історичної свідомості місцевого населення. Зокрема історичні події, учасником яких було місцеве населення – представники різних етнографічних груп чи національностей, тепер часто стають елементами політики пам'яті, які використовуються, наприклад, для пошуку ефективного контакту з іншими регіонами чи навіть державами (Україна-Росія, Україна-Ізраїль та ін.).

8. У процесі роботи над дослідженням було проведено комплекс соціологічних досліджень з метою визначення опорних моментів історичної пам'яті різних верств населення. Визначено ключові моменти вітчизняної історії, які, на думку респондентів, найбільше вплинули на формування сучасної української нації, які у тому числі тісно пов'язані і з Північно-Східною Україною. Це, перш за все, події національно-визвольної боротьби українського народу другої половини XVII ст.; діяльність різних культурно-освітніх осередків кінця XVIII – першої половини XIX ст.; події Української революції 1917-1921 рр. та Другої світової війни; Голодомор 1932-1933 рр.

Зроблено висновок, що, спираючись у першу чергу саме на ці історичні події, доцільно впливати на процес формування історичної свідомості українців, а можливо навіть здійснювати коригування їхньої історичної пам'яті.

9. Визначено, що на формування історичної пам'яті населення Північно-Східної України найбільше впливали (і продовжують впливати) такі фактори, як освіта; національна політика щодо держав, що мають спільні кордони з досліджуваним регіоном України (Росія, Білорусь); політика цих сусідніх держав, спрямована на задоволення своїх інтересів в Україні; етнокультурні особливості регіону.

Здебільшого, спираючись саме на ці критерії, слід формувати так звану державну політику пам'яті у сучасній Україні.

10. Встановлено, що специфіка краю з погляду впливу українсько-російського фронтиру на формування національної ідентичності українців Північної Слобожанщини полягає в наступному: а) значний вплив ЗМІ сусідньої Росії, наявність значної російської меншини, збереження

«радянських» маркерів політики історичної пам'яті зумовлює певну «розмитість», невизначеність національної самоідентифікації у жителів «старшого» покоління, Путивльщини, прикордонних сіл; б) в умовах військового протистояння на Сході України частина мешканців, особливо прикордонних населених пунктів, займає позицію нейтралітету й невдоволена обмеженнями комунікацій на кордоні («війна не в нас»); в) саме війна змусила значну частину жителів краю, передусім молодого покоління, чітко визначитися в своїй українській самоідентифікації й стати на захист Батьківщини, допомагати військовим матеріально; г) разом з тим, частина молоді, ідентифікуючи себе українцем, бажає під різними приводами покинути Україну й виїхати за кордон (в одну з країн Європи, США, Канади, але не до Росії).

11. Пізнавальна модель історичної пам'яті українського народу повинна бути структурованою. Для неї характерна і певна поетапність. У першу чергу вона повинна спиратися на такі елементи, як *виховання* (прививання низки загальнолюдських цінностей, зокрема почуття толерантності, поваги до власного народу, традицій, історії, в основі якого лежать відповідні приклади з української історії); *освіта* (вивчення української історії взагалі та регіональної зокрема у середніх та вищих навчальних закладах, роблячи акценти на найбільш важливих для України подіях і явищах – процеси державотворення, розвиток науки і культури, перемоги тощо); *популяризація* історичних знань про Україну, її народ, традиції, про відомих українців – громадських, політичних, культурних діячів, військових тощо.

Модель історичної пам'яті має включати наступні елементи:

- формування чіткої загальнодержавної політики пам'яті з визначенням ключових історичних подій та постатей діячів, які мають сприяти загальнонаціональній самоідентифікації й консолідації населення України, сприяти розвитку національної свідомості й патріотизму;

- виважена регіональна політика пам'яті, яка має враховувати особливості етнічного і демографічного складу населення, і включати комплекс заходів

популяризаторського та виховного характеру (тематичні виставки, теле- і радіопроекти, публікації у пресі, наповнення відповідним контентом сайтів місцевих органів влади і їх поширення у соцмережах, випуск довідників і путівників історичними місцями краю тощо), продовження формування «пантеону» видатних уродженців краю, як учасників національно-визвольних змагань (наприклад, О. Олесь, В. Філонович, С. Тимошенко та ін.), так і радянської доби, що не викликають «роздратування» (І. Кожедуб, С. Супрун, П. Рибалко);

- проведення систематичних досліджень засобами соціології на загальнодержавному та місцевому рівнях з метою вивчення етно-демографічних процесів у суспільстві, думки окремих соціальних груп, національних меншин щодо окремих історичних подій чи персоналій з метою корекції політики історичної пам'яті;

- осучаснення систематичного курсу вивчення історії в школі шляхом запровадження комп'ютерних технологій (передусім, унаочнення), оскільки нове покоління краще сприймає саме такі форми подачі інформації, творчо-пошукових елементів навчально-виховної діяльності (зокрема, в області краєзнавства); збільшення уваги у вищій школі до вивчення дисциплін історико-культурологічного циклу;

- стимулювання молодого покоління до вивчення і збереження «родинної пам'яті», власного родоводу;

- створення якісного медіа-продукту на історико-культурологічну тематику і його активне поширення у загальнодержавних та регіональних ЗМІ, популярних сайтах, соцмережах;

- стимулювання на різних рівнях роботи по поширенню історико-релігійної і конфесійної інформації в напрямку пропагування ідеї створення єдиної помісної православної церкви в Україні, як повернення до традицій Київської Русі.

Втілення цієї моделі у життя повинне відбуватися у рамках державної політики пам'яті. Безперечно, враховуватися при цьому повинні різні чинники.

Стосовно Північно-Східної України це, у першу чергу, національна політика щодо держав, що мають спільні кордони з досліджуваним регіоном України (Росія, Білорусь); політика цих сусідніх держав, спрямована на задоволення своїх інтересів в Україні; етнокультурні особливості регіону.

Перелік джерел посилання

1. *Cecil R.* The Myth of the Master Race: Alfred Rosenberg and Nazi ideology / R. Cecil. – 1973. – 266 s.
2. *Davis S. Josef.* Memorial resolution. Vladimir P. Timoshenko 1885-1965 / Joseph S. Davis, Edward S. Shaw, Helen C. Farnsworth // Food Research Institute Studies. – 1965. – Vol. 5. – No 3. – P. 288.
3. *Guzun V.* Anchetat de SMERS: asul SSI si liderul emigratiei ucrainene din România în dosarele SBU, 1944-1947 / V. Guzun, V. Vlasenko. – Cluj-Napoca: Editura Argonaut, 2016. – 730 p.
4. *Guzun V.* Hnat Porohivski: Asul ucrainean al Serviciului Special de Informații. – Cluj-Napoca: Editura Argonaut, 2013. – 458 p.
5. *Guzun V.* Nikolai Vasilievici Sablin: ancheta, procesul di detencia liderului emigratiei ruse din România (1958-1962) / V. Guzun, V. Vlasenko // Caietele CNSAS. – București, 2015. – Anul VIII. – No 1 (15). – P. 405–426.
6. Depo-Sumy. – URL: <https://sumy.depo.ua/ukr/sumy/u-sumah-dekomunizuyut-67-vulits-26082015124500>
7. *Karel C. Berkhoff.* Harvest of Despair: Life and Death in Ukraine under Nazi Rule / Karel C. Berkhoff. – Cambridge. – 2004. – 455 p.
8. *Borodaievski S.* La petit crédit en Russie / S. Borodaievski. – Bruxelles, 1908; *Borodaievski S.* La cooperation en Russie / S. Borodaievski. – Roma, 1914.
9. *Nesterenko V.* German Propaganda in the Military Zone of Ukraine in 1941–1943 / V. Nesterenko // Propaganda in the World and Local Conflicts. – 2016. – Vol. 1 (5). – P. 30–37.
10. Prace ruské ukrajinské a běloruské emigrace vydané v Československu 1918-1945: (Bibliografie s biografickými údaji o autorech) / Bibliografii zpracovaly Z. Rachůnková a M. Řeháková, biografická hesla zpracoval J. Vacek. – Praha, 1995. – Díl. I. – Svazek 2. – S. 703-704.

11. *Vlasenko V.* Interwar Ukrainian Political Emigration in Romania (quantitative changes) / V. Vlasenko, V. Guzun // *Analele Universității din Craiova. Istorie.* – Craiova, 2017. – Anul XXII. – No 1 (31). – P. 51–60.

12. *Vlasenko V.* Konstantin Mațievici – omul de știință și diplomatul ucrainean [Konstantin Matsievich – Ukrainian scholar and diplom] / Vlasenko, V. Guzun // *Caiete Diplomatice / Institutul diplomatic Român.* – București, 2015. – Anul III. – No 3. – P. 20–46.

13. *Vlasenko V.* Kost' Matsievich - scientist-agronomist and diplomat / V. Vlasenko // *UA Foreign Affairs.* – K., 2017. – № 6. – С. 32–35 URL: <http://uaforeignaffairs.com/ua/ekspertna-dumka/view/article/No6-2017/>

14. *Апанович О.* Ще одне джерело з історії України XVIII ст. / О. Апанович // *Україна. Наука і культура: щорічник.* – К.: Знання, 1989. – Вип. 23. – С. 213–231.

15. *Артюх В.* Дещо про політику історичної пам'яті / В. Артюх. – URL: http://www.pravoslavuya.sumy.ua/readarticle.php?article_id=11

16. *Артюх В. О.* Що таке історична пам'ять? / В. О. Артюх // *Гуманізм. Трансгуманізм. Постгуманізм: матеріали доповідей та виступів Міжнародної науково-теоретичної конференції, м. Суми, 19–20 квітня 2013 р.* / Ред. кол.: Є. О. Лебідь, А. Є. Лебідь. – Суми: СумДУ, 2013. – С. 3–9.

17. *Ассман А.* Длинная тень прошлого: Мемориальная культура и историческая политика / А. Ассман; пер. с нем. Б. Хлебникова. – М.: Новое литературное обозрение, 2014. – 328 с.

18. *Ассман Я.* Культурная память. Письменность, воспоминание и политическая идентичность в ранних цивилизациях / Я. Ассман; пер. с нем. М. М. Сокольской. – М.: Языки славянской культуры, 2004. – 368 с.

19. *Атаманенко А.* Літопис Української вільної академії наук про наукові установи / А. Атаманенко // *Український історик.* – Нью-Йорк–К.–Львів–Торонто–Париж, 2001. – Т. 1–4 (148–151). – С. 179–194.

20. *Бабченко Ю.* Події XX століття у спогадах моїх рідних / Ю. Бабченко // *Суспільно-політичні процеси на українських землях: історія, проблеми,*

перспективи : матер. IV Всеукр. наук.-практ. конф. : у 2 част. (Суми, 19 травня 2017 р.) / ред. колегія: В. М. Власенко, С. І. Дегтярьов та ін. – Суми : Сумський держ. ун-т, 2017. – Ч. 2. – С. 73–74.

21. *Багалей Д. И.* История Северской земли до половины XIV ст.: С картою и русинками: Историческая монография / Д. И. Багалей. – К.: Унив. тип. (И. И. Завадского), 1882. – II+310+II с.

22. *Багалей Д. И.* Краткий исторический очерк торговли (преимущественно ярмарочной) в Харьковском крае в XVII и XVIII вв. / Д. И. Багалей. – Х.: Тип. Губ. Правл., 1888. – 25 с.

23. *Багалей Д. И.* Очерки из истории колонизации степной окраині Московского государства / Д. И. Багалей. – М.: Унив. тип. (М. Катков), 1887. – 614 с.

24. *Багалій Д. І.* Історія Слобідської України / Д. І. Багалій. – К.: Дельта, 1993. – 256 с.

25. *Биваліна Д.* Спогади про війну / Д. Биваліна // Суспільно-політичні процеси на українських землях: історія, проблеми, перспективи : матер. IV Всеукр. наук.-практ. конф. : у 2 част. (Суми, 19 травня 2017 р.) / ред. колегія : В. М. Власенко, С. І. Дегтярьов та ін. – Суми : Сумський держ. ун-т, 2017. – Ч. 2. – 191 с. – С. 75–76.

26. *Білас І.* Репресивний апарат тоталітарного суспільства у боротьбі з національно-визвольним рухом в часи Другої світової війни / І. Білас // Матеріали наук. конф. Всеукраїнського Братства вояків УПА «Організація Українських Націоналістів і Українська Повстанська Армія. Історія, уроки, сучасність», (Івано-Франківськ, 16–17 січня 1993 р.). – Стрий: УВІС, 1993. – С. 6–23.

27. *Білоконь С.* Справа «Спілки визволення України» й перспективи її дальшого вивчення. Додаток ч. 2. Лист Миколи Лівичького до К. Туркала від 5 серпня 1975 р. / С. Білоконь [Електронний ресурс]. – URL: <http://www.s-bilokin.name/Terror/SpilkaVyzvolUkr/Appendix2.html>

28. *Білоус Ю.* Історія моєї родини / Ю. Білоус // Суспільно-політичні процеси на українських землях: історія, проблеми, перспективи : матер. IV Всеукр. наук.- практ. конф. : у 2 част. (Суми, 19 травня 2017 р.) / ред. колегія : В. М. Власенко, С. І. Дегтярьов та ін. – Суми : Сумський держ. ун-т, 2017. – Ч. 2. – С. 77–80.

29. *Богдашина О. М.* Джерелознавство історії України: теорія, методика, історія. Навчально-методичний посібник / О. М. Богдашина. – Х., 2005. – 192 с.

30. *Богомолова А. В.* Доля людини на тлі війни / А. В. Богомолова // Особистість, суспільство, держава: проблеми минулого і сьогодення: матер. II Міжнар. наук.-практ. конф.: у 2 част. (Суми, 18 квітня 2016 р.) / ред. колегія: В. М. Власенко, С. І. Дегтярьов, Р. Камберова та ін. – Суми : Сумський держ. ун-т, 2016. – Ч. 1. – С. 139–142.

31. *Боплан Г.* Описание Украины / Гийом Лавассер де Боплан; пер. с фр. З. П. Борисюк; ред. перевода А. Л. Хорошкевич, Е. Н. Ющенко. – М.: Древохранилище, 2004. – 576 с.

32. *Бородаевский С. В.* Международный конгресс по народному кредиту в Париже. – СПб., 1901. – 90 с.

33. *Бородаевский Сергей Васильевич* // Новый энциклопедический словарь / Под общ. ред. К. К. Арсеньева; изд. Ф. А. Брокгауз, И. А. Ефрон. – Т. 7 : Бобровников-Брачное право. – СПб, 1912. – С. 622.

34. *Бородаєвський* // УСЕ Універсальний словник енциклопедія. – К., 2003. – С. 162.

35. *Бородаєвський Сергій* // Українська Загальна Енциклопедія (Книга Знання): в 3 т. / За заг. ред. І. Раковського. – Т. 3 : С–Я. – Львів–Станіслав–Коломия, 1931. – С. 1314.

36. *Бородаєвський Сергій Васильович*: короткий біобібліогр. покажч. / СумДУ; уклад. В. М. Власенко, О. В. Глушан. – Суми: ФОП І. М. Панасенко, 2010. – 88 с.

37. *Бровцинова Е. П.* Судебно-следственные материалы как источник по истории революционного движения России начала XX века (1904–1914 гг.):

автореф. дисс. ... канд. истор. наук: 07.00.09 / Е. П. Бровцинова. – М., 1977. – 24 с.

38. *Бузина О.* Вурдалак Тарас Шевченко, или Поддельный Кобзарь / Олесь Бузина. – К.: Арий, 2009. – 288 с.

39. *Бузина О.* Вурдалак Тарас Шевченко. Интеллектуальный триллер / Олесь Бузина. – К.: Прометей, 2000. – 126 с.

40. В боротьбі за землю // Сумський вісник. – 1943. – 18 червня.

41. *Валюх А.* Історія родини Тарасенко / А. Валюх // Суспільно-політичні процеси на українських землях: історія, проблеми, перспективи : матер. IV Всеукр. наук.- практ. конф.: у 2 част. (Суми, 19 травня 2017 р.) / ред. колегія : В. М. Власенко, С. І. Дегтярьов та ін. – Суми : Сумський держ. ун-т, 2017. – Ч. 2. – С. 81–87.

42. *Варшавчик М. А.* Историко-партийное источниковедение: Теория. Методология. Методика / Варшавчик М. А. – К.: Наук. думка, 1984. – 319 с.

43. *Варшавчик М. А.* О структуре источниковедческой критики / М. А. Варшавчик // Источниковедение отечественной истории: Сб. статей. – М.: Наука, 1980. – С. 23–38.

44. *Василенко Н.* Листи Олександра Олеся до Івана Труби / Н. Василенко // Хроніка 2000. – К., 1999. – Вип. 29–30. – С. 243–245.

45. *Васірук І.* Феномен історичної пам'яті: історіографічний аспект / І. Васірук // Україна–Європа–Світ. Міжнародний збірник наукових праць. Серія: Історія, міжнародні відносини. – 2012. – Вип. 9. – С. 311–316.

46. *Введенский А. А.* Лекции по документальному источниковедению СССР (Дипломатика) / А. А. Введенский. – К.: Изд-во Киевского ун-та, 1963. – 219 с.

47. *Венгринюк Л. Я.* Політика пам'яті в сучасній Україні: поняття, характеристики, прояви на регіональному рівні / Л. Я. Венгринюк // Панорама політологічних студій: науковий вісник Рівненського державного гуманітарного університету. – Рівне: РДГУ, 2012. – Вип. 9. – 258 с.

48. *Верстюк В.* Здеформований пласт національної пам'яті / В. Верстюк // Воєнна історія. – 2009. – № 1(43) [електронний ресурс]. – URL: warhistory.ukrlife.org/1_09_2/html

49. *Верстюк В.* Діячі Української Центральної Ради. Бібліографічний довідник / В. Ф. Верстюк, Т. С. Осташко. – К., 1998. – 254 с.

50. *Верстюк В.* Українська революція 1917–1921 рр. у політиці формування національної пам'яті в 2007–2010 рр. / В. Верстюк, В. Скальський. – URL: www.memory.gov.ua/ua/publication/content/927.html

51. Виконуємо вимоги законодавства про декомунізацію // Сумська обласна державна адміністрація. Офіційний сайт. – URL: <http://sm.gov.ua/ru/arkhiv1/10171-vykonuyemo-vymohy-zakonodavstva-pro-dekomunizatsiyu.html>

52. *Винар Б.* Матеріали до історії економічних дослідів на еміграції (1919–1964) // Винар Б. Економічний колоніалізм в Україні та інші праці. – Нью-Йорк–Львів–Париж, 2005. – С.143–273.

53. *Винар Б.* Професор д-р Володимир Тимошенко // Розбудова держави. – 1955. – Ч. 2 (17). – С. 78-82.

54. *Витанович І.* Історія українського кооперативного руху. – Нью-Йорк, 1964. – 624 с.

55. Відділ рукописних фондів і текстології Інституту літератури ім. Т.Г. Шевченка НАН України (ВРФіТ), ф. 114, спр. 406; спр. 2318.

56. Вісті Остерщини «Оголошення» // Вісті Остерщини. – 1943. – 23 лютого.

57. *Власенко В.* Агроном і дипломат (Кость Мацієвич) // Власенко В. Уродженці Сумщини – учасники Української революції 1917–1921 рр. – Суми: ВВП «Мрія», 2016. – С. 34–68.

58. *Власенко В.* Архітектор і політик (Сергій Тимошенко) // Власенко В. Уродженці Сумщини – учасники Української революції 1917–1921 рр. – Суми: ВВП «Мрія», 2016. – С. 115–130.

59. *Власенко В.* Видатний кооператор / В. Власенко // Наука і суспільство. – К., 1995. – № 5–6. – С. 11–13.
60. *Власенко В.* Видатний лісівник (до 120-ліття з дня народження Бориса Іваницького) / В. Власенко // Пороги. – Прага, 1998. – Ч. 2. – С. 12–13.
61. *Власенко В.* Видатний український кооператор. До 125-ліття з дня народження С. В. Бородаєвського / В. Власенко // Український технічно-господарський інститут. Наукові записки. – Мюнхен, 1995. – Т. XXX. – С. 133–142.
62. *Власенко В.* Візит Костя Мацієвича до Болгарії навесні 1921 р. / В. Власенко // Суспільно-політичні процеси на українських землях: історія, проблеми, перспективи: зб. матер. III Всеукр. наук.-практ. конф.: у 2-х ч. (Суми, 17 квітня 2015 р.). – Суми: СумДУ, 2015. – Ч. 1. – С. 3–7.
63. *Власенко В.* Військовий міністр УНР в екзилі Василь Филонович / В. Власенко // Краєзнавчий збірник. – Суми, 2017. – С. 177–187.
64. *Власенко В.* Воїн і педагог (Іван Кобизький) // Власенко В. Уродженці Сумщини – учасники Української революції 1917–1921 рр. – Суми: ВВП «Мрія», 2016. – С. 140–144.
65. *Власенко В.* Генеральний писар УНР (Іван Мірний) // Власенко В. Уродженці Сумщини – учасники Української революції 1917–1921 рр. – Суми: ВВП «Мрія», 2016. – С. 27–33.
66. *Власенко В.* Головний лісівник (Борис Іваницький) // Власенко В. Уродженці Сумщини – учасники Української революції 1917–1921 рр. – Суми: ВВП «Мрія», 2016. – С. 69–80.
67. *Власенко В.* Громадсько-допомоговий комітет української еміграції в Румунії крізь призму її конференцій / В. Власенко // Особистість, суспільство, держава: проблеми минулого і сьогодення: матер. II Міжнар. наук.-практ. конф.: у 2 ч. (Суми, 18 квітня 2016 р.). – Суми: СумДУ, 2016. – Ч. 1. – С. 3–15.
68. *Власенко В.* Державний секретар УНР. До 135-ліття від дня народження Івана Мірного // Земляки. Альманах Сумського земляцтва в Києві. – Суми, 2007. – С. 115–116.

69.Власенко В. До біографії представника Уряду УНР в Румунії Гната Порохівського / В. Власенко, О. Сапсай // Реформування правової системи в контексті євроінтеграційних процесів: мат. Міжнар. наук.-пр. конф., Суми, 18-19 травня 2017 р. – Суми: СумДУ, 2017. – С. 10–13.

70.Власенко В. До громадсько-політичної діяльності Василя Филоновича у Болгарії у 1921–1922 рр. / В. Власенко // Київська старовина. – 2010. – № 6. – С. 97–115.

71.Власенко В. До історії міжвоєнної української політичної еміграції на Балканах / В. Власенко // Пам'ятки: археографічний щорічник. – К., 2011. – Т. 12. – С. 123–144.

72.Власенко В. До історії ОУН в Румунії (за матеріалами архівно-слідчої справи Г. Порохівського) / В. Власенко, О. Сапсай // Сумська старовина. – Суми, 2015. – № XLVII. – С. 53–62.

73.Власенко В. До історії української військової еміграції в Румунії / В. Власенко, О. Сапсай // Мова, історія, культура у лінгвокомунікативному просторі: Зб. наук. праць. – Суми: СумДУ, 2014. – Вип. 1. – С. 22–25.

74.Власенко В. З кола друзів О. Олеся. Василь Филонович / В. Власенко // «Я ще вернусь...» Олександр Олесь і Білопільщина. – Суми, 2008. – С. 145–149.

75.Власенко В. З кола друзів О. Олеся. Іван Мірний / В. Власенко // «Я ще вернусь...» Олександр Олесь і Білопільщина. – Суми, 2008. – С. 127–138.

76.Власенко В. З плеяди економістів (Володимир Тимошенко) // Власенко В. Уродженці Сумщини – учасники Української революції 1917–1921 рр. – Суми: ВВП «Мрія», 2016. – С. 131–139.

77. Власенко В. З плеяди українських економістів. До 120-річчя від дня народження Володимира Тимошенка / В. Власенко // Земляки. Альманах Сумського земляцтва в Києві. – Суми, 2005. – Вип. 2. – С. 150–152.

78.Власенко В. Іваницький Борис Георгійович / В. Власенко // Енциклопедія Сучасної України / Ін-т енциклопедичних досліджень НАН України. – Т. 11 : Зор–Как. – К., 2011. – С. 71.

79. *Власенко В. К.* Мацієвич і Є. Чикаленко: співпраця в еміграції / В. Власенко // Євген Чикаленко – будитель української нації (до 150-річчя від дня народження). Зб. наук. праць. – К., 2014. – С. 263–274.

80. *Власенко В.* Комітет імені Симона Петлюри в Бухаресті / В. Власенко // Правові засади функціонування публічної влади щодо забезпечення інтелектуального розвитку та безпеки суспільства: Матеріали міжнар. наук.-практ. конф., Суми, 19–20 квітня 2016 р. – Суми: СумДУ, 2016. – С. 17–19.

81. *Власенко В.* Кооператор і дипломат (Сергій Бородаєвський) // Власенко В. Уродженці Сумщини – учасники Української революції 1917–1921 рр. – Суми: Мрія, 2016. – С. 5–26.

82. *Власенко В.* Корифей громадської агрономії і дипломат / В. Власенко // Дипломатична та консульська служба у вимірі особистості / МЗС України, Дипломат. акад. України при МЗС; автори ідеї: Я. Наконечний та ін. – К., 2016. – С. 192–208.

83. *Власенко В.* Кость Мацієвич на чолі Філії Українського товариства Ліги Націй у Бухаресті (1922–1925) / В. Власенко // Український вимір. Зб. матеріалів Міжнар. наук. конф. – Вип. 6. – Ніжин, 2007. – С. 82–85.

84. *Власенко В.* Листування Івана Мірного з Олександром Олесем (до 130-ліття від дня народження поета) / В. Власенко // Сумський історико-архівний журнал. – 2008. – № IV–V. – С. 149–159.

85. *Власенко В. М.* «Тут повстали нові Карпатські Крути» (до біографії автора спогадів «Березневі дні Карпатської України» Василя Филоновича) / В. Власенко // Сумський історико-архівний журнал. – 2009. – № VI–VII. – С. 141–148.

86. *Власенко В. М.* Агроном і дипломат. Штрихи до біографії Костя Мацієвича / В. Власенко // Політика і час. – К., 2002. – № 10. – С. 78–86.

87. *Власенко В. М.* Бородаєвський / В. Власенко // Енциклопедія сучасної України. – Т. 3. – К., 2004. – С. 358.

88. *Власенко В. М.* Бородаєвський / В. Власенко // Сумщина в іменах: Енциклопедичний довідник. 2-ге вид., перероб. і доп. – Суми, 2004. – С. 48–49.

89.Власенко В. М. Володимир Тимошенко: погляд на американську освіту кінця 20-х років ХХ ст. / В. Власенко // Матеріали наук.-теорет. конф. викладачів, аспірантів, співробітників та студентів гуманітарного факультету. 21–25 квітня 2008 р. / СумДУ. – Суми, 2008. – Ч. 4. – С. 115–118.

90.Власенко В. М. До біографії С. В. Бородаєвського / В. Власенко // Сумська старовина. – 1999. – №V–VI. – С.70–74.

91.Власенко В. М. З кола друзів О. Олесь. Іван Кобизький / В. Власенко // «Я ще вернусь...» Олександр Олесь і Білопільщина. – Суми, 2008. – С. 109–114.

92.Власенко В. М. Забутий архітектор Сергій Тимошенко / В. Власенко // Сумська старовина. Зб. наук. праць. – Суми, 1996. – С. 17–20.

93.Власенко В. М. Корифей кооперативної справи (до 135-річчя від дня народження С. В. Бородаєвського) / В. М. Власенко, В. В. Власенко // Сумський історико-архівний журнал. – 2005. – № I. – С. 11–22.

94.Власенко В. М. Кость Мацієвич і Спілка українських техніків сільського господарства в ЧСР // Історія науки і біографістика: Електронне наук. фахове видання / Держ. наук. с.-г. б-ка УААН. – К., 2009. – № 2. – 12 с. URL: http://www.nbuv.gov.ua/e-journals/INB/2009-2/09_vlasenko.pdf

95.Власенко В. М. Кость Мацієвич і Український республікансько-демократичний клуб у Празі / В. Власенко // Рідна мова. – Варшава, 2007. – № 7. – С. 60–67.

96.Власенко В. М. Панорама Олесезнавчих праць / В. М. Власенко, В. О. Садівничий, О. Г. Ткаченко // Вісник Сумського державного університету. Сер.: Філологія. – 2008. – № 2. – С. 24–42.

97.Власенко В. М. Сергій Бородаєвський (1870–1942) // Українські кооператори. Історичні нариси. – Кн.1. – Львів, 1999. – С. 201–210.

98.Власенко В. М. Тимошенко Сергій Прокопович / В. М. Власенко // Україна в міжнародних відносинах: Енциклопедичний словник-довідник. – Вип. 6: Біографічна частина: Н–Я. – К.: Ін-т історії України НАНУ, 2016. – С. 243–244.

99. *Власенко В. М.* Тимошенко Степан Прокопович / В. М. Власенко, Г. Й. Семенець // Сумщина в іменах: Енциклопедичний довідник. – 2-ге вид. – Суми, 2004. – С. 462–463.
100. *Власенко В. М.* Филонович Василь Захарович / В. М. Власенко // Україна в міжнародних відносинах. Енциклопедичний словник-довідник. Біографічна частина: Н–Я / Ін-т історії України НАН України; відп. ред. М. М. Варварцев. – К., 2016. – Вип. 6. – С. 273–276.
101. *Власенко В.* Музей визвольної боротьби України й українська еміграція на Балканах / В. Власенко // *Nad Wisłą I Dniemrem = Над Віслою і Дніпром: Польща і Україна в європейській перспективі - минуле і сучасність.* – Тогуї-Київ, 2017. – Т. 1. – С. 69–73.
102. *Власенко В.* Національно-демократичне середовище міжвоєнної української еміграції в країнах Південно-Східної Європи / В. Власенко, В. Гузун // *Сумська старовина.* – Суми, 2016. – № XLVIII. – С. 25–49.
103. *Власенко В.* Поет і дипломат (Олександр Олесь) // Власенко В. Уродженці Сумщини – учасники Української революції 1917–1921 рр. – Суми: ВВП «Мрія», 2016. – С. 81–114.
104. *Власенко В.* Правове становище міжвоєнної української еміграції в Румунії (міжнародний аспект) / В. Власенко // *Сумська старовина.* – 2014. – № XLV. – С. 29–36.
105. *Власенко В.* Склад і структура Надзвичайної дипломатичної місії УНР в Румунії / В. Власенко, О. Сапсай // *Суспільно-політичні процеси на українських землях: історія, проблеми, перспективи: зб. матер. III Всеукр. наук.-практ. конф.: у 2-х ч. (Суми, 17 квітня 2015 р.).* – Суми: СумДУ, 2015. – Ч. 1. – С. 56–64.
106. *Власенко В.* Соціальна структура міжвоєнної української політичної еміграції в Румунії / В. Власенко // *Сумська старовина.* – Суми, 2015. – № XLVI. – С. 43–53.

107. *Власенко В.* Третья волна межвоенной украинской эмиграции в Румынию / В. Власенко // Русин: міжнародний історичний журнал. – 2014. – № 4 (38). – С. 99–114.

108. *Власенко В.* Українська еміграція в країнах Південно-Східної Європи і Всеукраїнський національний конгрес / В. Власенко // Сумська старовина. – 2017. – № L. – С. 20–33.

109. *Власенко В.* Український вільний університет і Сумщина // Господар. – Суми, 1997. – №№ 27–28. – С. 1.

110. *Власенко В.* Штрихи до портрета Костя Мацієвича / В. Власенко // Сумська старовина. – 1997. – № 1. – С. 25–30.

111. *Власенко С. І.* Степовий рейд з'єднання партизанських загонів під командуванням М. І. Наумова (огляд документів ЦДАГО України) / С. І. Власенко // Архіви України. – 2013. – № 5. – С. 103–121.

112. *Вовченко В.* Історія моєї родини в ХХ столітті / В. Вовченко // Суспільно-політичні процеси на українських землях: історія, проблеми, перспективи : матер. IV Всеукр. наук.- практ. конф. : у 2 част. (Суми, 19 травня 2017 р.) / ред. колегія : В. М. Власенко, С. І. Дегтярьов та ін. – Суми : Сумський держ. ун-т, 2017. – Ч. 2. – С. 88–94.

113. *Войцехівська І. Н.* Структура історичного джерелознавства: традиції та сучасні проблеми / І. Н. Войцехівська // Архівознавство. Археографія. Джерелознавство: Міжвідомчий зб. наук. праць. – Вип. 3. Джерелознавчі дисципліни. – К., 2001. – С. 255–270.

114. *Волович В.* Післямова // Шаповал М. Соціологія українського відродження. – К., 1994. – С. 43–46.

115. Вулиця Братів Тимошенків // Матеріал з Вікіпедії — вільної енциклопедії. – електронний ресурс. – URL: https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%92%D1%83%D0%BB%D0%B8%D1%86%D1%8F_%D0%91%D1%80%D0%B0%D1%82%D1%96%D0%B2_%D0%A2%D0%B8%D0%BC%D0%BE%D1%88%D0%B5%D0%BD%D0%BA%D1%96%D0%B2

116. Галузевий державний архів Служби безпеки України, ф. 5, спр. 26440, т. 1.

117. *Гамалій Ю.* Спогади Мохер Віри Федорівни / Ю. Гамалій // Суспільно-політичні процеси на українських землях: історія, проблеми, перспективи : матер. IV Всеукр. наук.-практ. конф. : у 2 част. (Суми, 19 травня 2017 р.) / ред. колегія : В. М. Власенко, С. І. Дегтярьов та ін. – Суми : Сумський державний університет, 2017. – Ч. 2. – С. 95–97.

118. *Гирич І.* Чи суперечить національний міф історичній правді? / І. Гирич // Українська історична дидактика. Міжнародний діалог. – К., 2000. – С. 47–54.

119. *Гінда В.* Комуністична міфотворчість. Партизани Великої Вітчизняної: а чи був героїзм? / В. Гінда // Аратта – український національний портал. – URL: http://www.aratta-ukraine.com/text_ua.php?id=1690

120. *Глоба А.* Спогади про героїв минулих років / А. Глоба // Суспільно-політичні процеси на українських землях: історія, проблеми, перспективи : матер. IV Всеукр. наук.-практ. конф. : у 2 част. (Суми, 19 травня 2017 р.) / ред. колегія : В. М. Власенко, С. І. Дегтярьов та ін. – Суми : Сумський державний університет, 2017. – Ч. 2. – С. 98–99.

121. *Гловінський Є.* Проф. д-р В. П. Тимошенко (До 70-ліття з дня народження) // Український збірник. – Мюнхен, 1955. – Кн. 3. – С. 168–170.

122. *Глушан О. В. С. В. Бородаєвський* – професор кооперації українських еміграційних вищих навчальних закладів / О. В. Глушан // Сумський історико-архівний журнал. – 2010. – № VIII–IX. – С. 199–204.

123. *Глушан О. В. С. В. Бородаєвський* як організатор науки в еміграції: штрихи до інтелектуального профілю вченого / О. В. Глушан // Українська біографістика. – 2015. – Ч. 12. – С. 175–193.

124. Гнат Єрмилович Порохівський // Матеріал з Вікіпедії – вільної енциклопедії. – електронний ресурс. – URL: https://uk.wikipedia.org/wiki/Порохівський_Гнат_Єрмилович

125. *Головко М. Л.* Суспільно-політичні організації та рухи України в період Другої світової війни. 1939–1945 рр. Монографія / М. Л. Головко. – К.: Олан, 2004. – 704 с.

126. *Голодолинский П. П.* Краткий очерк истории 3-го Драгунского Сусмкого Его Королевского Высочества наследного принца Датского полка / П. П. Голодолинский. – М.: [б. и.], 1890. – 41+6 с.

127. *Голуб М.* Вшанували архітектора Сергія Тимошенка // Сайт «Monitor Wołyński». – електронний ресурс. – URL: <http://www.monitor-press.com/ua/extensions/s5-tab-show/4159-1557.html>

128. *Горкіна Л. П.* Історичні витоки та методологічні засади кооперативної школи О. В. Чаянова / Л. П. Горкіна, Н. О. Тимочко // Історія народного господарства та економічної думки Української РСР. – К., 1991. – Вип. 25. – С. 71–78.

129. *Грачова С.* Пам'ять, контрпам'ять і політика / С. Грачова // Критика. – 2006. – № 11. – С. 20–23.

130. *Грибніченко Р.* Спогади моєї бабусі про події Великої Вітчизняної війни / Р. Грибніченко // Суспільно-політичні процеси на українських землях: історія, проблеми, перспективи : матер. IV Всеукр. наук.-практ. конф. : у 2 част. (Суми, 19 травня 2017 р.) / ред. колегія : В. М. Власенко, С. І. Дегтярьов та ін. – Суми : Сумський держ. ун-т, 2017. – Ч. 2. – С. 100–105.

131. *Гриневич В.* Радянська міфотворчість довкола Великої Вітчизняної війни в Україні / В. Гриневич // Сторінки воєнної історії України: Зб. наук. статей / НАН України. Ін-т історії України. – К., 2006. – Вип. 10. – Ч. 1. – С. 21–36.

132. *Гриневич В.* Расколота память: Вторая мировая война в историческом сознании украинского общества / В. Гриневич // Неприкосновенный запас. – 2005. – № 40–41. – С. 218–227.

133. *Грінченко Г.* Концепція історичної пам'яті та дослідження політики пам'яті в сучасних соціально-гуманітарних студіях // Грінченко Г. Між

визволенням і визнанням. Примусова праця в нацистській Німеччині в політиці пам'яті СРСР і ФРН часів «холодної війни». – Харків: НТМТ, 2010. – С. 19–90.

134. *Грінченко Г. Г.* Між визволенням і визнанням: примусова праця в нацистській Німеччині в політиці пам'яті СРСР і ФРН часів «холодної війни» / Г. Г. Грінченко. – Х.: НТМТ, 2010. – 336 с.

135. *Грушевський М.* В двадцять п'яти роковини смерті Ол. М. Лазаревського. Кілька слів про його наукову спадщину та її дослідження / М. Грушевський // Україна. – 1927. – Кн. 4. – С. 4–8.

136. *Грушевський М. С.* Історія України–Руси: В 11 т., 12 кн. / Редкол.: П. С. Сохань (голова) та ін. – К.: Наук. думка, 1993. – Т. 3. – 592 с.

137. *Гуммерус Г.* Україна в переломні часи. Шість місяців на чолі посольства у Києві / Г. Гуммерус; пер. з фін., коментарі та передмова Й. Ремі, В. Пилипенка. – К.: РВЦ «Київський університет», 2004. – 188 с.

138. *Дашичев В. И.* Банкротство стратегии германского фашизма. Исторические очерки: Документы и материалы / В. И. Дашичев. – Т. 2 : Агрессия против СССР. Падение «Третьей Империи». 1941–1945 гг. – М., 1973. – 664 с.

139. *Дашкевич Я. Р.* Адміністративні, судові й фінансові книги на Україні в XIII–XVIII ст. (Проблематика, стан і методика дослідження) / Я. Р. Дашкевич // Історичні джерела та їх використання. – Вип. 4. – К., 1969. – С. 129–171.

140. *Дегтярьов С. І.* Архівні фонди повітових судів Лівобережної України (кількісна характеристика) / С. І. Дегтярьов // Сумська старовина. – 2007. – № XXI–XXII. – С. 150–159.

141. *Дегтярьов С. І.* Використання матеріалів повітових судів під час генеалого-біографічних досліджень: аналіз джерел / С. І. Дегтярьов // Сумська старовина. – 2008. – № XXV. – С.47–53.

142. *Дегтярьов С. І.* Матеріали повітових судів Лівобережної України як історичне джерело (кінець XVIII – 60-ті рр. XIX ст.): автореф. дис. ... канд. істор. наук: 07.00.06 / С. І. Дегтярьов. – К., 2008. – 20 с.

143. *Дейнека М.* Спогади Соловей Єлизавети Іларіонівни / М. Дейнека // Суспільно-політичні процеси на українських землях: історія, проблеми, перспективи : матер. IV Всеукр. наук.-практ. конф. : у 2 част. (Суми, 19 травня 2017 р.) / ред. колегія : В. М. Власенко, С. І. Дегтярьов та ін. – Суми : Сумський держ. ун-т, 2017. – Ч. 2. – С. 106–107.

144. Декомунізація // Український інститут національної пам'яті. Офіційний сайт. – URL: <http://www.memory.gov.ua/page/dekomunizatsiya-0>

145. Державний архів Житомирської області (Житомир, Україна).

146. Державний архів Сумської області (Суми, Україна).

147. Державний архів Харківської області (Харків, Україна).

148. Директорія, Рада Народних Міністрів Української Народної Республіки. Листопад 1918 – листопад 1920 рр.: Док. і матеріали. У 2 т., 3 ч. – Т. 1 / Упоряд.: В. Верстюк (керівник) та ін. – К., 2006. – 687 с.

149. Дневник генерального хорунжего Николая Ханенко 1727–1753 гг. / Изд. А. Лазаревского // Киевская старина, приложение. – 1884. – №№ 3–6, 8–11; 1885. – №№ 3–4, 6–7, 9–12; 1886. – №№ 1, 4, 5, 7–12. Отдельный оттиск. – К., 1884. – 524 с.

150. Дневник Петра Даниловича Апостола (май 1725 г. – май 1727 г.) // Киевская старина. – 1895. – Т. 50. – № 7/8. – Отд. 2. – С. 100–155.

151. Дневные записки малороссийского подскарбия генерального Якова Марковича. – М.: Изд. А. Марковича, 1859. – Ч. 2. – 414 с.

152. До біографії С. П. Тимошенка. Передмова, переклад і коментарі В. М. Власенка // Сумська старовина. – 2001. – № VIII–IX. – С. 96–103.

153. Довідник з історії України. А–Я / Інститут історичних досліджень Львівського нац. ун-ту ім. І. Франка / І. З. Підкова (ред., упоряд. та наук. ред.), Р. М. Шуст (ред.). – К., 2001. – 1136 с.

154. *Доманицький В.* Кость Мацієвич (Замість вінка на могилу) / В. Доманицький. – К., 1943. – 13 с.

155. *Дорошенко Д.* Історія України, 1917–1923. В 2 т. – Т. II : Українська Гетьманська Держава 1918 року / Д. Дорошенко; упоряд.: К. Ю. Галушко. – К.: Темпора, 2002. – 352 с.
156. *Дорошенко Д.* Мої спомини про недавнє минуле (1914-1920 роки) / Д. Дорошенко. – К.: Темпора, 2007. – 630 с.
157. *Дубровский А. М.* Историк и власть: историческая наука в СССР и концепция истории феодальной России в контексте политики и идеологии (1930–1950-е гг.) / А. М. Дубровский. – Брянск: Изд-во Брянского гос. ун-та им. акад. И. Г. Петровского, 2005. – 800 с.
158. Економічна політика як причина миру та війни (Реферат проф. С. Бородаєвського) // Український економіст. – Подєбради, 1928. – Ч. 1. – С. 138–141.
159. Енциклопедія історії України: У 10 т. / Редкол.: В.А. Смолій (голова) та ін. – К.: Наук. думка, 2011. – Т. 8 : Па-Прик. – 520 с.
160. Енциклопедія Українознавства. Словникова частина. Перевидання в Україні. – Т. 4. – Львів, 1994. – 1600 с.
161. *Ересь П.* Українці ніколи не забудуть 1932–1933 року // Новий час. – Шостка, 1942. – №17. – 13 грудня.
162. *Єкельчик С.* Українофіли: світ українських патріотів другої половини ХІХ ст. / Сергій Єкельчик. – К.: КІС, 2010. – 272 с.
163. *Єкельчик С.* Імперія пам'яті: російсько-українські стосунки в радянській історичній уяві / С. Єкельчик. – Київ: Критика, 2008. – 303 с.
164. *Єтик Л. І. К. А. Мацієвич* – науковець, дипломат, громадсько-політичний діяч // Український історичний журнал. – 2007. – № 1. – С. 125–135.
165. Жахливі роковини // Сумський вісник. – 1943. – 4 серпня.
166. *Животко А.* Історія української преси / А. Животко. – Мюнхен, 1989-1990. – 334 с.
167. *Журавок А.* Історія власної родини / А. Журавок // Суспільно-політичні процеси на українських землях: історія, проблеми, перспективи : матер. ІV Всеукр. наук.-практ. конф. : у 2 част. (Суми, 19 травня 2017 р.) / ред.

колегія : В. М. Власенко, С. І. Дегтярьов та ін. – Суми : Сумський держ. ун-т, 2017. – Ч. 2. – С. 108–110.

168. *Журженко Т.* «Чужа війна» чи «спільна Перемога»? Націоналізація пам'яті про Другу світову війну на україно-російському прикордонні / Тетяна Журженко // *Україна Модерна.* – № 18. Пограниччя – окраїни – периферії. – 2011. – С. 100–126.

169. З кола друзів О. Олесь. Олександр Олесь і Український республікансько-демократичний клуб у Празі / Передмова, упорядкування і коментарі В. М. Власенка // «Я ще вернусь...» Олександр Олесь і Білопільщина. – Суми, 2008. – С. 163–174.

170. З родини Бородаєвських / Передмова, упорядкування і примітки В. М. Власенка // *Сумський історико-архівний журнал.* – 2005. – Вип. I. – С. 23–32.

171. Закон України «Про засудження комуністичного та націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів в Україні та заборону пропаганди їхньої символіки». – електронний ресурс. - URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/317-19>.

172. Запам'ятайте страшні цифри (Правда про голод на Україні в 1932–1933 рр.) // *Сумський вісник.* – 1943. – 24 січня.

173. *Зашкільняк Л.* Історична пам'ять та історіографія як дослідницьке поле для інтелектуальної історії / Леонід Зашкільняк // *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність.* – Вип. 15. – 2006–2007. – С. 855–862.

174. *Зашкільняк Л. О.* Україна між Польщею й Росією: історіографія та суспільна свідомість / Л. О. Зашкільняк // *Український історичний журнал.* – 2005. – № 5. – С. 93–113.

175. *Зашкільняк Л.* Історична пам'ять і соціальні функції історії у сучасному світі / Л. Зашкільняк // *Україна–Європа–Світ.* – Вип. 2: Міжнар. зб. наук. праць. Серія: історія, міжнародні відносини / Гол. ред. Л. М. Алексієвець. – Тернопіль: Вид-во ТНПУ ім. В. Гнатюка. – 2009. – С. 156–159.

176. Земське діло. – Харків, 1918. – 28 листопада.

177. *Зерній Ю. О.* Генеза та сучасний зміст поняття історичної пам'яті / Ю. О. Зерній // Стратегічні пріоритети. – № 1(6). – 2008. – С. 32–39.
178. *Зерній Ю. О.* Взаємозв'язок історичної пам'яті та національної ідентичності / Ю. О. Зерній // Політичний менеджмент. – 2008. – № 5(32). – С. 104–115.
179. *Зерній Ю. О.* Деконструкція імперсько-радянських історичних стереотипів в історичній пам'яті українців / Ю. О. Зерній // Історична пам'ять як поле змагань за ідентичність: матеріали «круглого столу», 22 квіт. 2008 р. / за заг. ред. Ю. О. Зерній. – К.: НІСД. – 2008. – С. 26–31.
180. *Зерній Ю. О.* Державна політика пам'яті в Україні: становлення та сучасний стан / Ю. О. Зерній // Стратегічні пріоритети. – 2008. – № 3(8). – С. 41–51.
181. *Зерній Ю. О.* Історична пам'ять як об'єкт державної політики / Ю. О. Зерній // Стратегічні пріоритети. – 2007. – № 1(2). – С. 71–76.
182. *Зерній Ю. О.* Історична пам'ять як фактор національної безпеки України / Ю. О. Зерній // Нова парадигма: [журнал наук. праць]. – Вип. 84.– К.: Вид-во НПУ ім. Драгоманова. – 2009. – С. 37–57.
183. *Зерній Ю. О.* Проблема реконструкції міфу східнослов'янської єдності в історичній пам'яті українців / Ю. О. Зерній // Україна в 2008 році: щорічні оцінки суспільно-політичного та соціально-економічного розвитку: Монографія / за заг. ред. Ю. Г. Рубана. – К.: НІДС. – 2008. – С. 200–210.
184. *Зерній Ю. О.* Як суспільства пам'ятають: властивості та механізми функціонування історичної пам'яті / Ю. О. Зерній // Стратегічні пріоритети. – 2008. – № 4 (9). – С. 35–43.
185. *Зерній Ю. О.* Український історичний наратив та його роль у формуванні національної ідентичності / Ю. О. Зерній // Україна у 2007 році: щорічні оцінки суспільно-політичного та соціально-економічного розвитку: Монографія / За заг. ред. Ю. Г. Рубана. – К.: НІДС. – 2007. – С. 168–177.
186. *Зілинський Б.* Переїзд Олександра Олеся до Чехії в 1923 році Б. Зілинський // Зерна. – Львів–Цвікау–Париж, 1994. – №1. – С. 19–24.

187. *Злупко С. М.* Теорія сільськогосподарських коливань Володимира Тимошенка і динаміка сільського господарства України / С. М. Злупко // Наукові записки / Нац. ун-т «Києво-Могилянська академія». Сер.: Економічні науки. – 2000. – Т. 18. – С. 18–23.

188. *Зубко А. Н.* Материалы земской статистики как исторический источник по изучению истории Украины периода капитализма: автореф. дисс. ... канд. истор. наук: 07.00.09 / А. Н. Зубко. – К., 1988. – 20 с.

189. *Иваненко А. М.* Законодательный материал как источник по истории рабочего движения в 1900–1904 гг.: автореф. дисс. ... канд. истор. наук: 07.00.09 / А. М. Иваненко. – К., 1975. – 25 с.

190. *Измайлов Н. И. Г.* Сумы и Сумской уезд / Сост. применительно к циркуляру Главного упр. в.-у. заведений от 6 ноября 1911 г. за № 24675, преподавателем Сумского кадетского корпуса Н. И. Измайловым. – Сумы: Типо-лит. П. К. Пашкова, 1912. – 22 с.

191. *І. М. Кобизський (Некролог) // Тризуб. – Париж, 1933. – Ч. 44. – С. 7.*

192. *І. І. Мірний // Український тиждень. – Прага, 1937. – Ч. 13 (22 березня). – С. 1.*

193. *Іван Мірний 17. III. 37 // Український тиждень. – Прага, 1938. – Ч. 11 (13 березня). – С. 3.*

194. *Іващев С. Ю.* Діти Другої світової війни / С. Ю. Іващев // Особистість, суспільство, держава: проблеми минулого і сьогодення : матер. II Міжнар. наук.-практ. конф. : у 2 част. (Суми, 18 квітня 2016 р.) / ред. колегія : В. М. Власенко, С. І. Дегтярьов, Р. Камберова та ін. – Суми : Сумський держ. ун-т, 2016. – Ч. 1. – С. 143–145.

195. *II Український науковий з'їзд у Празі 20–24 березня 1932 р. Розклад праць. – Прага: Політика, 1932. – 16 с.*

196. *Інститут рукопису НБУ ім. В. Вернадського, ф. III, спр. 51966, арк. 1; спр. 51967, арк. 1.*

197. Історична пам'ять як поле змагань за ідентичність: матеріали «круглого столу», 22 квіт. 2008 р. / за заг. Ред. Ю. О. Зерній. – К.: НІСД, 2008. – 68 с.
198. Історичне джерелознавство: Підручник / Я. С. Калакура, І. Н. Войцехівська, С. Ф. Павленко та ін. – К.: Либідь, 2002. – 488 с.
199. Історія міст і сіл Української РСР. Житомирська область / Голова гол. редкол. П. Т. Тронько. – К.: Гол. редакція УРЕ АН УРСР, 1973. – 727 с.
200. Історія міст і сіл Української РСР. Чернігівська область / Голова гол. редкол. П. Т. Тронько. – К.: Гол. редакція УРЕ АН УРСР, 1972. – 697 с.
201. *Кабанов В. В.* Школа Чаянова, или организационно-производственное направление русской экономической мысли / В. В. Кабанов // История СССР. – М., 1990. – № 6. – С. 86–99.
202. *Калакура Я.* Внесок Теодора Мацьківа в збагачення джерельної бази історії України / Я. Калакура // На пошану 80-річчя професора Теодора Мацьківа: Наук. збірник. – К.: Твім інтер, 1999. – С. 10–20.
203. *Калакура Я. С.* Українська історіографія: Курс лекцій / Я. С. Калакура. – К.: Генеза, 2004. – 496 с.
204. *Калакура Я. С.* Українське історичне джерелознавство: традиції і сучасність / Я. С. Калакура // Константи. – 1996. – № 2(5). – С.14–23.
205. *Кантару В.* Гнат Порохівський – син двох народів // Radio Romania International [електронний ресурс]. – URL: <http://www.rri.ro/pages/>
206. *Карлова В.* Особливості відновлення історичної пам'яті українського народу у контексті аналізу досвіду постсоціалістичних країн / В. Карлова // Ефективність державного управління: Збірник наукових праць Львівського регіонального інституту державного управління Національної академії державного управління при Президентіві України. – Львів: ЛРІДУ НАДУ, 2008. – Вип. 14/15. – С.203–215.
207. Карпенко І. Пам'ять про рідних / І. Карпенко // Суспільно-політичні процеси на українських землях: історія, проблеми, перспективи : зб. матер. III Всеукр. наук.-практ. конф. : у 2 част. (Суми, 17 квітня 2015 р.) / ред. колегія :

В. М. Власенко, С. І. Дегтярьов, С. М. Король та ін. – Суми : Сумський держ. ун-т, 2015. – Ч. 2. – С. 29–31.

208. *Карпенко О. Ю.* Імперіалістична інтервенція на Україні 1918-1920 / О. Ю. Карпенко. – Львів, 1964. – 256 с.

209. *Касьянов Г.* Danse macabre: голод 1932–1933 років у політиці, масовій свідомості та історіографії (1980-ті – початок 2000-х) / Г. Касьянов. – К., 2010. – 271 с.

210. Каталог видань Українського наукового інституту в Варшаві 1930-1937. – Варшава, 1938. – 40 с.

211. *Каштанов С. М.* Актовая археография / С. М. Каштанов. – М.: Наука, 1998. – 319 с.

212. *Каштанов С. М.* Очерки русской дипломатики / С. М. Каштанов. – М.: Наука, 1970. – 502 с.

213. *Квачан Р.* Історія моєї родини / Р. Квачан // Суспільно-політичні процеси на українських землях: історія, проблеми, перспективи : матер. IV Всеукр. наук.-практ. конф. : у 2 част. (Суми, 19 травня 2017 р.) / ред. колегія : В. М. Власенко, С. І. Дегтярьов та ін. – Суми : Сумський держ. ун-т, 2017. – Ч. 2. – С. 110–112.

214. *Кентій А. В.* Партизанський рух 1941–1944 рр. в Україні / А. В. Кентій, В. С. Лозицький // Український історичний журнал. – 2005. – № 3. – С. 7–8.

215. *Кентій А.* Радянські партизани 1941–1944: світло й тіні / А. Кентій, В. Лозицький. – К.: ПП Наталя Брехуненко, 2010. – 80 с.

216. *Киридон А. М.* Конструкт «колективна пам'ять» у фокусі часу: теоретичний дискурс / А. М. Киридон. – [Електронний ресурс]. – URL: <http://www.memory.gov.ua/publication/konstrukt-kolektivna-pamyat-u-fokusi-chasu-teoretichnii-diskurs>

217. *Кіндюк Б. В.* Правові засади охорони українських лісів в часи революції та громадянської війни / Б. В. Кіндюк, Д. А. Апатовський // Держава і право. – 2009. – Вип. 44. – С. 426–430.

218. *Коваленко О. Б.* Олександр Лазаревський і розвиток історичної науки в Україні у другій половині XIX – на початку XX ст. / О. Б. Коваленко // Сумська старовина. – № XIII–XIV. – 2004. – С.7–12.

219. *Коваль М. В.* Україна в Другій світовій і Великій Вітчизняній війнах (1939–1945) / М. В. Коваль // Україна крізь віки: В 15 т., К.: Видавничий дім «Альтернативи», 1999. – Т. 12. – 336 с.

220. *Коваль М. В.* 1941-й рік. Проблеми історичної пам'яті / М. В. Коваль // Український історичний журнал. – 2001. – № 3. – С. 69–91.

221. *Коваль М. В.* Друга світова війна та історична пам'ять / М. В. Коваль // Український історичний журнал. – 2000. – № 3. – С. 3–21; № 4. – С. 37–42.

222. *Ковдик В. В.* Володимир Тимошенко – український економіст зі світовим ім'ям / В. В. Ковдик, Н. Є. Косолап // Сумська старовина. – 2010. – № XXXI–XXXII. – С. 171–179.

223. *Коган Л. Г.* Дядя Миша и его партизанское отделение / Л. Г. Коган // XX століття – етнонаціональний вимір та проблеми Голокосту: зб. наук. праць за матеріалами міжнар. наук.-практ. конф. (Житомир, 22–23 жовтня 2010 р.). – Дніпропетровськ: Ткума, 2011. – С. 344–351.

224. *Когут З.* Історія як поле битви. Російсько-українські відносини та історична свідомість у сучасній Україні // Когут З. Коріння ідентичності. Студії з ранньомодерної та модерної історії України. – К.: Критика, 2004. – С. 218–243.

225. *Когут З.* Повстання Хмельницького, образ євреїв і формування української історичної пам'яті // Когут З. Коріння ідентичності. Студії з ранньомодерної та модерної історії України. – К.: Критика, 2004. – С. 244–271.

226. *Когут З.* Розвиток малоросійської самосвідомості і українське національне будівництво // Когут З. Коріння ідентичності. Студії з ранньомодерної та модерної історії України. – К.: Критика, 2004. – С. 80–101.

227. *Колесник І. І.* Регіональне як чинник формування української національної історіографії / І. І. Колесник // Записки історичного факультету

Одеського державного університету ім. І. І. Мечнікова. – 1995. – Вип. І. – С. 66–80.

228. *Колесник Н.* Спогади Фролової Валентини Сергіївни / Н. Колесник // Суспільно-політичні процеси на українських землях: історія, проблеми, перспективи : матер. IV Всеукр. наук.-практ. конф. : у 2 част. (Суми, 19 травня 2017 р.) / ред. колегія : В. М. Власенко, С. І. Дегтярьов та ін. – Суми : Сумський держ. ун-т, 2017. – Ч. 2. – С. 113–119.

229. *Колінгвуд Р. Дж.* Основні риси філософії історії // Колінгвуд Р. Дж. Ідея історії / пер з англ. О. Мокровольського. – К.: Основи, 1996. – С. 525–599.

230. *Коломієць Д.* Ключові події ХХ століття в спогадах моїх рідних / Д. Коломієць // Суспільно-політичні процеси на українських землях: історія, проблеми, перспективи: матер. IV Всеукр. наук.-практ. конф. : у 2 част. (Суми, 19 травня 2017 р.) / ред. колегія : В. М. Власенко, С. І. Дегтярьов та ін. – Суми : Сумський держ. ун-т, 2017. – Ч. 2. – 191 с.

231. *Колянчук О.* Українська військова еміграція у Польщі (1920–1939) / О. Колянчук; Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, Наук. т-во ім. Т. Шевченка. – Львів, 2000. – 278 с.

232. *Комаринський Г.* 50 років Українського технічно-господарського інституту. Баварія (Німеччина) // Український технічно-господарський інститут. Наукові записки. – Мюнхен, 1995. – Т. XXX. – С. 15–20.

233. *Кондратенко М.* Спогади Ткаченка Миколи Івановича / М. Кондратенко // Суспільно-політичні процеси на українських землях: історія, проблеми, перспективи : матер. IV Всеукр. наук.-практ. конф. : у 2 част. (Суми, 19 травня 2017 р.) / ред. колегія : В. М. Власенко, С. І. Дегтярьов та ін. – Суми : Сумський держ. ун-т, 2017. – Ч. 2. – С. 122–124.

234. *Коник А.* «Історична пам'ять» та «політика пам'яті» в епоху медіакультури / А. Коник // Вісник Львівського університету. – Серія: Журналістика. – 2009. – Вип. 32. – С. 153–163.

235. *Коник А.* Комунікативний аспект і етнічний вимір історичної пам'яті російського суспільства (за матеріалами журналу «неприкосновенный запас») / А. Коник. – Вісник Львівського ун-ту. – Вип. 35. – 2011. – С. 256–261.

236. *Коренев М.* Спогади Нестеренко Ніни Микитівни / М. Коренев // Суспільно-політичні процеси на українських землях: історія, проблеми, перспективи : матер. IV Всеукр. наук.-практ. конф. : у 2 част. (Суми, 19 травня 2017 р.) / ред. Колегія: В. М. Власенко, С. І. Дегтярьов та ін. – Суми : Сумський держ. ун-т, 2017. – Ч. 2. – С. 125–126.

237. *Коропець М.* Спогади Семененко Катерини Іванівни / М. Коропець // Суспільно-політичні процеси на українських землях: історія, проблеми, перспективи: матер. IV Всеукр. наук.-практ. конф.: у 2 част. (Суми, 19 травня 2017 р.) / ред. колегія : В. М. Власенко, С. І. Дегтярьов та ін. – Суми: Сумський держ. ун-т, 2017. – Ч. 2. – С. 131–132.

238. Коротка бібліографія праць про Олесь // «Я ще вернусь...» Олександр Олесь і Білопільщина. – Суми, 2008. – С. 194–214.

239. *Косик В.* Україна і Німеччина у Другій світовій війні / В. Косик. - Париж–Нью-Йорк–Львів, 1993. – 660 с.

240. *Косів М.* Право на історичну пам'ять – це не привід до нинішніх поррахунків / М. Косів // Незалежний культурологічний часопис «І». URL: <http://www.ji-magazine.lviv.ua/diskusija/volyn/postup29-05.htm>

241. Кость Мацієвич і Олександр Олесь (До 130-річчя з дня народження поета) / Передм., упоряд. і коментарі В. М. Власенка // Сумська старовина. – 2008. – № XXIV. – С. 157–165.

242. *Кочергін І. О.* Історична пам'ять як складова національної ідеї / І.О. Кочергін // Гілея: зб. наук. праць. – К., 2008. – Вип. 15. – С. 267–272.

243. *Кривуля А.* Спогади з минулого / А. Кривуля // Суспільно-політичні процеси на українських землях: історія, проблеми, перспективи : зб. матер. III Всеукр. наук.-практ. конф. : у 2 част. (Суми, 17 квітня 2015 р.) / ред. колегія : В. М. Власенко, С. І. Дегтярьов, С. М. Король та ін. – Суми : Сумський держ. ун-т, 2015. – Ч. 2. – С. 32–34.

244. *Кріпак Є.* Спогади Хомініч Уляни Тимофіївни / Є Кріпак // Суспільно-політичні процеси на українських землях: історія, проблеми, перспективи : матер. IV Всеукр. наук.-практ. конф. : у 2 част. (Суми, 19 травня 2017 р.) / ред. колегія : В. М. Власенко, С. І. Дегтярьов та ін. – Суми : Сумський держ. ун-т, 2017. – Ч. 2. – С. 133–134.

245. *Кудінов Д. В.* Краєзнавство як міждисциплінарна галузь знання / Д. В. Кудінов // Освіта Сумщини: інформаційний, науково-методичний журнал. – 2011. – № 1(9). – С. 32–34.

246. *Кудінов Д. В.* Краєзнавча робота в загальноосвітній школі: Методичні рекомендації для слухачів очно-дистанційної форми навчання факультету підвищення кваліфікації / Д. В. Кудінов. – Суми: РВВ СумОІППО, 2011. – 63 с.

247. *Куртика Я.* «Історична політика – це справа державна» / Я. Куртика // Дзеркало тижня. – 2009. – № 47. – 5 грудня.

248. *Кучер В. І.* Партизанські краї і зони на Україні в роки Великої Вітчизняної війни / В. І. Кучер. – К.: Наукова думка, 1974. – 144 с.

249. *Кучеренко П.* Спогади Кучеренко Ніни Михайлівни / П. Кучеренко // Суспільно-політичні процеси на українських землях: історія, проблеми, перспективи : матер. IV Всеукр. наук.-практ. конф. : у 2 част. (Суми, 19 травня 2017 р.) / ред. колегія : В. М. Власенко, С. І. Дегтярьов та ін. – Суми : Сумський держ. ун-т, 2017. – Ч. 2. – С. 135–136.

250. *Ладига Л. І.* Джерела з історії судочинства серед національних меншин за часів політики коренізації в Україні: автореф. дис. ... канд. істор. наук: 07.00.06 / Л. І. Ладига. – К., 2007. – 21 с.

251. *Лазаревский А. М.* Историко-статистические сведения о населенных местностях Конотопского уезда / А. М. Лазаревский. – К.: Тип. К. Н. Милевского, 1890. – 24 с.

252. *Лаппо-Данилевский А. С.* Очерк русской дипломатики частных актов: Лекции, читанные слушателям «Архивных курсов» при Петроградском

археологическом институте в 1918 г. / А. С. Лаппо-Данилевский – Б. м., б. г. – 189 с.

253. *Лауер В.* Творення нацистської імперії та Голокост в Україні / В. Лауер; пер. з англ.: С. Коломійця, Є. Ровного. – К., 2010. – 368 с.

254. *Левицкий И.* Летопись Спасо-Преображенского собора / Иаков Левицкий. – Сумы: Тип. К. Пашкова, 1909. – 36 с.

255. *Левицкий О. И.* Об актовых книгах, относящихся к истории Юго-Западного края и Малороссии / О. И. Левицкий // Труды IX археологического съезда в Киеве. – 1889. – Т. 2. – М.: Изд. Т-ва Вольф, 1900. – С. 55–82.

256. *Левицький Я.* Слобода / Я. Левицький // Добрий день. – 1991. – № 9-16.

257. *Левченко Л.* Події ХХ ст. у спогадах очевидця / Л. Левченко // Суспільно-політичні процеси на українських землях: історія, проблеми, перспективи : зб. матер. III Всеукр. наук.-практ. конф. : у 2 част. (Суми, 17 квітня 2015 р.) / ред. колегія : В. М. Власенко, С. І. Дегтярьов, С. М. Король та ін. – Суми : Сумський держ. ун-т, 2015. – Ч. 2. – С. 35–38.

258. *Легун Ю. В.* Генеалогія селян Подільської губернії: джерела. Монографія / Ю. В. Легун. – Вінниця: О. Власюк, 2005. – 516 с.

259. *Лисенко Д.* Історія власної родини / Д. Лисенко // Суспільно-політичні процеси на українських землях: історія, проблеми, перспективи : матер. IV Всеукр. наук.-практ. конф. : у 2 част. (Суми, 19 травня 2017 р.) / ред. колегія : В. М. Власенко, С. І. Дегтярьов та ін. – Суми : Сумський держ. ун-т, 2017. – Ч. 2. – С. 137–139.

260. Листи Костя Мацієвича до Симона Петлюри (1920–1923 рр.) / Упоряд., вступ. стаття та коментарі В. Власенка. – Суми, 2009. – 128 с.

261. *Литвин М.* Збройні сили України першої половини ХХ ст. Генерали і адмірали / М. Литвин, К. Науменко; Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України. – Львів; Харків: Сага, 2007. – С. 160-161

262. *Литвиненко М.* Діти Другої світової війни... Спогади очевидців / М. Литвиненко // Особистість, суспільство, держава: проблеми минулого і

сьогодення : матер. II Міжнар. наук.-практ. конф. : у 2 част. (Суми, 18 квітня 2016 р.) / ред. колегія : В. М. Власенко, С. І. Дегтярьов, Р. Камберова та ін. – Суми : Сумський держ. ун-т, 2016. – Ч. 2. – С. 146–149.

263. *Лихачев Н. П.* Из истории дипломатики XIX в. / Н. П. Лихачев. – СПб., 1905–1906. – 52 с.

264. *Лихолат А. В.* Разгром буржуазно-националистической директории на Украине / А. В. Лихолат. – К., 1949. – 215 с.

265. *Ливицький М. А.* ДЦ УНР в екзилі між 1920 і 1940 роками. – Мюнхен – Філадельфія, 1984. – 72 с.

266. Літопис руський / [Пер. з давньорус. Л. Є. Махновця; відп. ред. О. В. Мишанич]. – К.: Дніпро, 1989. – XVI+591 с.

267. *Лотоцький О.* Зустріч у Петербурзі / О. Лотоцький // Поет з душею вогняною. Олександр Олесь у спогадах, листах і матеріалах. – К., 1999. – С. 25–26.

268. *Луценко Д.* Спогади бабусі / Д. Луценко // Суспільно-політичні процеси на українських землях: історія, проблеми, перспективи : матер. IV Всеукр. наук.-практ. конф. : у 2 част. (Суми, 19 травня 2017 р.) / ред. колегія : В. М. Власенко, С. І. Дегтярьов та ін. – Суми : Сумський держ. ун-т, 2017. – Ч. 2. – С. 140–143.

269. *Любовець О. М.* Національна пам'ять в Україні: регіональний аспект // Національна та історична пам'ять: Зб. наук. праць. – Вип. 6. – К.: «НВЦ «Пріоритети», 2013. – С. 117–125.

270. *Мазепа І.* Україна в огні й бурі революції 1917–1921 / І. Мазепа. – К.: Темпора, 2003. – 607 с.

271. *Майборода О.* Історична пам'ять у поліетнічному суспільстві: На прикладі інтерпретацій українсько-кримськотатарських відносин / О. Майборода // Людина і політика. – 2004. – № 4. – С. 3–9.

272. *Макаров Н.* Крестьянское хозяйство и его эволюция / Н. Макаров. – М., 1920. – 392 с.

273. *Макарчук С. А.* Писемні джерела з історії України: Курс лекцій / С. А. Макарчук. – Львів: Світ, 1999. – 352 с.
274. *Максимов Е.* Страничка из истории Слободской Украины (Историческое прошлое Суджанского уезда) / Е. Максимов // Киевская старина. – 1886. – № 4. – С. 467–481.
275. *Малкова З. И.* Документы высших и центральных учреждений XIX – начала XX в. как источник биографических сведений / З. И. Малкова, М. А. Плюхина // Некоторые вопросы изучения исторических документов XIX – начала XX в. Сборник статей. – Л.: Изд-во Ленинградского ун-та, 1967. – С. 204–228.
276. *Марголин А.* Украина и политика Антанты // Революция на Украине по мемуарам белых / Сост. С. А. Алексеев, под. ред. Н. Н. Попова. – М.-Л., 1930. – С. 359–392.
277. *Марочко В. І.* Бородаєвський / В. І. Марочко // Енциклопедія історії України. – Т. 1. – К., 2003. – С. 351.
278. *Маслійчук В.* Девіантна поведінка жінки на Слобожанщині у 80-х – 90-х рр. XVIII ст. (за матеріалами повітових судів Харківського намісництва) / В. Маслійчук // Соціум. Альманах соціальної історії. – Вип. 5. – 2005. – С.197–215.
279. *Масненко В.* Історична пам'ять і традиція у становленні та розвитку національної свідомості / В. Масненко // Історія України. – 2004. – № 41. – С. 8–14.
280. *Масненко В.* Історична пам'ять і сучасне державотворення – погляд із Черкащини: Політологічні нариси / В. Масненко. – Черкаси: Відлуння-Плюс, 2001. – 117 с.
281. *Масненко В.* Історична пам'ять як основа формування історичної свідомості / В. Масненко // Український історичний журнал. – К., 2002. – № 5. – С. 49–62.

282. *Масненко В.* Історична пам'ять як чинник національної інтеграції сучасного українського суспільства / В. Масненко // Збірник наукових праць. – Вип. 3. – Львів : ВЦ ЛНУ імені Івана Франка – 2006. – С. 153–169.

283. *Масненко В.* Міфологічне й наукове у становленні історичної та національної свідомості українців / В. Масненко // Генеза / Нац. пед. ун-т ім. М.П. Драгоманова. – К., 2004. – № 1. – С. 52–59.

284. *Масненко В.* Розвиток національної свідомості українців ХХ ст.: новітня вітчизняна історіографія проблеми / В. Масненко // Міжнародний Науковий Конгрес «Українська історична наука на порозі ХХІ століття». Чернівці, 16–18 травня 2000 р. Доповіді та повідомлення. – Чернівці, 2001. – Том 1.

285. *Матвієнко В.* Історія української дипломатії ХХ століття у постатях / В. Матвієнко, В. Головченко. – К., 2001. – 266 с.

286. *Матяш І. Б., Мушка Ю. Ю.* Діяльність Надзвичайної дипломатичної місії УНР в Угорщині: історія, спогади, архівні документи. – К., 2005. – 400 с.

287. *Мацієвич К.* Лист до редакції // Тризуб. – Париж, 1927. – Ч. 19. – С. 32.

288. *Мацькевич М.* Історична пам'ять народу та сучасне українське державотворення / М. Мацькевич // Юридична Україна. – 2009. – № 1. – С. 4–8.

289. *Мегилл А.* Историческая эпистемология / Аллан Мегилл; пер. с англ. М. Кукарцевой, В. Кашаева, В. Тимонина. – М.: Канон+, РООИ «Реабилитация», 2007. – 480 с.

290. *Медушевская О. М.* Теоретические проблемы источниковедения: автореф. дисс. ... докт. истор. наук: 07.00.09 / О. М. Медушевская. – М., 1975. – 28 с.

291. *Мелай А.* Людина на тлі епохи / А. Мелай // Суспільно-політичні процеси на українських землях: історія, проблеми, перспективи : зб. матер. III Всеукр. наук.-практ. конф. : у 2 част. (Суми, 17 квітня 2015 р.) / ред. колегія : В. М. Власенко, С. І. Дегтярьов, С. М. Король та ін. – Суми : Сумський держ. ун-т, 2015. – Ч. 2. – С. 47–49.

292. Ми цього ніколи не забудемо // Сумський вісник. — 1941. — 22 жовтня.
293. Михайлюк М. Німецька пропаганда в Україні / М. Михайлюк // Україна в Другій світовій війні: погляд з XXI століття. Історичні нариси / Ред. кол.: В. А. Смолій (голова колегії) та ін.; НАН України. Інститут історії України. — К.: Наук. думка, 2011. — Кн. 1. — С. 644–658.
294. Міхеєва О. Пам'ятники для забуття / О. Міхеєва // Критика. — К., 2006. — № 9. — С. 6–9.
295. Морозов О. Спогади Кіхтенко Ганни Пилипівни / О. Морозов // Суспільно-політичні процеси на українських землях: історія, проблеми, перспективи : матер. IV Всеукр. наук.-практ. конф. : у 2 част. (Суми, 19 травня 2017 р.) / ред. колегія : В. М. Власенко, С. І. Дегтярьов та ін. — Суми : Сумський держ. ун-т, 2017. — Ч. 2. — С. 143–145.
296. На Украине и вне ее. В Шевченковском комитете // Украинская жизнь. — М., 1913. — № 3. — С. 76.
297. Нагорна Л. П. Історична пам'ять: теорії, дискурси, рефлексії / Л. П. Нагорна. — К., ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2012. — 328 с.
298. Наріжний С. Українська еміграція. Культурна праця української еміграції 1919-1939 (матеріали, зібрані С. Наріжним до другої частини). — К.: Вид-во ім. Олени Теліги, 1999. — 271 с.
299. Наріжний С. Українська еміграція: Культурна праця української еміграції між двома світовими війнами: [Репринтне видання 1942 р.]. — Львів-Кент-Острог, 2008. — Ч. 1. — XX+372 с.
300. Національна та історична пам'ять: словник ключових термінів / кер. авт. кол. А. М. Киридон. — К.: ДП «НВЦ «Пріоритети», 2013. — 436 с.
301. Недоля Д. Під прапором української державности (3 нагоди 10-літнього існування Комітету імени Симона Петлюри в Румунії) // Тризуб. — Париж, 1937. — Ч. 10. — С. 20–23.

302. *Нестеренко В. А.* Система гітлерівського режиму в Україні (до 65-ї річниці військової окупації УРСР). / В. А. Нестеренко // Українознавство-2006. Календар-щорічник. – К.: Укр. видавнича спілка, 2005. – С. 175–178.

303. *Нестеренко В. А.* Сценічне мистецтво у військовій зоні в 1941-1943 рр. / В. А. Нестеренко // Сторінки воєнної історії України / НАН України, Ін-т історії України. – К., 2005. – Вип. 9. – Ч. 3. – С. 54–61.

304. *Низовий М. А.* Українська книжка в діяльності київської дореволюційної «Просвіти» / М. А. Низовий // Вісник Харківської державної академії культури. – 2014. – Вип. 42. – С. 129–138.

305. *Нишпоренко Є.* Спогади про війну / Є. Нишпоренко // Особистість, суспільство, держава: проблеми минулого і сьогодення : матер. II Міжнар. наук.-практ. конф. : у 2 част. (Суми, 18 квітня 2016 р.) / ред. колегія : В. М. Власенко, С. І. Дегтярьов, Р. Камберова та ін. – Суми : Сумський держ. ун-т, 2016. – Ч. 2. – С. 153–158.

306. *Нікітін В.* Архівні матеріали казенних палат за роки 1781–1837, як історичне джерело / В. Нікітін // Радянський архів. – Кн. 1 (16). – Харків, 1931. – С. 24–33.

307. *Ніколаєнко С. П.* Краєзнавство у загальноосвітньому навчальному закладі: Методичні рекомендації / С. П. Ніколаєнко. – Суми: РВВ СумОІШПО, 2009. – 64 с.

308. *Ніколаєнко С. П.* Формування мережі краєзнавчих музеїв Сумщини та їх роль у дослідженні історії рідного краю (п. п. ХХ ст.) / С. П. Ніколаєнко // Збірник наукових праць Харківського національного педагогічного університету ім. Г. С. Сковороди. Сер.: «Історія та географія». – 2008. – Вип. 32. – С. 35–38.

309. Новая жизнь «Успех выставки» // Новая жизнь. – 1942. – № 93. – 18 ноября.

310. Новгородская летопись по списку П. П. Дубровского. (Полное собрание русских летописей. Т. XLIII). – М.: Языки русской культуры, 2004. – 367 с.

311. *Нора П.* Франция-память / П. Нора, М. Озуф, Ж. де Пюимеж, М. Винок; пер. с фр. Д. Хапаевой. – СПб.: Изд-во С.-Петербур. ун-та, 1999. – 328 с.

312. Олександр Олесь // Матеріал з Вікіпедії – вільної енциклопедії. – електронний ресурс – URL: https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%9E%D0%BB%D0%B5%D0%BA%D1%81%D0%B0%D0%BD%D0%B4%D1%80_%D0%9E%D0%BB%D0%B5%D1%81%D1%8C

313. *Олесь О.* Голод // Тризуб. – Париж, 1933. – Ч. 34. – С. 13.

314. *Парфіненко А.* Історична пам'ять / А. Парфіненко // Історіографічний словник: Навч. посіб. для студентів істор. ф-тів університетів / С. І. Посохов, С. М. Куделко, Ю. Л. Зайцева та ін.; за ред. С. І. Посохова. – Харків, 2004.

315. *Патриляк І.* Народна пам'ять про війну і державна політика СРСР / І. Патриляк // Історична правда. – URL: <http://www.istpravda.com.ua/articles/2012/06/26/89234/>

316. Первое десятилетие существования Сумской 2-й женской гимназии. 24-ое октября 1903 г. – 24-го октября 1913 г. – Сумы: Электронпечатня А. Е. Чернобрывченко, 1913. – 32 с.

317. *Петлюра С.* Статті, листи, документи / УВАН в США, Бібліотека ім. Симона Петлюри в Парижі. – Т. II. – Нью-Йорк, 1979. – 627 с.

318. *Писаренко Г. С.* Степан Прокопович Тимошенко. 1878-1972. – М.: Наука, 1991. – 237 с.

319. *Плисюк В.* Кость Мацієвич // Українські кооператори (історичні нариси). – Кн. 1. – Львів, 1999. – С. 218–222.

320. *Подобєд П.* Національний пантеон // Дзеркало тижня. – 2016. – 22 січня. – електронний ресурс – URL: <https://dt.ua/history/koli-nemaye-chasu-na-mertvih-vihodit-nemaye-dila-i-do-zhivih-.html>

321. *Подольський А.* Українське суспільство і пам'ять про Голокост: спроба аналізу деяких аспектів / А. Подольський // Голокост і сучасність. Студії в Україні і світі. – 2009. – № 1(5). – С. 47–59.

322. Полное собрание русских летописей, издаваемое Постоянною Историко-Археологической Комиссией Академии Наук СССР. – Т. 1: Лаврентьевская летопись. – Вып. 2: Суздальская летопись. – Л.: Изд. АН СССР, 1926–1928. – Стлб. 289–540.

323. Полное собрание русских летописей. Т. 32: Хроники Литовская и Жмойтская, и Быховца; Летописи Баркулабовская, Аверки и Панцырного / Сост. и ред. тома Н. Н. Улащик. – М.: Наука, 1975. – 233 с.

324. Полное собрание русских летописей. Т. 35: Белорусско-литовские летописи / Сост. и ред. тома Н. Н. Улащик. – М.: Наука, 1980. – 306 с.

325. *Полянский В. С.* Историческая память в этническом самосознании народов / В. С. Полянский // СоцИС. – 1999. – № 3 – С.11–21.

326. *Полянська Н.* Історична пам'ять про Другу світову війну в українському та польському соціумах / Н. Полянська // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. – 2008. – № 17. – С. 413–421.

327. Помер проф. Бородаєвський // Краківські вісті. – 1942. – Ч. 8. – С. 7.

328. *Портнов А.* Terra hostica. Образ Росії в українських шкільних підручниках з історії // Портнов А. Історії для домашнього вжитку. Есеї про польсько-російсько-український трикутник пам'яті. – К.: Критика, 2013. – С. 55–82.

329. *Портнов А.* Вісті з хорошої імперії // Портнов А. Історії для домашнього вжитку. Есеї про польсько-російсько-український трикутник пам'яті. – К.: Критика, 2013. – С. 27–54.

330. Професор Борис Іваницький (Автобіографія) // Українська Господарська Академія в Ч.С.Р. 1922–1935 / Укр. висока політехнічна школа на чужині. – Нью-Йорк, 1959. – С. 53–62.

331. Професор Сергій Тимошенко // Українська Господарська Академія в Ч.С.Р. 1922–1935. – Нью-Йорк, 1959. – С. 65–68.

332. Прошлое Сумского края // Сумской листок. – 1908. – № 1. – С. 1–2.
333. Путешествие антиохийского патриарха Макария в Россию в половине XVII века, описанное его сыном, архидиаконом Павлом Алеппским. Вып. 2 (От Днестра до Москвы) / пер. Г. А. Муркоса // Чтения в обществе истории и древностей российских. – М.: Унив. тип., 1897. – Кн. 4 (183). – 167 с.
334. *Пушкарев Л. Н.* Классификация русских письменных источников по отечественной истории / Л. Н. Пушкарев. – М.: Наука, 1975. – 282 с.
335. *Пушкарев Л. Н.* Типологическая классификация русских письменных источников по отечественной истории: автореф. дисс. ... докт. истор. наук: 07.00.09 / Л. Н. Пушкарев. – М., 1969. – 26 с.
336. *Пыжов.* Исторический очерк г. Сум / Пыжов // Кадет: двухнедельный литературный, научно-популярный и кадетской жизни журнал Сумского кадетского корпуса. – 1906. – № 3. – С. 52–54.
337. *Пыжов.* Исторический очерк г. Сум / Пыжов // Кадет: двухнедельный литературный, научно-популярный и кадетской жизни журнал Сумского кадетского корпуса. – 1906. – № 5. – С. 96–98.
338. *Расевич В.* Об играх с исторической памятью / В. Расевич // URL: <http://www.zaxid.net/articleru/9835/>
339. *Рендюк Т.* Українська військова та політична еміграція в Румунії у міжвоєнний період: невідомі сторінки історії діаспори // Україна дипломатична. – К., 2011. – Кн. 12. – С. 936–954.
340. *Рибалко А.* Через голод і війну. Пам'ять про пережите / А. Рибалко // Суспільно-політичні процеси на українських землях: історія, проблеми, перспективи : зб. матер. III Всеукр. наук.-практ. конф. : у 2 част. (Суми, 17 квітня 2015 р.) / ред. колегія : В. М. Власенко, С. І. Дегтярьов, С. М. Король та ін. – Суми : Сумський держ. ун-т, 2015. – Ч. 2. – С. 59–61.
341. Розпорядження Чернігівської міської ради про перейменування вулиць міста // Офіційний веб-портал Чернігівської міської ради. – URL: <http://www.chernigiv-rada.gov.ua/document/rozporyadzshenya-mer/8003;>
Розпорядження овруцького міського голови «Про перейменування вулиць в м.

Овруч» // Овруцька міська рада. – URL: <http://ovruch.in.ua/2016/06/23/rozporядzhennya-32-vid-19-02-2016-roku-pro-perejmenuvannya-vulyts-v-m-ovruch/>; У Сумах декомунізували 85 вулиць // Depo.ua. – URL: <https://sumy.depo.ua/ukr/sumy/mer-zadnim-chislom-zrobiv-dekomunizatsiyu-u-sumah-22022016100400>

342. *Романченко Я.* Спогади Клименко Галини Іванівни / Я. Романченко // Суспільно-політичні процеси на українських землях: історія, проблеми, перспективи : матер. IV Всеукр. наук.-практ. конф. : у 2 част. (Суми, 19 травня 2017 р.) / ред. колегія : В. М. Власенко, С. І. Дегтярьов та ін. – Суми : Сумський держ. ун-т, 2017. – Ч. 2. – С. 147–149.

343. *Русов А. А.* Описание Черниговской губернии: В двух томах / А. А. Русов. – Чернигов: Ред. «Земск. сб. Чернигов. губ.», 1898. – Т. 1. – 671 с.

344. *Русов А. А.* Описание Черниговской губернии: В двух томах / А. А. Русов. – Чернигов: Ред. «Земск. сб. Чернигов. губ.», 1899. – Т. 2. – 327 с.

345. Русская кооперация на суде экспертного совета Киевской выставки // Вестник мелкого кредита. – СПб, 1913. – № 44. – С. 1649.

346. *Рюмина Т. Д.* Эволюция краеведения в России в конце XIX – XX веках: На материалах Москвы: Дис. ... доктора исторических наук: 07.00.02 / Татьяна Давидовна Рюмина; Гос. академия сферы быта и услуг. – Москва, 1999. – 380 с.

347. *Рябинин И. М.* История о Путивле, уездном городе Курской губернии / И. М. Рябинин. – Путивль: Тип. М. И. Дьяконовой, 1911. – 164 с.

348. *Рябчук М.* Культура пам'яті та політика забуття / М. Рябчук // Українсько-польський інтернет-журнал. – № 1-2. – 2006. URL: <http://www.ukrainepoland.com/u/publicystyka/publicystyka.php?id=4821>

349. *Самоквасов Д.* О городищах и курганах в земле северян и их значении в истории / Д. Самоквасов. – Чернигов: Губерн. тип., 1872. – 9 с.

350. *Самоквасов Д. Я.* Могилы русской земли. Описание археологических раскопок и собрания древностей / Самоквасов Д. Я. – М.: Синод. тип., 1908. – 271 с.

351. *Самоквасов Д. Я.* Могильные древности Северянской Черниговщины / Д. Я. Самоквасов. – М.: Синод. тип., 1916. – 97 с.
352. *Самоквасов Д. Я.* Северянская земля и северяне по городищам и могилам / Д. Самоквасов. – М.: Синод. тип., 1908. – 119 с.
353. *Сербин Р.* «Велика Вітчизняна війна»: історична пам'ять та її міфологізація / Р. Сербин // *Архіви України.* – 2005. – № 1–3. – С. 647–650.
354. *Середа В.* Конструювання образу іншого та історичної ідентичності в Україні і Польщі: порівняльно-текстуальний аналіз шкільних підручників з історії / В. Середа // *Методологія, теорія та практика соціологічного аналізу сучасного суспільства.* Зб. наук. праць. – Харків. – 2003. – С. 270–276.
355. *Середа В.* Політика пам'яті у міському просторі: вироблення теоретико-методологічної схеми дослідження / В. Середа // *Вісник Одеського національного університету.* – 2008. – Т. 13. – Вип. 5: Соціологія і політичні науки – С. 214–223.
356. *Середа В.* Аналіз зв'язку преференцій респондентів Львова і Донецька щодо національного минулого з їх соціально-демографічними характеристиками / В. Середа // *Методологія, теорія та практика соціологічного аналізу сучасного суспільства.* Зб, наук. праць. – Харків, 2006.
357. *Середа В.* Вплив польських і українських шкільних підручників з історії на формування польсько-українських етнічних стереотипів / В. Середа // *Вісник Львівського університету. Серія історична.* – Вип. 35–36. – Львів, 2000. – С. 387–397.
358. *Симоненко І.* Друга світова війна в історичній пам'яті українського народу / І. Симоненко // *Стратегічні пріоритети.* – 2008. – № 4(9). – С. 44–54.
359. *Симоненко І.* Особливості структури історичної пам'яті Українського народу та шляхи формування національного історичного наративу / І. Симоненко // *Стратегічні пріоритети.* – 2009. – № 1. – С. 51–61.
360. *Симоненко І. М.* Етноси України в історичній пам'яті українського народу / І. М. Симоненко // *Стратегічні пріоритети.* – № 1(19). – 2011. – С. 54–62.

361. *Симоненко Р. Г.* Провал політики міжнародного імперіалізму на Україні (II половина 1919 – березень 1920 р.) / Р. Г. Симоненко. – К., 1965. – 303 с.
362. *Сідак В. С.* Спецслужба держави без території: люди, події, факти / В. С. Сідак, Т. В. Вронська. – К.: Темпора; Вид-во Нац. академії СБУ, 2003. – 240 с.
363. *Скоробогатов А. В.* Харків у часи німецької окупації (1941-1943) / А. В. Скоробогатов. – Х.: Прапор, 2004. – 368 с.
364. Слово о плъку Игоревъ, Игоря сына Святъславля, внука Ольгова / [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://litopys.org.ua/slovo/slovo.htm>
365. Смольніков Ю. Історична міфотворчість у пострадянських республіках / Ю. Смольніков // Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика. – К., 2004. – Вип. 7. – С. 473–480.
366. Смольніков Ю. Проблема відродження української мови та історичної пам'яті в Україні (др. пол. 80-х – поч. 90-х рр. ХХ ст.). Теоретичний аналіз. Автореф. дис. ... канд. іст. наук / Ю. Смольніков. – К., 2005. – 20 с.
367. Собрание шевченковского объединенного комитета // Украинская жизнь. – М., 1913. – № 3. – С. 81.
368. «Создавать невыносимые условия для врага и всех его пособников...». Красные партизаны Украины, 1941–1944: малоизученные страницы истории: документы и материалы / Авт.-сост.: А. Гогун, А. Кентий]. – К.: Украинский издательский союз, 2006. – 430 с.
369. Солдатенко В. Пам'ять. Історична пам'ять. Національна пам'ять / В. Солдатенко // Українознавство. – К., 2011. – № 2 (39). – С. 139–140.
370. *Соловей І.* Пам'ять про прадіда / І. Соловей // Суспільно-політичні процеси на українських землях: історія, проблеми, перспективи : матер. IV Всеукр. наук.-практ. конф. : у 2 част. (Суми, 19 травня 2017 р.) / ред. колегія : В. М. Власенко, С. І. Дегтярьов та ін. – Суми : Сумський держ. ун-т, 2017. – Ч. 2. – С. 149–151.

371. *Соломко Ю.* Спогади Авраменко Віри Павлівни / Ю. Соломко // Суспільно-політичні процеси на українських землях: історія, проблеми, перспективи : матер. IV Всеукр. наук.-практ. конф. : у 2 част. (Суми, 19 травня 2017 р.) / ред. колегія : В. М. Власенко, С. І. Дегтярьов та ін. – Суми : Сумський держ. ун-т, 2017. – Ч. 2. – С. 152–154.

372. Софийская вторая летопись. (Полное собрание русских летописей. Т. VI. Вып. 2.). – М.: Языки русской культуры, 2001. – VIII+240 с.

373. Софийская первая летопись. (Полное собрание русских летописей. Т. VI. Вып. 1.). – М.: Языки русской культуры, 2000. – VIII+312 с.

374. Союз Українських Журналістів і Письменників на Чужині // Тризуб. – Париж, 1934. – Ч. 17. – С. 6.

375. *Спаська Г.* Остарбайтери – дармова сила нацистської Німеччини / Г. Спаська // Суспільно-політичні процеси на українських землях: історія, проблеми, перспективи : зб. матер. III Всеукр. наук.-практ. конф. : у 2 част. (Суми, 17 квітня 2015 р.) / ред. колегія : В. М. Власенко, С. І. Дегтярьов, С. М. Король та ін. – Суми : Сумський держ. ун-т, 2015. – Ч. 2. – С. 62–64.

376. Справоздання про чинність Української наукової асоціації в Празі за час від 1 липня 1934 року по 1 січня 1936 р. – Прага, 1936. – 10 с.

377. *Старун А.* Спогади дитинства / А. Старун // Суспільно-політичні процеси на українських землях: історія, проблеми, перспективи : матер. IV Всеукр. наук.-практ. конф. : у 2 част. (Суми, 19 травня 2017 р.) / ред. колегія : В. М. Власенко, С. І. Дегтярьов та ін. – Суми : Сумський держ. ун-т, 2017. – Ч. 2. – С. 154–156.

378. *Стрельский В. И.* Источниковедение истории СССР. Период империализма. Конец XIX в. – 1917 г. / В. И. Стрельский – М.: Наука, 1962. – 604 с.

379. *Стрельский В. И.* Основные принципы научной критики источников по истории СССР / В. И. Стрельский. – К.: Радянська школа, 1961. – 133 с.

380. *Стрельский Г. В.* Мемуары как источник изучения истории Великого Октября на Украине / Г. В. Стрельский. – К.: Наук. думка, 1978. – 136 с.
381. *Стрельський В. І.* Джерелознавство історії СРСР. Період імперіалізму. Посібник / В. І. Стрельський. – К.: Рад. школа, 1958. – 480 с.
382. *Стрельський Г. В.* Українські дипломати доби національно-державного відродження (1917–1920 рр.). Біографічний довідник. – К.: ДЕМІД, 2000. – 48 с.
383. *Стріха М.* Як сконструювати національну пам'ять: Суб'єктивні нотатки про концепцію об'єктивної історії країни / М. Стріха // Сучасність. – 2008. – № 1–2. – С. 20–26.
384. Студії пам'яті в Україні. (Історіографічний дискурс. Бібліографічний покажчик) / Передмова, вступ. ст., заг. ред. А. М. Киридон; упор. покажчика: Киридон А. М., Волянчук О. Я., Огієнко В. І. – К.: ДП НВЦ «Пріоритети», 2013. – 294 с.
385. Сумський вісник. – 1942. – 24 квітня. – С. 1; Сумський вісник. – 1942. – 10 червня. – С. 1–2.
386. *Сумцов Н. Ф.* Культурный уголок Харьковской губернии (Поповская академия) / Н. Ф. Сумцов. – Х.: Тип. Губ. Правл., 1888. – 13+5 с.
387. *Сумцов Н. Ф.* На Западе и дома: Этюды путешественника / Н. Ф. Сумцов. – М.: Печатня А. И. Снегирёвой, 1910. – 160 с.
388. Сумщина в іменах: Енциклопедичний довідник / 2-ге вид., перероб. і доп. – Суми, 2004. – 776 с.
389. Сумщина виконала вимогу закону про декомунізацію // Сумська обласна державна адміністрація. Офіційний сайт. - URL: <http://sm.gov.ua/uk/arkhiv1/10680-sumshchyna-vykonala-vymohy-zakonu-pro-dekomunizatsiyu.html>
390. *Сусак В.* Відображення політичної історії України в пам'яті її громадян: регіональні особливості на прикладі Львова та Донецька / В. Сусак //

Наукові записки. Національний університет "Києво-Могилянська академія".
Політичні науки. – Т. 19. – 2001. – С. 36–45.

391. *Т. О.* Український науковий з'їзд в Празі // Тризуб. – Париж, 1926. – Ч. 52. – С. 15–16.

392. *Табачник Д.* Історія української дипломатії в особах. – К.: Либідь, 2004. – 640 с.

393. *Талдикін О. В.* Адміністративно-поліцейський апарат царизму в Україні у XVII – першій половині XIX ст.: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01 / О. В. Талдикін. – Х., 2000. – 19 с.

394. *Тарасенко Є.* Спогади з минулого / Є. Тарасенко // Суспільно-політичні процеси на українських землях: історія, проблеми, перспективи : матер. IV Всеукр. наук.- практ. конф. : у 2 част. (Суми, 19 травня 2017 р.) / ред. колегія : В. М. Власенко, С. І. Дегтярьов та ін. – Суми : Сумський держ. ун-т, 2017. – Ч. 2. – С. 156–164.

395. *Тимошенко С. П.* Воспоминания / С. П. Тимошенко. – К.: Наук. думка, 1993. – 424 с.

396. *Тинченко Я.* Офіцерський корпус Армії Української Народної Республіки (1917–1921) / Я. Тинченко. – К.: Темпора, 2007. – Кн. 1. – 536 с.

397. *Титаренко Д. М.* Умови функціонування окупаційної преси Харківщини (1941-1943 рр.) / Д. М. Титаренко // Сторінки воєнної історії України: Зб. наук. статей / НАН України. Ін-т історії України. – К., 2002. – Вип. 6. – С. 218–221.

398. *Тихомиров М. Н.* Летописи и хроники / М. Н. Тихомиров. – М.: Наука, 1976. – 361 с.

399. *Толок Т.* Історія життя Толок Ніни Варфоломіївни / Т. Толок // Суспільно-політичні процеси на українських землях: історія, проблеми, перспективи : матер. IV Всеукр. наук.- практ. конф. : у 2 част. (Суми, 19 травня 2017 р.) / ред. колегія : В. М. Власенко, С. І. Дегтярьов та ін. – Суми : Сумський держ. ун-т, 2017. – Ч. 2. – С. 164–167.

400. *Толочко А.* Киевская Русь и Малороссия в XIX в. / А. Толочко. – К.: Laugus, 2012. – 256 с.
401. *Толочко П. П.* Украинцы в России / П. П. Толочко. – К.: АДЕФ-Украина, 2013. – 164 с.
402. *Трегуб О.* Історична пам'ять як засіб мобілізації національної свідомості / О. Трегуб // Магістеріум. – Вип. 31. Політичні студії. – 2008. – С. 25–28.
403. *Турчин О.* Спогади про військовий період / О. Турчин // Суспільно-політичні процеси на українських землях: історія, проблеми, перспективи : матер. IV Всеукр. наук.-практ. конф. : у 2 част. (Суми, 19 травня 2017 р.) / ред. колегія : В. М. Власенко, С. І. Дегтярьов та ін. – Суми : Сумський держ. ун-т, 2017. – Ч. 2. – С. 167–168.
404. У Ковелі перейменували 13 вулиць і 2 провулки // Сайт газети «Волинь-нова». – електронний ресурс. – URL: <http://volyn.com.ua/news/78372-ukoveli-pereymenuvali-13-vulic-ta-2-provulki.html>
405. У Сумах декомунізували 85 вулиць // Sumy.depo.ua [електронне видання]. – URL: <https://sumy.depo.ua/ukr/sumy/mer-zadnim-chislom-zrobiv-dekomunizatsiyu-u-sumah-22022016100400>.
406. У Сумах декомунізують 67 вулиць // Sumy.depo.ua [електронне видання]. – URL: <https://sumy.depo.ua/ukr/sumy/u-sumah-dekomunizuyut-67-vulits-26082015124500>
407. *Удод О.* Історична пам'ять в менталітеті українського народу / О. Удод / О. Удод // Четвертий міжнародний конгрес українців. Доповіді та повідомлення. Історія: у 2-х ч. – Одеса, 1999. – Ч. 2. – С. 118–125.
408. *Удод О.* Історична пам'ять в Україні та європейські цінності / О. Удод // Україна XX ст.: культура, ідеологія, політика / Ін-т історії НАН України. – К., 2009. – № 15. – С. 3–10.
409. *Удод О.* Національно-історична пам'ять у свідомості сучасної молоді / О. Удод // Гуманітарний журнал. – 2000. – № 1. – С. 54–59.

410. Указ Президента України «Про день партизанської слави» // Верховна Рада України. Офіційний веб-портал. – URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/1020/2001>

411. Украинская ССР в Великой Отечественной войне Советского Союза 1941–1945 гг. Т. 1: Советская Украина в период отражения вероломного нападения фашистской Германии на СССР и подготовки условий для коренного перелома в войне (июнь 1941 г. – ноябрь 1942 г.) / [председатель ред. кол. И. Д. Назаренко]. – К.: Политиздат Украины, 1975. – 544 с.

412. Україна в Другій світовій війні: погляд з ХХІ ст.: історичні нариси. Кн. 1 / [редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін.]. – К.: Наук. думка, 2011. – 735 с.

413. Україна модерна (Пам'ять як поле змагань). – Ч. 15(4). – Київ–Львів. – 2009. – 360 с.

414. Українська гімназія в Чехословаччині / Допомоговий к-т при Українській реформованій реальній гімназії в Ржевницях. – Прага-Ржевниці, 1932. – 32 с.

415. Українська дипломатична енциклопедія: У 2 т. / Редкол.: Л. В. Губерський (голова) та ін. – К., 2004. – Т. 2. – 812 с.

416. Українська еміграція в Болгарії // Трибуна України. – Варшава, 1923. – Ч. 2–3. – С. 114–115.

417. Українська політична еміграція 1919–1945: Документи і матеріали / Ін-т політ. і етнонац. досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України, ЦДАГО України; редкол.: Ю. А. Левенець (співголова), В. А. Смолій (співголова) та ін. – К., 2008. – 928 с.

418. Українська Центральна Рада: документи і матеріали: У 2 т. / НАН України, Ін-т історії України. – Т. 2: 10 грудня 1917 р. – 29 квітня 1918 р. – [Б. м.]: [б. в.], 1997. – 422 с.

419. Український В. університет в Празі в роках 1926-1931. – Прага : Держ. друкарня, 1931. – 200 с.

420. Український Науковий З'їзд у Празі (2). – Прага, 1934. – 164 с.

421. Український парламентаризм на еміграції. Державний центр УНР: документи і матеріали. 1920–1992 / Упорядник В. Яблонський. – К., 2012. – 840 с.
422. *Фарсобин В. В.* Источниковедение и его метод / В. В. Фарсобин. – М.: Высшая школа, 1983. – 231 с.
423. *Филарет (Д. Г. Гумилевский)*. Историко-статистическое описание Харьковской епархии: В 3 т. / Филарет (Д. Г. Гумилевский); предисл.: А. Парамонов. – Харьков: Харьковский музей частной усадьбы, 2005. – Т. I. – 325+7 с.
424. *Филарет (Д. Г. Гумилевский)*. Историко-статистическое описание Харьковской епархии: В трех томах / Филарет (Д. Г. Гумилевский); предисл.: А. Парамонов. – Харьков: Харьковский музей частной усадьбы, 2006. – Т. III. – 278 с.
425. *Филарет (Д. Г. Гумилевский)*. Историческое описание Черниговской епархии. Книга седьмая: Стародубский, Мглинский, Новозыбковский, Глуховский и Нежинский уезды / Филарет (Д. Г. Гумилевский). – Чернигов: Губ. тип., 1873. – 436 с.
426. *Филонович Василь*. Березневі дні Карпатської України / В. Филонович; вступна стаття, упорядкування та коментарі В. Власенка. – Суми, 2009. – 100 с.
427. Формування історичної пам'яті: Польща і Україна=*Kształtowanie pamięci narodowej: Polska i Ukraina*: матеріали Міжнародної наук.-практ. конф., м. Харків, 12 травня 2007 р. / Ген. консульство Республіки Польща в Харкові; Польський Дім у Харкові; Центральна наук. б-ка Харківського нац. ун-ту ім. В. Н. Каразіна / І. Лосієвський (наук. ред.), М, Жур (упоряд.), І. Журавльова (упоряд.). – Харків: Майдан, 2008. – 432 с.
428. *Хальбвакс М.* Коллективная и историческая память / М. Хальбвакс // Неприкосновенный запас. – 2005. – № 2–3. – С. 8–27.
429. *Хальбвакс М.* Социальные рамки памяти / М. Хальбвакс / пер. с фр. С. Н. Зенкина. – М.: Новое издательство, 2007. – 348 с.

430. *Харченко В.* Спогади дитини війни / В. Харченко // Особистість, суспільство, держава: проблеми минулого і сьогодення : матер. II Міжнар. наук.-практ. конф. : у 2 част. (Суми, 18 квітня 2016 р.) / ред. колегія : В. М. Власенко, С. І. Дегтярьов, Р. Камберова та ін. – Суми: Сумський держ. ун-т, 2016. – Ч. 2. – С. 167–169.
431. *Хаттон П.* История как искусство памяти / Патрик Хаттон; пер. с англ. В. Быстрова. – СПб.: Владимир Даль, 2003. – 424 с.
432. *Хороших А. В.* Листовки революционных социал-демократических организаций Украины (1895-1904) как исторический источник: автореф. дисс. ... канд. истор. наук: 07.00.09 / А. В. Хороших. – К., 1974. – 26 с.
433. Централен държавен архив на Република България (София, Болгарія).
434. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (Київ, Україна).
435. Центральний державний архів громадських об'єднань України (Київ, Україна).
436. *Чаянов А. В.* Основные идеи и методы работы общественной агрономии // Чаянов А. В. Избранные произведения: Сб. / Сост. Е. В. Серова. – М., 1989. – С. 57–180.
437. *Чепелик В.* І оселя, і храм, і фортеця // Родослав. – К., 1992. – № 23–24. – С. 12.
438. *Чепіжна С.* Друга світова у спогадах очевидця / С. Чепіжна // Суспільно-політичні процеси на українських землях: історія, проблеми, перспективи : зб. матер. II Всеукр. наук.-практ. конф., м. Суми, 21 травня 2013 р. / за заг. ред. В. А. Нестеренка. – Суми : Сумський держ. ун-т, 2013. – С. 107–108.
439. *Черепнин Л. В.* Акты феодального землевладения и хозяйства / Л. В. Черепнин. – М.: Изд-во АН СССР, 1961. – 443 с.

440. «Чернігівський літопис» – цінне джерело з історії України кінця XVI – першої половини XVIII ст. / [вид. М. М. Білозерського; передмова В. О. Замлинського, А. М. Іваненко] // Архіви України. – 1989. – № 5. – С. 56–74.

441. *Чикаленко Є. Х.* Щоденник, 1919–1920 / За ред. В. Верстюка, М. Антоновича. – К. – Нью-Йорк, 2005. – 640 с.

442. *Чупрій Л. В.* Роль інтернету у формуванні історичної пам'яті українського народу / Л. В. Чупрій // Стратегічні пріоритети. – 2010. – № 1. – С. 98–102.

443. *Шайкан В. О.* Колабораціонізм на території рейхскомісаріату «Україна» і військової зони в роки Другої світової війни / В. О. Шайкан. – Кривий Ріг, 2005. – 466 с.

444. *Шандра В. С.* Київське генерал-губернаторство (1832–1914): Історія створення та діяльності, архівний комплекс і його інформативний потенціал / В. С. Шандра. – К., 1999. – 141 с.

445. *Шандра В. С.* Малоросійське генерал-губернаторство, 1802–1856: функції, структура, архів / В. С. Шандра; Держ. ком. архівів України. – К., 2001. – 356 с.

446. *Шафонский А. Ф.* Черниговского наместничества топографическое описание с кратким географическим и историческим описанием Малой России, из частей коей оное наместничество составлено / А. Ф. Шафонский; изд. М. Судиенко. – К.: Университ. тип., 1851. – 726 с.

447. *Шацька Б.* Минуле – пам'ять – міт / Барбара Шацька; пер. з польськ. А. Павлишина. – Чернівці: Книги-XXI, 2011. – 248 с.

448. *Штоквиш О.* Війна пам'ятей. Образ Великої Перемоги як інструмент маніпуляції історичною свідомістю / О. Штоквиш. – електронний ресурс. – URL: <http://www.memory.gov.ua/publication/viina-pam-yatei-obraz-velikoi-peremogi-yak-instrument-manipulyatsii-istorichnoyu-svidomi>

449. *Шульгин О.* Без території. Ідеологія та чин Уряду УНР на чужині. – Автентичне. відтворення вид. 1934 р. / Упоряд.: Г. В. Стрельський, І. Д. Шевченко. – К., 1998. – 352 с.

450. *Щербак М. Г.* Звіти губернаторів як джерело вивчення історії України / М. Г. Щербак, Н. О. Щербак // Вісник Київського університету. – 1991. – № 3. – С. 36–40.

451. *Щербак М. Г.* Матеріали жандармсько-поліцейських та судових органів царизму як джерело вивчення суспільно-політичної історії України (кінець XIX ст. – 1917 р.): автореф. дис. ... докт. істор. наук: 07.00.02; 07.00.09 / М. Г. Щербак. – К., 1993. – 43 с.

452. *Щербак Н. Г.* Материалы местных государственных учреждений царизма как источник изучения истории революции 1905-1907 гг. на Украине: автореф. дисс. ... канд. истор. наук: 07.00.09 / Н. Г. Щербак. – М., 1985. – 24 с.

453. «Я ще вернусь...» Олександр Олесь і Білопільщина. – Суми, 2008. – 216 с.

454. Як перейменувати вулицю. Правові засади перейменування вулиць, провулків, проспектів, площ, парків, скверів, мостів та інших споруд, розташованих на території населених пунктів: Методичний збірник / Упоряд.: С. В. Бутко, Н. М. Мужикова. – Київ-Чернігів, 2014. – 122 с.

455. *Яковенко Н.* Кілька спостережень над модифікаціями українського національного міфу в історіографії / Н. Яковенко // Дух і літера. – 1998. – № 3/4. – С. 113–124.

456. *Яремчук В. П.* Загальний образ минулого України: підходи сучасної української історіографії / В. П. Яремчук // Українська історіографія на зламі XX і XXI століть: здобутки і проблеми. Колективна монографія. – Львів. – 2004. – С. 274–294.

457. *Яскевич Б.* Спогади Калініченко Марії Іванівни / Б. Яскевич // Суспільно-політичні процеси на українських землях: історія, проблеми, перспективи : матер. IV Всеукр. наук.-практ. конф. : у 2 част. (Суми, 19 травня 2017 р.) / ред. колегія : В. М. Власенко, С. І. Дегтярьов та ін. – Суми : Сумський держ. ун-т, 2017. – Ч. 2. – С. 172–175.

458. *Яценко А.* Розповідь Ольховика Віктора Васильовича / А. Яценко // Суспільно-політичні процеси на українських землях: історія, проблеми,

перспективи : матер. IV Всеукр. наук.-практ. конф. : у 2 част. (Суми, 19 травня 2017 р.) / ред. колегія : В. М. Власенко, С. І. Дегтярьов та ін. – Суми : Сумський держ. ун-т, 2017. – Ч. 2. – С. 175–180.